

एस . वाय . बी . कॉम .

व्यवसाय आणि कर कायदा

(Business & Tax Laws)

। अंतरी पेटवू ज्ञानज्योत ।
उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ, जळगाव - ४२५००१
NORTH MAHARASHTRA UNIVERSITY, JALGAON - 425001
सौर्य महोत्सवी वर्ष २०१४-१५

NMU/IDEAL/२२/हस्तदेय/२०१४

दि. ०१/११/२०१४

आयडीयलमध्ये द्वितीय व तृतीय वर्षास प्रवेशित पदवी व पदव्युत्तर शिक्षणक्रमाचे प्रिय विद्यार्थी ...

विषय :- स्वयं अध्ययन साहित्याबाबत ...

उपरोक्त विषयान्वये आपणांस कळविण्यात येते की, आपणांस देण्यात येणाऱ्या स्वयं अध्ययन साहित्याच्या छपाईसाठी मोठ्या प्रमाणात तांत्रिक अडचण निर्माण झाली आहे. त्यामुळे आपणांस शिक्षणक्रमानुसार छपाई केलेली पुस्तके सध्या उपलब्ध करून देऊ शकत नाही. त्याऐवजी सदर शिक्षणक्रमांतर्गत असलेल्या अध्ययन साहित्याची सि.डी. मात्र आपणांस आम्ही उपलब्ध करून देत आहोत. सदर सि.डी.तील मसुद्याचे अंतीम संपादन होणे बाकी आहे त्यामुळे व्याकरणदृष्ट्या व अंशतः आशयासंदर्भात काही त्रुटी असण्याची शक्यता आहे. परंतू, आपले शैक्षणिक वर्षाचे नुकसान होऊ नये म्हणून विद्यापीठाने आपल्या शिक्षणाच्या दृष्टिने सदरचा निर्णय घेतलेला आहे. त्यासाठी दिलेल्या सि.डी. द्वारे आपण आपला अभ्यास नियमित करावयाचा आहे. ज्या शिक्षणक्रमांतर्गत स्वयं अध्ययन साहित्य उपलब्ध होणार नाही त्याची यादी संकेत स्थळावर टाकलेली आहे.

सदर शिक्षणक्रमांतर्गत प्रवेश प्रक्रिया झाल्यानंतर डिसेंबर २०१४ च्या तीसऱ्या आठवड्यानंतर आपल्या संपर्क संत्रांचे आयोजन तीनही जिल्ह्यातील अभ्यासकेंद्रांवर करण्यात येईल. त्यासंबंधीची माहिती आयडीयलच्या संकेत स्थळावर (www.nmu.ac.in/ideal.html) उपलब्ध करून देण्यात येईल. सध्या संकेत स्थळावर विषयनिहाय ज्या अभ्यासकेंद्रांच्या नावांची यादी दिलेली आहे त्या अभ्यासकेंद्रांवर त्याच विषयांची संपर्क सत्रे होतील. आयडीयलद्वारे वेळोवेळी आपणापर्यंत पोहोचविण्यात आलेली माहिती व निर्णय सर्व विद्यार्थ्यांना बंधनकारक आहे. याची कृपया नोंद घ्यावी व आयडीयल विभागास सहकार्य करावे.

संचालक

आयडीयल, उमवि, जळगाव

घटक १

भारतीय करार कायदा, १८७२

अनुक्रमणिका

- १.० उद्दिष्टे
- १.१ प्रस्तावना
- १.२ विषय विवेचन
  - १.२.१ अर्थ आणि व्याख्या
  - १.२.२ व्याप्ती
  - १.२.३ प्रतिफला
  - १.२.४ करारपात्र व्यक्ती
  - १.२.५ मुक्त संमती
  - १.२.६ कायदेशीर उद्दिष्ट
  - १.२.७ व्यर्थ ठराव आणि त्यातील घटक
  - १.२.८ कराराची पूर्तता
  - १.२.९ कराराची समाप्ती
  - १.२.१० करारभंग व परिणाम आणि उपाययोजना
- १.३ स्वयं अध्ययन प्रश्न
- १.४ सारांश
- १.५ पारिभाषिक शब्द
- १.६ संदर्भसूची

१.० उद्दिष्टे

१. प्रस्ताव व त्याची स्विकृती याची माहिती मिळेल.
२. प्रतिफल म्हणजे काय याची माहिती मिळेल.
३. करपात्र व्यक्ती कोण याची माहिती समजेल.
४. मुक्त संमती कशाला म्हणावे हे समजेल.
५. कायदेशीर उद्दिष्ट याबाबत माहिती मिळेल.
६. व्यर्थ ठराव आणि त्यातील घटक कोणते हे समजेल.
७. कराराची पूर्तता म्हणजे काय याची माहिती समजेल.
८. कराराची समाप्ती कशी करता येईल हे समजेल
९. नुकसान भरपाई म्हणजे काय व त्याचे नियम याची माहिती मिळेल.

१.१ प्रस्तावना

१ सप्टेंबर १८७२ पासून भारतीय करार कायदा, जम्मू काश्मीर राज्य सोडून भारतातील सर्व ४३ राज्यांना व केंद्रशासित प्रदेशांना लागू करण्यात आला. कायद्याची सर्वात जुना शाखा म्हणून हा कायदा ओळखला जातो.

करार कायदा प्रामुख्याने व्यापारी व्यक्तींना लागू असतो. परंतु अव्यापारी व्यक्तींना सुद्धा करार कायद्याचा आधार घ्यावा लागतो. करार कायदा हा फक्त व्यक्ती, राज्य, देश या पुरताच मर्यादित नसतो. तर तो आंतरराष्ट्रीय पातळीवर सुद्धा राबविता येतो.

सर विल्यम अॅसा (Sir Willlam Anson) म्हणतात “करार करणाऱ्या व्यक्तीच आपल्यासाठी कायदा करतात.”

करार कायदामध्ये अटी, मुक्तता, भंग, दोषी व्यक्ती, उपाय योजना इत्यादीचे गियम दिलेले आहेत. करार करणाऱ्या व्यक्तींना त्यापासून हक्क व कर्तव्य निर्माण होतात. त्याचे विश्लेषण यात केलेले आहे. करार कायद्याचे स्वातंत्र्य असले तरी कायद्याने काही बंधणे व मर्यादा घतलेल्या आहेत. उदा. करारातील (१) दोषी व्यक्ती सज्जान असल्या पाहिजे. (२) दोषी व्यक्तीची करारात मुक्त अथवा स्वखुशीने संमती असली पाहिजे. (३) कराराचा हेतू कायदेशीरच असला पाहिजे. म्हणजेच करारातील

- १) दोषी व्यक्ती अल्पवयीन नकोत,
  - २) दोषी व्यक्तीची करारात बळ जवरीची संमती नको.,
  - ३) कराराचा हेतू बेकायदेशीर असू ये,
- करार कायदा हा प्रामुख्याने तीन प्रश्नांशी निगडित असतो.

- १) ठराव आहे का?
- २) अमल बजावणी शक्य आहे का?
- ३) त्याची अमल बजावणी कशी करावी?

ठराव हा करार कायद्याचा मुलभूत आधार ठरतो. सर्व साधारणपणे कायदेशीर करारासाठी

- १) किमा दोन पक्ष, २) सर्व सज्जान पक्ष, ३) मुक्त संमती, ४) कायदेशीर हेतू, ५) ठराव,
- ६) अंमलबजावणी शक्य, ७) अंमलबजावणीची साधणे इत्यादी गोष्टीची नितांत गरज असते. तरच तो करार कायदेशीर माला जातो.

१.२ विषय विवेचन

१.२.१ अर्थ आणि व्याख्या (Meaning & Definition)

करार या संज्ञेची व्याख्या खालील प्रमाणे केली आहे.

भारतीय करार कायदा [कलम २ (एच)]

“कायद्याने अंमलबजावणी करता येणाऱ्या ठरावास करार म्हणतात.”

कायदेशीर अंमलबजावणी योग्य ठरावास करार म्हणतात. अंमलबजावणी संदर्भात कलम १० मध्ये अटी स्पष्ट केल्या आहेत. या कलमानुसार कायदेशीर हेतू समोर ठेऊन पात्र व्यक्तीच्या मध्ये प्रतिफल अपेक्षेने केलेल्या ठरावात करार म्हणतात. म्हणून असे म्हटले आहे की, “प्रत्येक करार हा ठराव असतोच परंतु प्रत्येक ठराव हा करार असतोच असे नाही.”

१.२.२ व्याप्ती (Scope)

प्रत्येक व्यक्तीला आपल्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी करार करावे लागतात त्यासाठी वेगवेगळ्या प्रकारचे करार करणे आवश्यक आहे. उदा. खरेदी, विक्री, वस्तू भाड्याने घेणे, कर्ज देणे, प्रवास करणे व दुरुस्ती करणे इत्यादी.

सर्व व्यक्तींच्या वेगवेगळ्या करारांमध्ये सुसूत्रता व नियम, पध्दती आणण्यासाठी कायदे केले जातात. या कायद्यात व्यक्तीने करार करतांना कोणत्या अटी पूर्ण केल्या पाहिजेत? करार कसे पूर्ण होतात? करार कसे रद्द होतात? करार भंग कसा होतो? नुकसान भरपाई कशी केली जाते? इ. बाबत नियम केलेले असतात.

करार विषयक कायद्यामुळे व्यवहारात निश्चितता येत असते. तसेच हक्क व कर्तव्य यांची जपवणूक होते. कराराची अंमलबजावणी करणे सुलभ होते. करार कायदानुसार काही अटी आणि बंधणे टाकलेली आहेत. उदा. करारपात्र व्यक्ती, मुक्त संमती, कायदेशीर उद्दिष्टे, योग्य प्रतिफल इ.

कोणत्याही न्यायालयात कायदेशीर करारची अंमलबजावणी होत असते जे करार कायद्याच्या अटी पूर्ण करत नाही. त्यांना व्यर्थ ठराव असे म्हणतात.

भारतामध्ये १ सप्टेंबर १८७२ पासून भारतीय करार कायदा लागू करण्यात आला. करार कायदा प्रामुख्याने व्यापारी व्यक्तींना लागू असतो. परंतु इतर व्यक्तींनादेखील आधार घ्यावा लागतो. आंतरराष्ट्रीय पातळीवरदेखील कराराची अंमलबजावणी होते. करार करणाऱ्या व्यक्ती स्वतः साठीच कायदा करीत असतात.

प्रस्ताव आणि स्विकृती (Proposal & Acceptance)

अ) प्रस्ताव (Proposal) [कलम २ (अ)]

प्रत्येक कराराची निर्मिती प्रस्ताव व त्याची स्विकृती यातूनच होत असते. प्रस्ताव ही कराराची पहिली पायरी आहे. करार करण्यासाठी किमान दोन व्यक्तींची आवश्यकता असते. एका व्यक्तीने प्रस्ताव केला पाहिजे. त्यातूनच कराराची निर्मिती होत असते.

व्याख्या:

“जेव्हा दुसऱ्या व्यक्तीची संमती मिळण्याच्या हेतूने एक व्यक्ती दुसऱ्या व्यक्तीजवळ एखादे कृत्य करण्यासंबंधी किंवा न करण्यासंबंधी आपली इच्छा प्रगट करते तेव्हा अशा व्यक्तीने प्रस्ताव केला आहे असे म्हणतात.”

प्रस्ताव म्हणजे एखादे कार्य करण्याची किंवा ने करण्याची इच्छा एका व्यक्तीने दुसऱ्या व्यक्तीकडे प्रगट करणे होय. असा प्रस्ताव संमती मिळण्याच्या हेतूने केला पाहिजे.

जी व्यक्ती प्रस्ताव करते तिला ‘प्रस्तावक’ किंवा ‘प्रस्तावकर्ता’ किंवा ‘प्रस्तावदाता’ किंवा ‘वचनदाता’ (Promisor) असे म्हणतात. ज्या व्यक्तीला प्रस्ताव पाठविला जातो तिला ‘प्रस्तावता’ किंवा ‘स्विकृतीदाता’ (Promisee) असे म्हणतात.

प्रस्तावासंबंधी नियम किंवा अटी किंवा तस्तूदी

१) शक्यता

प्रस्ताव फक्त शक्य असलेल्या कृत्यासाठीच केला जातो. अशक्य असलेले कृत्य करण्यासाठी इच्छा प्रगट केल्यास त्यास प्रस्ताव म्हटले जात नाही.

२) निश्चिती

प्रस्ताव निश्चित स्वरूपाचेच कृत्य करण्यासाठी असले पाहिजे. अनिश्चित कामासाठी दिलेले वचनप्रस्ताव हाऊ शकत नाही. एखादा प्रस्ताव अस्पष्ट आणि निश्चित असेल तर तो कायदेशीर असू शकत नाही.

३) प्रस्ताव कळविणे

प्रस्ताव एका व्यक्तीने दुसऱ्या व्यक्तीला कळविला पाहिजे. तो तोंडी, लेखी किंवा वर्तूकीने कळविता येतो. जर एखाद्या व्यक्तीला प्रस्ताव न कळताच त्या व्यक्तीने दुसऱ्या व्यक्तीसाठी एखादे कार्य केले असेल तर त्या दुसऱ्या व्यक्तीला पहिल्या व्यक्तीसाठी केलेल्या कार्याचा मोबदला मागता येत नाही कारण प्रस्ताव कळविलेला नसतो.

४) संमती

प्रस्ताव कळवितांना दुसऱ्या व्यक्तीची संमती मिळावी या हेतूनेच प्रस्ताव केला पाहिजे. त्यामुळे ज्या व्यक्तीचा प्रस्तावाशी काहीही संबंध नाही अशा व्यक्तीकडे इच्छा प्रदर्शित केली असेज तर त्यास प्रस्ताव म्हणता येणार नाही.

५) विशिष्ट किंवा साधारण प्रस्ताव

प्रस्ताव एका व्यक्तीस किंवा ओक व्यक्तींना उद्देशून करता येतो. ज्यावेळेस एखाद्या विशिष्ट व्यक्तीला उद्देशून प्रस्ताव केला जातो त्यास विशिष्ट प्रस्ताव असे म्हणतात. ज्यावेळेस सर्व सामाय जातेला उद्देशून प्रस्ताव केला जातो. तेव्हा त्यास सामाय प्रस्ताव असे म्हणतात.

६) कायदेशीर संबंध

दुसऱ्या व्यक्तीबरोबर कायदेशीर संबंध निर्माण करण्याच्या हेतूच प्रस्ताव केला पाहिजे. त्यामुळे जर एका व्यक्ती करार मोडला तर नुकसान भरपाई मागता येते. अर्थात करार करतांना नुकसानभरपाई मिळविणे हा हेतू असतो.

७) प्रस्तावाचे निमंत्रण

प्रस्ताव आणि प्रस्तावाचे निमंत्रण यामध्ये फरक आहे. निमंत्रण म्हणजे दुसऱ्या व्यक्तीने प्रस्ताव करावा याबाबत केलेले आवाहन होय. उदा. वर्तमापत्रात Tender Notice देणे हे निमंत्रण होय. त्यावरून Tender साठी प्रस्ताव येईल आणि नंतर त्याची स्वीकृती केली जाईल. प्रस्तावाचे निमंत्रण स्विकारले म्हणजे प्रस्ताव स्विकारला असे होत नाही. उदा. एखाद्या व्यक्तीने वस्तूवरील किंमत वाचली म्हणजे तो वस्तू खरेदी करणार असा त्याचा अर्थ नाही.

८) प्रस्तावाच्या अटी

प्रस्तावासोबत तो प्रस्ताव कोणत्या पध्दतीने स्विकारला पाहिजे याच्या अटी घालता येतात. या अटी प्रस्तावासोबतच कळविल्या पाहिजेत. उदा. प्रस्ताव स्विकारणाऱ्याने हमी म्हणून Deposit दिले पाहिजे. अशी अट कळविली पाहिजे.

९) विशेष अट

प्रस्तावात जर विशेष अटी असतील तर त्या कळविल्या पाहिजेत जर सर्व अटी कळविणे शक्य नसेल तर त्या अटींकडे लक्ष वेधले पाहिजे. उदा. बसच्या तिकिटावर “नियमानुसार दिलेले तिकिट” असे छापलेले असते. याचा अर्थ असा की प्रवासाच्या अटींकडे प्रवासाचे लक्ष वेधून घेतले आहे. या अटी प्रवाशांवर बंधनकारक आहेत.

१०) प्रस्तावाची मुदत

प्रस्ताव किती मुदतीत स्विकारला पाहिजे याची अट प्रस्तावात टाकता येते. जर विशिष्ट मुदतीत प्रस्ताव स्विकारला नाही तर तो रद्द होतो.

ब) स्विकृती (Acceptance) [कलम २ (ब)]

एका व्यक्तीने दुस-या व्यक्तीस प्रस्ताव केल्यांतर दुस-या व्यक्तीने जर प्रस्तावाला संमती दिली तर त्यास ‘स्विकृती’ असे म्हणतात.

व्याख्या:

भारतीय करार कायद्याच्या कलम २ (ब) ़ुसार स्विकृतीची व्याख्या पुढिलप्रमाणे केलेली आहे. “एका व्यक्तीी दुस-या व्यक्तीस प्रस्ताव केल्यांतर दुस-या व्यक्तीी जर प्रस्तावाला आपली संमती दिली तर त्या व्यक्तीी प्रस्ताव स्विकारला आहे असे समजण्यास येते.”

स्विकृतीचे नियम (कलम ७)

स्विकृती कायदेशीर होण्यासाठी पुढिल नियमांचे पालन केले पाहिजे.

१) संपूर्ण स्विकृती

प्रस्तावकाने प्रस्ताव पाठविल्यांतर स्विकृत्याने संपूर्ण प्रस्तावाला स्विकृती दिली पाहिजे. काही अटी पूर्ण करुन स्विकृती देता येणार नाही. प्रस्तावाच्या अटी जशा आहेत तशाच केल्या पाहिजेत जर एखादी अट नाकारली तर तो प्रतिप्रस्ताव होतो. ती स्विकृती होत नाही. त्याचप्रमाणे प्रस्तावाच्या अटी बदलता येत नाहीत.

३) स्विकृतीची पध्दत

स्विकृती योग्य पध्दतीने किंवा प्रस्तावकत्याी ठरवू दिलेली पध्दतीनेच दिली पाहिजे. ज्या पध्दतीने प्रस्ताव केला असेल. त्याच पध्दतीने स्विकृती कळविली पाहिजे जया विशिष्ट पध्दतीने स्विकृती सांगितली असेल तर त्याच पध्दतीचा अवलंब केला पाहिजे.

४) स्विकृतीची मुदत

प्रस्तावकाने जर स्विकृतीसाठी मुदत निश्चित करू दिली असेल तर त्या मुदतीतच स्विकृती दिली पाहिजे. परंतु प्रस्तावामध्ये मुदत दिली नसेल तर योग्य कालावधित स्विकृती दिली पाहिजे. योग्य कालावधी महणजे त्या विशिष्ट परिस्थितीचा विचार करुन निश्चित केलेली मुदत होय.

५) वर्तनुकीने स्विकृती

व्यक्तीच्या वर्तनुकीमुळे सुध्दा स्विकृती देता येते. उदा. प्रवासाच्या हेतूने एखादी व्यक्ती बसच्या रांगेत उभी आहे. जेव्हा बस कंडक्टर त्याला तिकीट देतो तेव्हा कंडक्टरने आपल्या वर्तनुकीने त्या व्यक्तीचा प्रस्ताव स्विकारला आहे.

६) प्रस्तावाप्रमाणे वागणूक

प्रस्तावातील अटींप्रमाणे वर्तणूक करणे म्हणजे प्रस्तावाची स्विकृती होय. कारण वर्तणूकीने स्विकृती कळविली जात असते.

७) माहिती देणे म्हणजेच स्विकृती नव्हे

विचारलेल्या प्रश्नांना उत्तर देणे किंवा माहिती देणे याचा अर्थ स्विकृती देणे असा होत नाही.

८) स्विकृती अध्याहृत असू शकते

प्रस्तावाला दिलेली स्विकृती तोंडी किंवा लेखी स्वरुपात असेल तर त्यास स्पष्ट स्विकृती असे म्हणतात परंतु वर्तणूकीने किंवा स्विकृती दर्शक कार्य करुन स्विकृती दिला तर त्यास ध्वनीत स्विकृती असे म्हणतात.

९) मौन व स्विकृती

प्रस्तावावर मौन स्विकाराने म्हणजे स्विकृती नव्हे. काहीही न बोलणे याला स्विकृती म्हटले जाणार नाही.

१०) प्रस्ताव नाकारणे

जर एकदा प्रस्ताव नाकारला असेल तर तोच प्रस्ताव पुढाः स्विकारता येत नाही. परंतु जर तोच प्रस्ताव दुरुस्त करून परत पाठविला असेल तर त्यास स्विकृती देता येते.

१.२.३ प्रतिफल (Consideration)

कोणत्याही करारासाठी मोबदला आवश्यक असतो. करारातील दोही व्यक्तींना प्रतिफल मिळाले पाहिजे. एका व्यक्तीने केलेले कृत्य हे दुसऱ्या व्यक्तीचे प्रतिफल असते. प्रतिफल नसेल तर कोणताही करार व्यर्थ असतो. प्रतिफलामुळे दोन्ही व्यक्तींना एकमेकांसाठी काही कृत्य करावी लागतात. दुसऱ्या व्यक्तीसाठी काही गोष्टी सहन करणे म्हणजे प्रतिफल होय.

प्रतिफल हे संपूर्णपणे आहेच किंवा अंशतः आहे याला महत्त्व नाही परंतु प्रतिफल असले पाहिजे. अशा कमी किमतीच्या प्रतिफलाचा करार सुध्दा कायदेशीर करार होतो.

व्याख्या

१) भारतीय करार कायदा (कलम २ (ड) (३) नुसार)

जेव्हा प्रस्तावकाच्या इच्छेनुसार प्रस्ताव स्विकृत्या व्यक्तीने किंवा एखाद्या दुसऱ्या व्यक्तीने एखादे कृत्य (१) केले आहे किंवा केले नाही, (२) करित आहे किंवा करित नाही, (३) करण्याचे अथवा न करण्याचे वचन दिले आहे, तेव्हा अशा केलेल्या किंवा न केलेल्या किंवा त्या बदलल्या वचनास प्रतिफल म्हणतात.

वरील व्याख्यांवरून हे स्पष्ट होते की करारातील व्यक्तींना मोबदला मिळत असतो. वचनाची पूर्ति होण्यासाठी मोबदला आवश्यक असतो. केलेल्या कृत्याची भरपाई म्हणजे प्रतिफल होय. प्रतिफल हे काही एक गोष्ट करण्यासाठी किंवा न करण्यासाठी असू शकते.

प्रतिफलाचे वैशिष्ट्ये/ लक्षण/ नियम

१) प्रतिफलाचे कृत्य प्रस्तावकाच्या इच्छेनुसार असावे

प्रतिफलाचे कृत्य प्रस्तावकाच्या इच्छेनुसार असले पाहिजे जर तसे नसेल तर ते प्रतिफल होऊ शकत नाही. वचनादात्याची इच्छा नसतांना दिलेले प्रतिफल योग्य प्रतिफल नसते त्यामुळे करार पाळण्याचे बंधन प्रतिफल न मिळणाऱ्या व्यक्तीवर नसते.

२) प्रतिफल प्रस्तावदात्याने किंवा त्याच्यातर्फे दिले पाहिजे

प्रस्तावदात्याने किंवा त्याच्यातर्फे दुसऱ्या व्यक्तीने प्रतिफलाचे कृत्य केले पाहिजे. जी व्यक्ती कृत्य करते त्याच व्यक्तीला दुसऱ्या व्यक्तीकडून मोबदला मागण्याच्या हक्क असतो. या कायद्यानुसार एका व्यक्तीने केलेल्या कृत्याबद्दल दुसऱ्या व्यक्तीला मोबदला मागता येतो. अशा वेळेस आपल्या कृत्याच्या फायदा दुसऱ्या व्यक्तीला मिळावा अशी इच्छा कृत्य करणाऱ्या व्यक्तीची असली पाहिजे.

३) प्रतिफलाचे कृत्य तिन्ही काळात करता येते.

करार कायदा कलम २ (ड) नुसार जी व्याख्या केलेली आहे त्या मध्ये आपणास असे दिसून येते की केलेले कृत्य हे भूतकाळातील, वर्तमानकाळातील, भविष्यकाळातील, असू शकते. त्यासाठी स्वतंत्रपणे त्या त्या काळातील प्रतिफल असते.

४) प्रतिफलाचे कृत्य स्वग्रशीने केले पाहिजे

कायद्याने जे कृत्य करण्याची सक्ती केली आहे असे कृत्य प्रतिफल होत नाही उदा. न्यायालयात साक्ष देण्यासाठी प्रतिफल नसते. कारण साक्ष देणे सक्तीचे आहे.

५) प्रतिफलाचे कृत्य व्यक्तीचे नोकरी बाहेरचे नसावे

ज्या कार्यासाठी व्यक्तीची नेमणूक केलेली असेल आणि त्या कार्यासाठी त्याला वेतन मिळत असेल तर तेच कार्य करण्यासाठी वेगळा मोबदला मागता येणार नाही. उदा. चोरांना पकडण्यासाठी पोलीस वेगळा मोबदला मागू शकत नाही.

६) प्रतिफलाचे कृत्य कायदेशीर असावे

बेकायदेशीर किंवा औतिक कृत्य यासाठी दिलेले प्रतिफल कायदेशीर नसते. उदा. विद्यापीठ परिक्षेत कॉपी प्रकरणी गुन्हा दाखल केल्यानंतर सिनियर सुपरवायझरला साक्ष देण्यासाठी कोर्टात बोलविले तर त्यासाठी सिनियर सुपर वायझर हा साक्षीदार म्हणून हजर राहिला म्हणून विद्यापीठ त्याला स्वतंत्र मोबदला देऊ शकत नाही. कारण ते त्याचे कायदेशीर दृष्टिने कर्तव्य असते.

७) प्रतिफल समतोल असावे

प्रत्येक करार व्यापारी स्वरूपाचा असला पाहिजे आणि त्यासाठी प्रतिफल तुल्यबळ किंवा समतोल असावे.

८) प्रत्येक करारासाठी स्वतंत्र प्रतिफल असणे आवश्यक आहे.

दोन व्यक्तींमध्ये एकापेक्षा जास्त करार होत असतील तर प्रत्येक करारासाठी स्वतंत्र प्रतिफल असले पाहिजे.

प्रतिफलाशिवाय करार व्यर्थ [अपवाद (कलम २५)]

प्रत्येक कराराला प्रतिफल असलेच पाहिजे. प्रतिफल नसलेला करार व्यर्थ ठरतो. त्याची अंमलबजावणी होऊ शकत नाही परंतु या नियमाला काही अपवाद दिलेले आहे. त्यामुळे पुढील परिस्थितीत प्रतिफलाशिवाय करार किंवा ठराव कायदेशीर आहेत.

१) नैसर्गिक प्रेम व वात्सल्य

जेव्हा दोन व्यक्तींमध्ये नैसर्गिक प्रेम व वात्सल्य या भावनेतून ठराव होतो तो लेखी स्वरूपात असतो व त्याची नोंदनी झालेली असते. तेव्हा अशा ठरावास प्रतिफल नसले तरी तो कायदेशीर असतो.

२) स्वखुशीच्या कृत्याच्या मोबदला

जेव्हा एका व्यक्तीने दुसऱ्या व्यक्तीसाठी स्वखुशीने काही कृत्य केले असते व त्या कृत्याचा मोबदला देण्यासाठी ती दुसरी व्यक्ती ठराव करते तेव्हा अशा ठरावास प्रतिफल नसते. तरी तो ठराव कायदेशीर होतो.

३) स्वेच्छेने नुकसान भरपाई देणे

जेव्हा एका व्यक्तीने करावयाचे कृत्य दुसऱ्या व्यक्तीने स्वखुशीने केले म्हणून पहिल्या व्यक्तीला दुसऱ्या व्यक्तीस मोबदला देण्याच्या ठराव केला तर तो कायदेशीर असतो.

४) दावा नको मागणी मंजूर

एखादा आपल्या विरोधात कोर्टात जाऊ नये यासाठी त्या व्यक्ती स्वेच्छेने नुकसान भरपाई देणे हा ठराव कायदेशीर असतो. उदा. पत्नीने पति विरुद्ध पालनपोषणासाठी रक्कम मिळावी म्हणून दावा करण्याचे ठरविले परंतु पतिने आपल्या पत्नीला दावा करू नकोस तुझी मागणी मंजूर आहे असे सांगितले तर दोघांच्या व्यवहारात प्रतिफल दिसून येते.

५) मुदतबाह्य कर्ज

मुदती बाहेर गेलेले कर्ज परत देण्याच्या ठराव प्रतिफल नसले तरी कायदेशीर आहे. इंडियन लिमिटेड अॅक्टनुसार तीन वर्षांनंतर कर्ज मुदत बाह्य होत असते. या मुदतीनंतर कर्जदाराने स्वतःच्या सहीने किंवा त्याच्या प्रतिनिधीने ते पूर्णतः किंवा अंशतः परत करण्याचे लेखी वचन दिले तर तो ठराव कायदेशीर असतो.

६) प्रतिनिधीची नेमणूक

भारतीय करार कायदा कलम १८५ नुसार प्रतिनिधीची नेमणूक करण्यासाठी जो ठराव करावा लागतो. त्या ठरावासाठी प्रतिफल असू शकत नाही. तरी देखील प्रतिनिधी नेमणूक ठराव हा कायदेशीर असतो.

७) देणगी करार

देणगीदार व देणगी घेणारा यांच्यात जो ठराव होतो त्यामध्ये प्रतिफल नसते. तरी देखील तो करार कायदेशीर असतो.

१.२.४ करारपात्र व्यक्ती [कलम १०,११,१२] (Capacity/ Competent Parties)

भारतीय करार कायदा कलम १० नुसार, जी व्यक्ती करार करणार असेल, त्या व्यक्तीमध्ये करार करण्याची पात्रता असला पाहिजे.

(अ) करार पात्र व्यक्ती कोणास म्हणावे?

कलम ११ नुसार खालील व्यक्तीस करारास पात्र व्यक्ती म्हणवे.

व्याख्या

“जी व्यक्ती सज्जानअआहे, सुज्ञ बुद्धीची किंवा सुबुद्ध आहे व त्या व्यक्तीला कोणत्याही कायद्याने करार करण्यास अपात्र ठरविलेले नाही, अशी कोणतीही व्यक्ती करार करण्यास पात्र समजण्यात येईल.”

करारपात्र व्यक्तीची वैशिष्टे

अ) सज्ञान व्यक्ती

भारतीय सज्ञान कायदा १८७५ नुसार ज्या व्यक्तीच्या वयाला १८ वर्ष पुर्ण झालेली आहेत अशा व्यक्तीला सज्ञान व्यक्ती असे म्हणतात.

- (१) ज्या व्यक्तीची काळजी घेण्यासाठी पालकाची नेमणूक केली आहे किंवा
- (२) तीच्या मालमत्तेची देखरेख करण्यासाठी अधिकारी नेमलेला आहे.
- (३) मालमत्तेच्या सुरक्षिततेसाठी ती मालमत्ता कोर्टाच्या ताब्यात आहे अशा वेळेस त्या व्यक्तीची वयाची २१ वर्ष पुर्ण झाल्यास ती कायद्याने सज्ञान होते.

अज्ञान व्यक्ती करार करू शकत नाही कारण अज्ञान व्यक्ती बरोबर केलेले करार व्यर्थ ठरतात. कायदा अज्ञान व्यक्तीचे संरक्षण करतो. त्याचे अधिकार आणि संपत्ती सुरक्षित ठेवतात. त्यामुळे अज्ञान व्यक्तीला त्याच्या फायद्याचे करार करता येतात.

अज्ञान व्यक्ती बरोबर केलेले करार याबाबत पुढील नियम आहेत.

१) व्यर्थ करार

अज्ञान व्यक्ती बरोबर केलेले करार व्यर्थ असतात. करार पुर्ण करण्याची जबाबदारी अज्ञान व्यक्तीची नसते. अशा कराराची अंमलबजावणी होत नाही म्हणून त्यांच्या बरोबर करार करू नये.

२) करार भंग

अज्ञान व्यक्तीने जर करार भंग केला तर तीच्या विरोधात नुकसान भरपाईचा दावा करता येत नाही. कारण कायदा अज्ञान व्यक्तीचे संरक्षण करतो.

३) करार संमती

अज्ञान व्यक्तीने अज्ञान असतांना केलेले करार ती व्यक्ती सज्ञान झाल्यावर तिच्यावर बंधनकारक नसतात. सज्ञान झाल्यावर अशा करारास मान्यता मिळत नाही किंवा नुतनीकरण करता येत नाही.

४) वयाबाबत खोटी माहिती

अज्ञान व्यक्तीने आपले वय जास्त सांगून दुसऱ्या व्यक्तीस करार करण्यास भाग पाडले तरीसुद्धा अज्ञान व्यक्तीवर असे करार बंधनकारक होत नाहीत.

५) कराराचा फायदा

अज्ञान व्यक्तीला कराराचा फायदा घेता येतो परंतु त्याच्यावर जबाबदारी टाकता येत नाही. अज्ञान व्यक्तीच्या विरोधात कायद्याची अंमलबजावणी करता येत नाही म्हणजे कराराचा त्याला फायदा घेता येतो. उदा. अज्ञान व्यक्तीच्या नावावर हुंडीचे हस्तांतर करता येते.

६) भागीदारीचे करार

अज्ञान व्यक्तीला भागीदार होता येते त्याला नफ्यामध्ये हिस्सा मिळू शकतो भागीदारीच्या कोणत्याही व्यवहारासाठी अज्ञान व्यक्ती वैयक्तीकरित्या जबाबदार नसते. फक्त भागीदारीतील हिस्सा व मालमत्ता जबाबदार असते. त्याचप्रमाणे एखाद्या कंपनीचे शेअर्स घेता येतात.

७) प्रतिनिधी

अज्ञान व्यक्तीची प्रतिनिधी म्हणून नेमणूक करता येते. अर्थात त्याने केलेले व्यवहार हे त्याच्या मालकावर बंधनकारक असतात. निष्काळजीपणा किंवा कर्तव्यात हयगय यासाठी अज्ञान व्यक्तीकडे नुकसानभरपाई मागता येत नाही.

८) जीवनावश्यक वस्तू

एखाद्या व्यक्तीने ज्या व्यक्तीला जरूरीच्या जीवनावश्यक वस्तू घेतल्या तर त्यासाठी अज्ञान व्यक्तीची मालमत्ता किंमत देण्यास जबाबदार असते.

९) पालकांचे करार

अज्ञान व्यक्तीच्या अज्ञान व्यक्तीवर बंधनकारक होणारे व करण्याचा हक्क नसतो. परंतु जर ते अज्ञानाच्या फायद्याचे असतील तर ते बंधनकारक असतील.

१०) अज्ञान व्यक्तीबाबत अवरोध (Doctrine of Estoppel)

ज्यावेळेस एखादी व्यक्ती आपल्या बोलण्याने, वागण्याने किंवा जाणूनबुजून दुसऱ्या व्यक्तीला एखादी गोष्ट खरी असल्याचे भासविते आणि त्यावर विश्वास ठेवून दुसरी व्यक्ती व्यवहार करित असेल तर पहिली व्यक्ती तो व्यवहार नाकारू शकत

नाही. यालाच अवरोधाचा सिध्दांत असे म्हणतात. परंतु अज्ञान व्यक्तीने आपण सज्ञान आहोत असे खोटे सांगून करार केला तरीदेखील अवरोधाचा सिध्दांत अज्ञान व्यक्तीला लागू होत नाही. म्हणजेच अज्ञान व्यक्ती करार रद्द करू शकते.

११) चलनक्षम पत्रके

अज्ञान व्यक्ती चेक, हुंडी व वचनचिठ्ठी काढू शकते तसेच त्याचा स्विकार करू शकते तसेच हस्तांतर करू शकते अर्थात अशा पत्रकांवर अज्ञान व्यक्तीची जबाबदारी नसते. ती जबाबदारी चलनक्षम पत्रकाच्या इतर पक्षाची असते.

१२) दिवाळखोरी

अज्ञान व्यक्तीला दिवाळखोर म्हणून जाहीर करता येत नाही.

ब) मनाने सूज व्यक्ती (कलम १२)

करार करणाऱ्या दोन्ही व्यक्ती मनाने सूज असल्या पाहिजेत. एक व्यक्ती सूज नाही हे जरी दुसऱ्या व्यक्तीला माहीत नसेल तरी तो व्यर्थ होतो. कलम १२ नुसार सूज व्यक्तीची व्याख्या पुढीलप्रमाणे केलेली आहे.

व्याख्या

“ज्या व्यक्तीला कराराच्या अटी समजू शकतात व करार केल्याने आपल्या हित संबंधावर काय परिणाम होईल याचा करार करतांना सारासार विचार करता येतो अशा व्यक्तीला करार करण्यासाठी सूज बुद्धिची व्यक्ती असे म्हणतात.”

ज्या व्यक्तीला करार केल्यामुळे आपल्या हितसंबंधावर काय परिणाम होईल हे समजतेती व्यक्ती सूज असते. ज्या व्यक्तीजवळ वैचारिक शक्ती नाही ती व्यक्ती मनाने सूज बुद्धीची नसते. अशा व्यक्तीबरोबर केलेले करार व्यर्थ असतात.

वेडसर किंवा भ्रमिष्ट व्यक्ती मनाने सूज नसतात. त्यामुळे ते करार करण्यास अपात्र ठरतात. जी व्यक्ती बहुतेकवेळी भ्रमिष्ट असते परंतु काही काळ सूज असते तेव्हा अशी व्यक्ती सूज असतांना तिच्याबरोबर करार करता येतात. जी व्यक्ती बहुतेक वेळ सूज असते. परंतु काही वेळ भ्रमिष्ट असतांना ती व्यक्ती करार करू शकत नाही. जर भ्रमिष्ट किंवा वेडसर व्यक्तीला दुसऱ्या व्यक्तीने जरूरीच्या जीवनावश्यक वस्तू पुरविल्यानंतर त्या भ्रमिष्ट व्यक्तीच्या मालमत्तेकडून किंमत वसूल करता येते. परंतु ती वेडसर व्यक्ती व्यक्तीशः जबाबदार नसते.

अंमली पदार्थ किंवा मादक पदार्थ सेवन केल्यामुळे जी व्यक्ती नशेत असते त्या व्यक्तीला नशेत असतांना करार करता येत नाही. अशा व्यक्तीबरोबर केलेले करार व्यर्थ असतात.

क) व्यक्तीला कोणत्याही कायद्याने अपात्र ठरविलेले नसावे

पुढील व्यक्तींना वेगवेगळ्या कायद्यानुसार व्यवहार करण्यास अपात्र ठरविले आहे. त्यांच्याबरोबर केलेले व्यवहार व्यर्थ असतात.

अ) परदेशी नागरिक

ज्या देशाबरोबर भारताचे युद्ध चालू आहे किंवा शत्रुत्वाचे संबंध आहे, अशा देशातील नागरिक जर भारतात असतील तर युद्ध संपेपर्यंत त्यांच्याबरोबर करार करता येणार नाही.

ब) परदेशी राजदूत

परदेशी राजप्रमुख, राजदूत, वकील, प्रतिनिधी, भारतीय नागरिकाबरोबर करार करू शकतात परंतु अशा कराराच्या बाबतीत त्यांच्या विरुद्ध भारतीय न्यायालयात खटला दाखल करता येत नाही. कारण ते भारतीय न्यायालयाच्या कक्षेत येत नाही.

क) कंपनी

कोणत्याही कंपनीला तिच्या घटनापत्रक व नियमावलीच्या मर्यादेबाहेर करार करता येत नाही. घटनापत्रकात कंपनीचे अधिकार तसेच संचालकांनी दिलेले अधिकार स्पष्ट केलेले असतात त्या तरतुदीच्या बाहेर संचालकांना करार करता येत नाही.

ड) तुरुंगातील कैदी

एखादा कैदी तुरुंगात शिक्षा भोगत असेल तर त्या व्यक्तीला करार करता येत नाही. तुरुंगावासाच्या अगोदर जर करार केलेले असतील तर तुरुंगात असतांना ते करार स्थगित होतात. शिक्षा संपल्यानंतर ती व्यक्ती करार करू शकते.

इ) दिवाळखोर व्यक्ती

एखाद्या व्यक्तीला दिवाळखोर म्हणून घोषित करण्यात आले असेल तर तिची मालमत्ता न्यायालयाने नेमलेल्या अधिकाऱ्याच्या ताब्यात जात असते. अशा व्यक्तीबरोबर तया मालमत्तेसंबंधी कोणतेही करार करता येत नाही.

फ) विवाहीत स्त्री

सज्ञान स्त्रियांना करार करता येतात परंतु विवाहीत स्त्री मालमत्तेच्या बाबतीत तिच्या स्त्रीधनाच्यापर्यन्तच करार करू शकतात. परंतु तिला जर जीवनावश्यक वस्तु पुरविल्या असतील तर त्याची किंमत देण्यासाठी तिचा पती जबाबदार मानला जातो.

१.२.५ मुक्त संमती [कलम १५] (Free Consent)

कोणत्याही करार होण्यासाठी किमान दोन व्यक्तींची आवश्यकता असते, दोन्ही व्यक्तींनी करारासाठी मुक्त संमती दिली पाहिजे. भारतीय करार कायद्यात कलम १४ प्रमाणे मुक्त संमतीची व्याख्या पुढीलप्रमाणे व्याख्या (कलम १४)

“करारास व्यक्तीची संमती खालीलपैकी कोणत्याही एका कारणाने दिलेली नसते. तेव्हा त्यास मुक्त संमती असे म्हणतात”.

१) धाक किंवा बलप्रयोग (कलम १५) (Coercion)

“ज्यावेळेस एखाद्या करारासाठी दुसऱ्या पक्षाशी संमती घेण्यासाठी बळजबरी धाक याचा वापर केला जातो तेव्हा त्यास बलप्रयोग असे म्हणतात”.

जेव्हा Indian Pinal Code ने प्रतिबंधित केलेले कृत्य करून किंवा ते करण्याच्या धाक दाखवून एक व्यक्ती दुसऱ्या व्यक्तीला ठराव करण्यास भाग पाडते किंवा दुसऱ्या व्यक्तीने ठराव करावा म्हणून त्या व्यक्तीची बेकायदेशीरपणे मालमत्ता अडवून किंवा अडवून ठेवण्याच्या धाक दाखवून त्या व्यक्तीची संमती मिळते तेव्हा ती संमती धाकाने मिळविलेली संमती आहे असे म्हणता येईल.

बलप्रयोगाने जर संमती मिळविलेली असेल तर तो ठराव रद्द करता येतो. ज्या व्यक्तीची अशी संमती घेतलेली असते तीच व्यक्ती करार रद्द करू शकते. म्हणजेच असा ठराव वर्जनीय असतात. ज्या व्यक्तीने बलप्रयोगाने संमती मिळविलेली असेल तीच्या विरोधात नुकसान भरपाईचा दावा दाखल करता येतो. ज्या व्यक्तीची संमती मिळविलेली असेल ती व्यक्ती करार रद्द करू शकते.

बलप्रयोगाच्या व्याख्यावरून पुढील वैशिष्ट्ये स्पष्ट होतात.

- १) इंडियन पीनल कोडने जे कृत्य प्रतिबंधीत केले आहे ते कृत्य करून किंवा करण्याची धमकी देऊन संमती मिळविली पाहिजे.
- २) करारातील व्यक्तीशिवाय इतर व्यक्ती दखील बलप्रयोग करू शकतात.
- ३) मालमत्ता अडविणे किंवा अडविण्याच्या धाक दाखविणे या प्रकारेसुद्धा बलप्रयोग होऊ शकतो.
- ४) असे ठराव वर्जनीय असतात.

२) अनुचित प्रभाव किंवा नैतिक वजन (कलम १६) (Undue Influence)

ज्यावेळेस एक व्यक्ती दुसऱ्या व्यक्तीवर दडपण आणून पाहिजे तसा करार ठरवून देते किंवा दुसऱ्या व्यक्तीला ठराव करण्यास भाग पाडते त्यावेळेस दुसऱ्या व्यक्तीची संमती अनुचित प्रभावाने घेतलेली आहे असे म्हणतात.

व्याख्या

“जेव्हा दोन व्यक्तीमध्ये असे संबंध असतात की एक व्यक्ती दुसऱ्या व्यक्तीच्या मनावर प्रभाव पाडू शकतो या संबंधाचा ती व्यक्ती दुसऱ्या व्यक्तीकडून अयोग्य फायदा घेण्यासाठी उपयोग करते. तेव्हा अशा व्यक्तीने अनुचित प्रभावाने ठराव घडवून आणला आहे असे म्हणतात”.

वेगवेगळ्या परिस्थितीत एक व्यक्ती दुसऱ्या व्यक्तीच्या मनावर प्रभाव पाडू शकतो.

उदा. १) पालक व पाल्य, २) शिक्षक व विद्यार्थी,

३) वकील व पक्षकार, ४) डॉक्टर व पेशंट.

एक व्यक्ती दुसऱ्या व्यक्तीवर दडपण आणून त्यांची संमती मिळविते कारण त्यांच्यातील संबंध असे असतात की त्याच्या गैरफायदा एक व्यक्ती घेत असते. अशी संमती अनुचित प्रभावाने मिळविलेली आहे असे म्हणतात.

अनुचित प्रभावाने जर करार केलेला असेल तर तो वर्जनीय ठरतो. म्हणजेच ज्याची अशी संमती घेतली असेल त्या व्यक्तीच्या इच्छेनुसार होऊ शकतो. किंवा रद्द होऊ याकतो.

३) कपट किंवा फसवणूक (कलम १७) (Fraud)

“जेव्हा करारातील एक व्यक्ती दुसऱ्याला फसवणूकीच्या हेतूने खोटे बोलते आणि संमती मिळविते तेव्हा त्यास कपट असे म्हणतात.”

व्याख्या

“जाणूनबळून खोटे बोलून व हेतूपूर्वक दुसऱ्याची फावणूक करून दुसऱ्या व्यक्तीला ठराव करण्यास पार पाडणे म्हणजे कपटाने ठराव करणे होय.”

फसवणूक पुढील प्रकाराने होऊ शकते.

- १) एखादे विधान खोटे आहे हे माहित असून सुध्दा ते खरे आहे असे सांगणे.
- २) दुसऱ्या व्यक्तीपासून सत्य लपवून ठेवणे.
- ३) जे वचन पूर्ण करू शकणार नाही असे कृत्य करणे.
- ४) दुसऱ्याची फसवणूक होईल असे कृत्य करणे.
- ५) कायद्याने जे कृत्य कपट ठरविले ते कृत्य करणे.

एखादी गोष्ट कपटाने केलेली आहे हे गोष्टी सिध्द करण्यासाठी पुढील गोष्टी आवश्यक आहेत.

- १) फसवणूक करण्याचा हेतू असावा.
- २) असे कृत्य करारातील व्यक्तीले किंवा त्याच्या वतीने प्रतिनिधीने केलेले असावे.
- ३) जाणूनबळून असत्य विधान केलेले असावे.
- ४) दुसऱ्या व्यक्तीने त्या विधानावर अवलंबून राहून कृत्य केले पाहिजे त्यातून त्याचे नुकसान झालेले असले पाहिजे.

ज्यावेळेस फसवणूकीने करार केला जातो त्यावेळेस ज्या व्यक्तीची फसवणूक झाली आहे ती व्यक्ती तो करार रद्द करू शकते किंवा तो करार पूर्ण करू शकते त्याच प्रमाणे त्या व्यक्तीला नुकसान भरपाई मिळविण्याचा अधिकार प्राप्त होतो.

मौन हे कपट असते काय?

जेव्हा एखाद्या गोष्टीविषयी किंवा तपशिलाविषयी व्यक्ती काही बोलत नाही तेव्हा मौन हे कपट होत नाही. उदा. विक्रेत्याने ग्राहकाला वस्तूमधील दोष सांगितलेच पाहिजे असे बंधन नाही. परंतु पुढील परिस्थितीत मौन पाळणे हे कपट ठरू शकते.

- १) जेव्हा तपशिलाविषयी स्पष्ट बोलणे हे व्यक्तीचे कर्तव्य असते तेव्हा मौन पाळणे कपट असते.
- २) जेव्हा मौन हे बोलण्यासारखेच असते तेव्हा मौन पाळणे कपट असते.
- ३) विमा कंपन्यांना विमदारानी मैन न पाळता सर्व माहिती दिली पाहिजे.
- ४) जेव्हा करार करणाऱ्या दोन व्यक्तींमध्ये असे संबंध असतात की, व्यक्तीचे बोलणे आवश्यक असते तेव्हा मौन पाळणे कपट असते.

कपट करून जर संमती मिळविली असेल तर त्याची अशी संमती घेतली आहे ती व्यक्ती करार रद्द करू शकते. त्याचप्रमाणे नुकसानभरपाई मागू शकते. याचा अर्थ त्या व्यक्तीने करार रद्द केला पाहिजे असे बंधन नाही.

१.२.६ कायदेशीर उद्दिष्ट (कलम २३) (Lawful Object)

कोणताही करार कायदेशीर होण्यासाठी त्याचे उद्दिष्ट व प्रतिफल कायदेशीर असेल पाहिजे. यापैकी एक जरी बेकायदेशीर असेल तर तो ठराव व्यर्थ ठरतो. प्रत्येक बेकायदेशीर ठराव व्यर्थ ठरतो. परंतु प्रत्येक व्यर्थ ठराव बेकायदेशीर असतोच असे नाही. कारण काही ठरावामध्ये पुरक भाग व्यर्थ ठरत नाही.

भारतीय करार कायद्यातील कलम २३ मध्ये उद्दिष्ट व प्रतिफल बेकायदेशीर केव्हा असतात. हे पुढील प्रमाणे आहेत.

- १) ठरावाचे उद्दिष्ट व प्रतिफल कायद्याने प्रतिबंधित केलेले असले तर तो ठराव बेकायदेशीर असतो.
- २) ठरावाचे उद्दिष्ट जर अमलात आले व त्यामुळे कायद्याचा भंग होणार असेल तर तो ठराव बेकायदेशीर असतो.
- ३) ठरावचे उद्दिष्ट जर दुसऱ्याची फसवणूक करणारे असेल तर तो ठराव बेकायदेशीर असतो.
- ४) एखाद्या व्यक्तीच्या शरीराला किंवा मालमतेला अपाय करणारे उद्दिष्ट असेल तर तो ठराव बेकायदेशीर असतो.
- ५) पुढील करार सामाजिक धोरणाच्या विरुद्ध मांडले जातात. सामाजिक धोरण म्हणजे समाजाचे साधने होय.

भारतीय राज्यघटनेने नागरिकांना काही मूलभूत हक्क दिलेले आहेत. असे अधिकार किंवा हक्क सार्वजनिक जीवन किंवा

समाजहीत किंवा रुढींच्या विरोधात किंवा राष्ट्रहिताच्या विरोधात इ. हक्क जपून ठेवणे कायद्याचे कर्तव्य आहे. त्या विरोधात केलेले ठराव समाजविरोधी मानले जातात असे ठराव पुढील प्रमाणे आहेत.

१) शत्रुबरोबर करार

ज्या देशाबरोबर भारताचे युद्ध चालले आहे त्या देशाच्या नागरिकाबरोबर करार केल्यास तो बेकायदेशीर मानला जातो.

२) व्यापार प्रतिबंधक करार

जेव्हा एक व्यक्तीदुसऱ्या व्यक्तीबरोबर असा करार करते की, त्या दुसऱ्या व्यक्तीने कोणत्याही कायदेशीर व्यापार, व्यवसाय किंवा धंदा करू नये तेव्हा तो समाजविरोधी मानला जातो.

३) खटला प्रतिबंधक करार

कोणत्याही व्यक्तीला योग्य कारणासाठी दुसऱ्या व्यक्तीवर दावा दाखल करता येतो. परंतु एखाद्या व्यक्तीने दुसऱ्या व्यक्तीबरोबर करार करून त्या व्यक्तीला दावा लावण्यास प्रतिबंध केला तर तो समाजविरोधी मानला जातो.

४) विवाह प्रतिबंधक करार

जेव्हा दोन व्यक्तींमध्ये असा करार होतो की, एका व्यक्तीने आयुष्यभर विवाह करू नये. किंवा विशिष्ट व्यक्तीबरोबर विवाह करावा. तेव्हा अशा करारास सामाजिक धोरणाच्या विरुद्ध मानले जाते.

५) न्यायदानाच्या कामात हस्तक्षेप करणे

एखाद्या व्यक्तीने आपल्या बाजूने न्याय मिळविण्यासाठी न्यायधिशाला लाच दिली किंवा दुखापत करण्याची धमकी दिली तर त्याला न्यायदान हस्तक्षेप असे म्हणतात. याप्रकारचे ठराव बेकायदेशीर असतात.

६) पैजांचे करार

जेव्हा दोन व्यक्ती एखादा प्रसंग घडल्यावर किंवा एकमेकांना काही रक्कम देण्यासंबंधी करार करतात. तेव्हा त्यास पैजांचा करार असे म्हणतात. असे करार बेकायदेशीर असतात म्हणून पैज जिंकणारी व्यक्ती दावा लावू शकत नाही.

७) हितसंबंध नसतांना दावा लावणे

जेव्हा एखादी व्यक्ती कोणताही हितसंबंध नसतांना कोर्टात दावा लावते किंवा एखाद्या व्यक्तीला दावा लावण्यासाठी मदत करते तर त्यासाठी केलेले ठराव समाजविरोधी असतात.

८) ठरावातील बेकायदेशीर बाबीकडे दुर्लक्ष करणे

ज्यावेळेस दोन व्यक्ती करारातील बेकायदेशीर गोष्टींकडे दुर्लक्ष करतात. तेव्हा तो करार बेकायदेशीर असतो. राजूने चोरी करून आणलेले दागिणे संजयला विकले संजयला ही गोष्ट माहित आहे. तरी देखील तो ते दागिणे खरेदी करतो. हा ठराव बेकायदेशीर आहे.

९) मक्तेदारी करणे

ज्यावेळेस वस्तूचा पुरवठा नियंत्रण करून किंमत वाढविण्याच्या हेतूने व्यापारी आपसात करार करून मक्तेदारी निर्माण करतात. त्यावेळेस ते करार सामाजिक धोरणाच्या विरोधात असतात.

१०) लिलाव न करणे

लिलामध्ये खरेदी करणाऱ्या व्यक्तींनी एकत्र येऊन किंमत वाढवू नये म्हणून बोली न बोलण्याचा करार करतात तेव्हा तो करार सामाजिक धोरणाच्या विरुद्ध असतो.

११) कर्तव्यामध्ये कसूर करणे

जी गोष्ट कर्तव्य म्हणून पार पाडली पाहिजे ती जर केली जात नसेल आणि त्यासाठी ठराव केला जात असेल तर तो बेकायदेशीर असतो.

१२) विवाहाची दलाली घेणे

दलाली घेऊन विवाह जुळविणे हे सामाजिक विकास हानीकारक आहे. हुंडा घेऊन विवाह करणे हा सुध्दा बेकायदेशीर आहे.

१३) वैवाहिक संबंधास हानिकारक ठराव

कायद्याच्या तस्तुदीविरुद्ध लग्न करणे किंवा घटस्फोट घेणे या गोष्टी बेकायदेशीर आहेत. वैवाहिक हितसंबंधास बाधा येईल असे ठराव सामाजिक धोरणाच्या विरुद्ध असतात.

१४) वकील व पक्षकार यातील ठराव

काही वेळेस वकील व पक्षकार यांच्यामध्ये समाजाला हानिकारक असे ठराव होतात.

१५) पैसे देऊन मतदारांची मते मिळविणे

असे ठराव समाजविघातक असतात म्हणून ते बेकायदेशीर असतात.

१६) कर्जदाराने कर्ज फिटेपर्यंत सावकाराकडे काम करणे

अशा पध्दती अनिष्ट असतात आणि म्हणून त्या बेकायदेशीर आहे.

१७) पैसे घेऊन नोकरी मिळवून देण्याचा करार

हा प्रकार देखील सामाजिक धोरणाच्या विरुद्ध आहे. म्हणून बेकायदेशीर आहे.

१.२.७ व्यर्थ ठराव आणि त्यातील घटक [कलम २६]

(Void Agreement & Containment Contract)

कोणत्याही ठरावाची कायदेशीर अंमलबजावणी करता येणे शक्य असले पाहिजे तरच तो ठराव करार होऊ शकतो. परंतु काही वेळेस कायद्यातील तस्तुदीनुसार ठराव व्यर्थ होतात. ते ठराव पुढीलप्रमाणे आहेत.

१) विवाह प्रतिबंधक ठराव (कलम २६)

ज्या ठरावाने एखाद्या सज्जान व्यक्तीला विवाह करण्यापासून प्रतिबंध करण्यात आला असेल तर तो ठराव व्यर्थ होतो. प्रत्येक सज्जान व्यक्तीला आपल्या पसंतीच्या व्यक्तीबरोबर विवाह करता येतो. जात, धर्म, पंथ व वंश इ. गोष्टी भिन्न असतांना देखील पसंतीच्या व्यक्तीबरोबर विवाह करता येतो. त्यावर प्रतिबंध करणारे ठराव व्यर्थ असतात. अज्ञान व्यक्तीला विवाह करण्यास प्रतिबंध केला तर तो ठराव व्यर्थ होतो.

२) व्यापार प्रतिबंध ठराव (कलम २७)

प्रत्येक व्यक्तीला आपल्या इच्छेनुसार व्यापार करण्याचे स्वातंत्र्य राज्यघटनेने दिलेले आहे. व्यक्तीच्या स्वातंत्र्यावर गदा आणता येणार नाही. कलम २७ नुसार जो ठराव कोणताही कायदेशीर व्यापार किंवा व्यवसाय किंवा उद्योग करण्यावर प्रतिबंध आणत असेल तर त्या ठरावाला व्यापार प्रतिबंध ठराव असे म्हणतात. असा ठराव व्यर्थ असतो.

काही वेळेस व्यापार करणाऱ्यावर नियंत्रणे घतली जातात. अर्थात अशी नियंत्रणे योग्य असतील तर ती कायदेशीर उरतात. पुढील नियंत्रणे योग्य मानली जातात.

अ) एका व्यक्तीने दुसऱ्या व्यक्तीच्या व्यापारात मदतनीस किंवा भागीदार म्हणून काम करावयाचे ठरविले तर त्याच काळात ती व्यक्ती तो व्यवसाय स्वतंत्रपणे करू शकत नाही.

ब) जेव्हा एखादी व्यक्ती दुसऱ्या व्यक्तीच्या व्यापारात शिकाऊ उम्मेदवार म्हणून काम करित असेल व उम्मेदवारी संपल्यावर त्या व्यक्तीने त्याच ठिकाणी काही वर्षे नोकरी करावी असे बंधन असेल तर ते कायदेशीर असेल.

क) जेव्हा एखाद्या वस्तूचे निर्मिते किंवा व्यापारी एकत्र येऊन असा ठराव करतात की त्या वस्तूची विक्री केंद्रीत करावी व नफा सर्वांनी वाटून घ्यावा असा ठराव कायदेशीर असतो. अर्थात मक्तेदारीचे ठराव व कृत्रिम टंचाईचे ठराव व्यर्थ असतात.

व्यापार प्रतिबंध ठराव व्यर्थ असतात या नियमास पुढील अपवाद आहेत.

अ) जेव्हा एखादा व्यवसाय किंवा धंदा नाव लौकीकासह (GoodWill) खरेदी केला जातो तेव्हा खरेदीदार विक्रेत्यावर असे बंधन टाकू शकते की, विक्रेत्याने विशिष्ट क्षेत्रात विशिष्ट मुदतीसाठी तो व्यवसाय करू नये. असे बंधन कायदेशीर असते.

ब) भागीदारी असतांना कोणत्याही भागीदाराने तो व्यवसाय स्वतंत्रपणे करू नये.

क) भागीदारीतून निवृत्त होतांना त्या भागीदाराने विशिष्ट मुदतीत तो व्यवसाय करू नये असे बंधन कायदेशीर असते.

ड) भागीदारीचे विसर्जन होतांना भागीदारानी असा ठराव केला की. त्यांच्यापैकी सर्व किंवा काही भागीदार तो धंदा विशिष्ट क्षेत्रात, विशिष्ट मुदतीसाठी करणार नाहीत तर असा ठराव कायदेशीर असतो.

३) न्यायालयात खटला भरल्यापासून प्रतिबंध करणारा ठराव (कलम २९)

प्रत्येक व्यक्तीला आपले हितसंबंध सुरक्षित ठेवण्यासाठी दुसऱ्या व्यक्तीविरुद्ध न्यायालयात खटला दाखल करण्याचा अधिकार आहे. ज्या ठरावाने एखाद्या व्यक्तीला न्यायालयात खटला दाखल करण्यास आणि हक्कांची अमल बजावणी करण्यास बंधन घातले जाते. तो ठराव व्यर्थ असतो.

कोर्टात जाण्यापुर्वी लवाद स्थापन करण्याची सवलत असू शकते. अर्थात कोणत्याही व्यक्तीला आपसात ठराव करून न्यायालयाचे अधिकार रद्द करता येत नाही. परंतु दोन व्यक्ती असा ठराव करू शकतात की, वाद निर्माण झाला तर तो लवादाकडे सोपवावा आणि लवादाचा अंतिम निर्णय राहिल असा ठराव कायदेशीर असतो. अर्थात लवादाच्या निर्णयाविरुद्ध कोर्टात अशिल करता येते.

४) अनिश्चित अर्थाचे ठराव (कलम २९)

ज्या ठरावाचे अर्थ निश्चित करता येत नाही असे ठराव व्यर्थ असतात.

५) अशक्य कृत्य (कलम ५६)

जर एखादे अशक्य कृत्य करण्याबाबत ठराव असेल तर तो व्यर्थ असतो.

६) पैजेचे ठराव (कलम ३०)

पैजेचा ठराव म्हणजे दोन व्यक्तींमध्ये असा ठराव की, एखादी विशिष्ट अनिश्चित घटना घडलीतर एका व्यक्तीने दुसऱ्या व्यक्तीस ठराविक रक्कम द्यावी आणि ती घटना घडली नाहीतर दुसऱ्या व्यक्तीने पहिल्या व्यक्तीस तितकीच रक्कम द्यावी.

पैजेचे ठराव व्यर्थ असतात त्यामुळे पैज जिंकणाऱ्या व्यक्तीला हरणाऱ्या व्यक्ती विरुद्ध रक्कम वसूलीसाठी दावा लावता येत नाही. पैजेच्या घटनेवर कोणत्याही व्यक्तीचे नियंत्रण नसते. पैज जिंकण्याची किंवा हरण्याची दोन्ही पक्षांना समान संधी असते. ज्याविषयी पैज केली जाते त्या बाबीमध्ये कोणत्याही व्यक्तीचे हित संबंध नसतात पैजेच्या ठरावत जिंकणाऱ्या व्यक्तीला श्रम किंवा कौशल्याशिवाय पैसे मिळत असतात त्यामुळे असे ठराव व्यर्थ असतात.

तेजीमंदीचे करार हे पैजेचे करार नसतात. तसेच विम्याचे करार देखील पैजेचे करार नसतात. लॉटरी, शब्दकोडी, शर्यती, घोड्याच्या शर्यती तसेच त्या स्वरूपाच्या इतर शर्यती या पैजेच्या ठरावा प्रमाणेच असतात परंतु सरकारच्या परवानगीने लॉटरी व इतर शर्यती चालविल्या जातात. त्यामुळे ते बेकायदेशीर नाही. तसेच घोड्याच्या शर्यती देखील सरकारच्या परवानगीने चालविल्या जातात त्याचप्रमाणे कंपनीचे शेअर खरेदी-विक्री करणे आणि त्यावर नफा कमविणे हे देखील कायद्याने मान्य केले आहे. त्यामुळे त्यास पैज म्हणत नाही. विम्याचे करार देखील अनिश्चित घटनेवर आधारित असतात परंतु ते पैजे करार नाहीत कारण विमा हा सामाजिक हितासाठी काढला जातो. विम्याची रक्कम नुकसान भरपाई म्हणून दिली जाते. आयुर्विमामध्ये मृत्यू येणे किंवा ठराविक वय होणे हे निश्चित म्हणता येणार नाही कारण मृत्यू हा निश्चित असतो.

७) प्रतिफल नाही (कलम २५)

ज्या ठरावा मध्ये प्रतिफल नसते ते ठराव व्यर्थ असतात.

८) अज्ञान व्यक्ती (कलम ११)

अज्ञान व अपात्र व्यक्तीबरोबर केलेले ठराव व्यर्थ ठरतात.

९) उद्दिष्ट व प्रतिफल (कलम २३)

उद्दिष्ट व प्रतिफल बेकायदेशीर असेल तर ते ठराव व्यर्थ असतात.

१०) चुकीच्या व्यक्ती (कलम ३०)

ठराव करणाऱ्या दोन्ही व्यक्तीच्या चुकीमुळे झालेले ठराव व्यर्थ असतात.

१.२.८ कराराची पूर्तता [कलम ३७ ते ६१] (Performance of Contract)

दोन पक्षांमध्ये करार झाल्यानंती तो दोघांनी पूर्ण केला पाहिजे. ठरलेल्या वेळेस करार पूर्ण करण्याची जबाबदारी दोन्ही पक्षांची असते. करार पूर्तता करतांना पुढिल नियमांचे पालन केले पाहिजे.

अ) करार पूर्ततेची इच्छा व तयारी दर्शविणे. (कलम ३८)

करार झाल्यावर दोन्ही व्यक्तींनी करार पूर्ण करण्यासाठी तयारी दाखविली पाहिजे. तसेच इच्छा प्रदर्शित केली पाहिजे. यासाठी खालील आवश्यक अटी प्रस्तावकाने पूर्ण केल्या पाहिजे.

१) करारपूर्ततेची तयारी विना अट असली पाहिजे.

२) अशी इच्छा व तयारी योग्यवेळी आणि योग्य ठिकाणी प्रदर्शित केली पाहिजे.

३) करारपूर्ततेसाठी जर काही वस्तू पाठविली असेल तर ती वस्तू कराराप्रमाणेच आहे. अशी खात्री करून घेण्यासाठी प्रस्ताव करत्याला संधी मिळाली पाहिजे.

४) ज्यावेळेस करारात दोन किंवा दोनपेक्षा जास्त प्रस्तावते असतील तेव्हा त्यांच्यापैकी एकाजवळ इच्छा प्रदर्शित केली तरी चालेल.

५) अशी इच्छा प्रस्तावत्याच्या व्यवसायाच्या ठिकाणी कामकाजाच्या वेळेत दाखविली पाहिजेत.

६) जर करारात प्रस्तावकाने संपूर्ण माल एकाचवेळेस पाठवावा असे ठरले असेल तर हफत्याहफत्याने माल पाठवता येणार नाही.

७) जर काही रक्कम देणे असेल तर ती रक्कम त्या देशातील चलनातच दिली पाहिजे.

ब) करार कोणी पूर्ण केला पाहिजे. (कलम ३७, ४०, ४१, ४२)

या संदर्भात पुढील नियम आहेत.

- १) करार करणाऱ्या व्यक्तींनी आपली वचने पूर्ण केली पाहिजे.
- २) करार करण्यापूर्वी जर प्रस्तावक मरण पावला तर त्याचा कायदेशीर वारस करार पूर्ण करण्यास जबाबदार असेल.
- ३) जर करारात असे स्पष्ट केले असेल की प्रस्तावकाने व्यक्तीशः करार पूर्ण करावा तर त्या व्यक्तीनेच करार पूर्ण केला पाहिजे. उदा. अशा भोसलेने एका गणेश मंडळासाठी गायनाचा करार केला तर या ठिकाणी आशा भोसलेनेच गायनाचा कार्यक्रम केला पाहिजे.
- ४) कराराच्या स्वरूपावरून किंवा हेतू वरून त्या व्यक्तीनेच तो करार पूर्ण केला पाहिजे असे बंधन नसेल तर करारपूर्ण करण्यासाठी दुसऱ्या व्यक्तीची नेमणूक करता येईल. उदा. विनायकने केतकीच्या घराला रंग देण्याच्या करार केला या ठिकाणी कराराचे स्वरूप लक्षात घेता विनायकचा प्रतिनिधी रंग देण्याचे काम करू शकतो.
- ५) ज्यावेळेस प्रस्ताव तिराईत व्यक्तीकडून करारपूर्वता स्विकारतो तेव्हा मुळ प्रस्तावकाकडून त्याला पुन्हा करारपूर्वता मागता येत नाही.
- ६) जेव्हा दोन किंवा अधिक व्यक्ती संयुक्त प्रस्तावक असतात तेव्हा त्या सर्वांनी प्रस्तावाची पूर्तता केली पाहिजे. जर एखादा प्रस्तावक मरण पावला तर त्याचा कायदेशीर वारसदार व इतर प्रस्तावक पूर्तता करतील. जर सर्व प्रस्तावक मरण पावले तर त्या सर्वांचे वारसदार कराराची पूर्तता करतील. संयुक्त प्रस्तावका पैकी कोणीही एक किंवा अधिक करारपूर्वता करू शकतो. संयुक्त प्रस्तावकाच्या बाबतीत तरतुदी कलम ४२ ते ४४ या मध्ये पुढीलप्रमाणे दिलेल्या आहेत.
जेव्हा दोन किंवा अधिक प्रस्तावक संयुक्तपणे इतरांबरोबर करार करतात तेव्हा त्यांना संयुक्त प्रस्तावक असे म्हणतात . संयुक्त प्रस्तावकाची जबाबदारी पुढीलप्रमाणे असते.
अ) त्यांची जबाबदार सामूहिक व वैयक्तिक असते म्हणजे त्यांच्यापैकी एक किंवा अधिक करार पूर्ण करण्यास जबाबदार असतात.
ब) जेव्हा त्यांच्यापैकी एकाच प्रस्तावकाकडून संपूर्ण कराराची पूर्तता करता येते तेव्हा तो प्रस्तावक इतर प्रस्तावकाकडून करार मागू शकतो.
क) जर त्यांच्यापैकी एखादा प्रस्तावक दिवाळखेर ठरला तर त्यांच्या हिश्याची पूर्तता इतर प्रस्तावकांनी केली पाहिजे.
ड) प्रस्तावत्याने जर एखाद्या प्रस्तावकास करारातून माफी दिली तरी तो प्रस्तावक करार पूर्ततेच्या जबाबदारीतून मुक्त होत नाही.

क) करार पूर्ततेची मुदत व ठिकाण. (कलम ४६ ते ५०)

करार करतांनाच कराराची मुदत ठरत असते. तरच करार कोठेपूर्ण करावा हे देखील स्पष्ट केलेले असते त्यानुसार त्याच ठिकाणी करार पूर्ण केला पाहिजे. परंतु ज्यावेळेस करारामध्ये मुदत आणि ठिकाण स्पष्ट केलेले नसेल तेव्हा कलम ४६ ते ५० यातील तरतुदी लागू होतात. ते नियम पुढील प्रमाणे आहे.

- १) प्रस्तावकाने प्रस्तावत्याच्या सूचनेनुसार वचनाची पूर्तता केली पाहिजे . उदा. रतनने नयनला ५० हजार रु. कर्ज दिले आणि कर्जाची रक्कम रमनच्या बँक खात्यात जमा करण्याचे सांगितले. त्यानुसार नयनने कार्यवाही केली पाहिजे.
- २) वचनदात्याने योग्य मुदतीत वचन पूर्ण केले पाहिजे कराराच्या स्वरूपावरून योग्य मुदत अवलंबून असते.
- ३) वचनदात्याने जर मुदत आणि ठिकाण स्पष्ट केले असेल तर त्या वेळेस कामकाजाच्या ठिकाणी वचन पूर्तता केली पाहिजे.
- ४) ज्यावेळेस प्रस्तावकाला आपले वचन एका विशिष्ट दिवशी पूर्ण करावयाचे असते. परंतु प्रस्तावत्याच्या सूचनेशिवाय तो आपले वचन पूर्ण करू शकत नाही. तेव्हा प्रस्तावत्याने निश्चित वेळ ठरवून दिली पाहिजे.
- ५) ज्यावेळेस वचनदात्याने विशिष्ट तारखेला किंवा त्यापूर्वी वचन पूर्ण करावे असे ठरलेले असेल तेव्हा त्या मुदतीच्या आत जर वचन पूर्ण झाले नाही तर तो करार रद्द होतो.

ड) परस्परावलंबी वचने व त्याची पूर्तता. (कलम २फ)

जी वचने एकमेकांची प्रतिफले असतात त्यांना परस्परावलंबी वचने असे म्हणतात. परस्परावलंबी वचनाच्या पूर्ततेचे नियम पुढीलप्रमाणे आहेत. (कलम ५१ ते ५४, ५७ ते ६०)

- १) तेव्हा अशी वचने एकाच वेळी पूर्ण तेव्हा प्रस्तावकास आपले वचन पूर्ण करण्यास त्यास असल्याशिवाय प्रस्तावकाने आपले वचन पूर्ण करण्याची गरज नाही
- २) करार करतांनाच वचनांच्या पूर्ततेचा क्रम ठरविण्यात आला असेल तर त्याच प्रमाणे वचने पूर्ण करावी लागतात. जर वचन पूर्तीचा क्रम ठरविण्यात आलेला नसेल तर कराराच्या स्वरूपावरून क्रम ठरविला जाईल.

३) जेव्हा परस्परावलंबी वचने अशा प्रकारची असतात की, एका वचनाची पूर्तता झाल्याशिवाय दुसरे वचन पूर्ण करणे शक्य नसते. तेव्हा पहिले वचन अगोदर पूर्ण केले पाहिजे व नंतर दुसरे वचन पूर्ण केले जाईल.

४) जेव्हा वचनांची पूर्तता करण्यास एक व्यक्ती दुसऱ्या व्यक्तीला प्रतिबंध करते तेव्हा अशा दुसऱ्या व्यक्तीच्या बाजूने तो करार वर्जनिय ठरतो. आणि त्याला नुकसान भरपाई मागता येत नाही.

५) जेव्हा परस्परावलंबी वचनाने अगोदर काही कायदेशीर कृत्य करण्याचे ठरविले असेल आणि नंतर विशिष्ट परिस्थितीत बेकायदेशीर कृत्य ठरविले असेल तेव्हा कायदेशीर कृत्याची वचने करार समजल्यात येतात व बेकायदेशीर वचने व्यर्थ ठरतात.

इ) वेळेमध्ये करार पूर्ण करणे. (कलम ५५)

कराराची पूर्तता योग्य वेळी केली पाहिजे. अनेक वेळेस करारामध्ये पूर्ततेची वेळ आणि तारीखनिश्चित केलेली असते. त्याच वेळेस तो करार पूर्ण केला पाहिजे. जर करारातील एका पक्षाने ती वेळ पाळली नाही तर तो करार वर्जनिय ठरू शकतो. ज्यावेळेस पूर्ततेची वेळ निश्चित नसेल तेव्हा कराराच्या स्वरूपावरून ती वेळ ठरत असते. ज्यावेळेस करार पूर्ततेमध्ये वेळेला महत्त्व असते त्याच वेळेत पूर्तता झाली नाही तर प्रस्तावकाकडून नुकसान भरपाई मागता येते.

फ) कर्जदाराने सावकाराकडे दिलेल्या रक्कमेचा कर्ज फेडीसाठी उपयोग. (कलम ५९ ते ६१)

कर्जदार सावकाराला कर्जाची परत फेड करण्यासाठी वेळोवेळी रक्कम देत असतो ठराविक मुदतीत किंवा हप्त्याने रक्कम दिली जाते जर कर्जाची संपूर्ण रक्कम परत फेड केली नसेल तर ती रक्कम सावकाराने कोणत्या कर्ज खात्यात जमा करावी असा प्रश्न निर्माण होतो. जर कर्जदाराने हे स्पष्ट केले असेल की, कोणत्या कर्ज खात्यात ती रक्कम जमा करावी तर अशा वेळेस सावकाराने त्याच कर्ज खात्यात रक्कम जमा केली पाहिजे. जर कर्जदाराने हे स्पष्ट केले नसेल की, कोणत्या खात्यात रक्कम जमा करावी. तर अशा वेळेस परिस्थितीवरून निश्चित होणाऱ्या कर्ज खात्यात रक्कम जमा केली पाहिजे. ज्यावेळेस परिस्थितीवरून स्पष्ट होत नसेल तर अशा वेळेस सावकार कोणत्याही कर्ज खात्यात रक्कम जमा करू शकतो. या मध्ये मुदत बाह्य कर्ज खात्याचासुद्धा समावेश होतो साधारण: ज्याप्रमाणे कर्ज घेतली असतील त्याच क्रमाने कर्जाची रक्कम जमा केली पाहिजे. जर एकाच दिवशी एकापेक्षा जास्त कर्ज घेतली असतील तर आलेली रक्कम त्याच दिवशीच्या सर्व कर्ज खात्यात विभागून जमा केली जाईल.

ग) कराराचे अभिहस्तारण (Assignment of Contract)

ज्यावेळेस एखाद्या करारातील प्रस्तावक तिन्हाईत व्यक्तीला करारासंबंधी जबाबदारी आणि अधिकार हस्तांतरीत करतो तेव्हा त्यास करारचे अभिहस्तांकन असे म्हणतात अशा प्रकारचे हस्तांतरण तिन्हाईत व्यक्तीच्या संमतीने किंवा संमतीशिवाय होऊ शकते अर्थात काही वेळेस कराराचे अभिहस्तांकन करता येत नाही. उदा. ज्या ठिकाणी वैयक्तिक कला, कौशल्य, निपुणता, योग्यता आवश्यक असते तिथे हस्तांतरण होऊ शकत नाही. त्यामुळे गायक आपल्या गायनाचा कार्यक्रम दुसऱ्याला देवू शकत नाही. त्याच प्रमाणे प्रस्तावक आपली जबाबदारी टाळू शकत नाही. कायद्यामुळे अनेकदा अभिहस्तांकन होत असते जर करारातील व्यक्तीचा मृत्यू झाला तर त्याचे अधिकार व जबाबदारी त्याच्या कायदेशीर वारसाकडे हस्तांतरित होते जर एखादी व्यक्ती दिवाळखोर झाली तर त्याच्या न्यायालयीन अधिकाऱ्याकडे अधिकार हस्तांतरीत करतील.

१.२.९ कराराची समाप्ती (कलम ३७) (Discharge of Contract)

ज्यावेळेस दोन व्यक्तींमध्ये करार होतो आणि दोन्ही व्यक्ती आपल्या वचनाची पूर्तता करतात तेव्हा तो करार संपुष्टात येतो. करार संपला म्हणजे त्यांच्यातील कायदेशीर संबंध संपुष्टात येतात. दोन्ही पक्षांची जबाबदारीतून मुक्ती होते तसेच त्याचे अधिकार संपुष्टात येतात. यालाच कराराची समाप्ती असे म्हणतात. विविध पध्दतींनी करार संपुष्टात येऊ शकतो. ते पुढील प्रमाणे

१) कराराची पूर्तता करणे

जेव्हा करारातील व्यक्ती ठरल्याप्रमाणे आपल्या वचनाची पूर्तता करतात तेव्हा त्यांनी करारपूर्ती केली आहे. असे म्हटले जाते त्यावेळेस कराराची समाप्ती होते त्यामुळे दोन्ही पक्ष आपल्या जबाबदारीतून मुक्त होतात.

२) करार भंग करणे

कायद्यातील एखाद्या पक्षाने आपले वचन पूर्ण करण्याचे नाकारले किंवा अमलवजावणी करण्याचे नाकारले तेव्हा त्या व्यक्तीने करारभंग केलेला आहे असे म्हणतात. करारभंगामुळे निर्दोष व्यक्ती करारतून मुक्त होते. आणि तीला नुकसान भरपाई मिळण्याचा हक्क प्राप्त होतो.

३) वचनपूर्तीपूर्वीच करारभंग करणे

ज्यावेळेस प्रस्तावक करारपूर्तीचा काळ येण्यापूर्वीच आपले वचन पूर्ण करण्याचे नाकारतो. किंवा आपल्या वर्तनुकीने ते अशक्य करतो तेव्हा त्याने करारभंग केला आहे. असे म्हटले जाते. अशावेळेस प्रस्तावत्याला पुढील हक्क प्राप्त होतात.

१) त्याला दोषी व्यक्ती विरुद्ध नुकसानभरपाई दावा लावता येतो.

२) असा दावा न लावता प्रस्तावता प्रस्तावकाला आणखी एक संधी देऊ शकतो. अशी संधी दिल्यानंतर सुध्दा प्रस्तावक आपले वचन पाळित नसेल तर त्याच्या विरुद्ध नुकसान भरपाईसाठी दावा दाखल करता येतो.

४) करारचे नूतनीकरण करणे

करारातील व्यक्तींना पहिला करार बदलून त्या ऐवजी नवीन करार करता येतो. अर्थात सर्वांच्या संमतीने असे नूतनीकरण करता येते. त्यामुळे जुन्या करारातील सर्व व्यक्तींची जबाबदारीतून मुक्ती होते. अनेक वेळेस नवीन करारात व्यक्तीसुध्दा बदलू शकता नवीन करार व्यक्तींनी पूर्ण केला नाही तर जुना करार पुन्हा प्रस्तापित होतो.

५) करारपूर्तीची अशक्ता निर्माण करणे

काहीवेळेस अनपेक्षित कारणामुळे कराराची अमलबजावणी करणे अशक्य होते त्यामुळे तो करार व्यर्थ ठरतो. करार व्यर्थ ठरल्यामुळे करारातील पक्षांची जबाबदारीतून मुक्तता होते. ज्या गोष्टीवर करार अवलंबून असतो ती बाब नष्ट झाल्यास करार रद्द होतो. त्याच प्रमाणे ज्या गृहित परिस्थितीवर करार झालेला असतो त्या परिस्थितीवर बदल झाल्यास करार समाप्त होतो.

६) तडजोड करणे

जेव्हा प्रस्तावकाला आपले वचन पूर्णकरणे शक्य होत नाही तेव्हा प्रस्तावत्या बरोबर तडजोड करतो. तो वचनाच्या मोबदल्यात कमी रक्कम स्विकारण्याची विनंती करतो. ही विनंती जर प्रस्तावत्याने स्वीकारली तर दोन्ही पक्षात तडजोड झाली असे म्हणतात. जेव्हा तडजोडीप्रमाणे वचनाची पूर्तता होते किंवा दोन्ही पक्षाचा संतोष होतो तेव्हा प्रस्तावक मूळ वचनातून मुक्त होतो.

७) करारातून माफी देणे

प्रस्तावत्याने प्रस्तावकाला वचनातून माफी दिली तर तो वचनातून मुक्त होतो आणि करार संपुष्टात येतो.

८) काल मर्यादा संपणे

जर प्रस्तावकाने आपल्या वचनाची पूर्तता विशिष्ट काळात केली नाही तर प्रस्तावत्याने आपले हक्क विशिष्ट काळामध्येच बजावले पाहिजेत. भारतामध्ये काही करारांना कालावधी मर्यादा कायदा लागू होतो. त्यामुळे या कायदानुसार करारातील पक्षांना विशिष्ट मुदतीतच आपले अधिकार वापरता येतात. ही मुदत संपल्यानंतर त्यांचे अधिकार संपुष्टात येतात आणि कराराची समाप्ती होते. त्यामुळे करारातील पक्ष जबाबदारीतून मुक्त होतात.

९) वचनपूर्तीची संधी देणे

जर प्रस्तावकाला आपले वचन पूर्ण करण्याची संधी दिली नाही तर प्रस्तावक आपल्या वचनातून मुक्त होतो. त्याला प्रस्तावत्याविरुद्ध नुकसानभरपाईसाठी दावा दाखल करता येतो.

१०) करारातील तस्तुदीमुळे करार संपुष्टात येणे

भारतातील वेगवेगळ्या कायद्यामुळे काही करार आपोआपच संपुष्टात येतात. असे करार पुढील प्रकारचे असतात.

१) व्यक्तीचा मृत्यू झाला आणि करार पूर्तता त्या व्यक्तींच्या कौशल्यावर अवलंबून असेल तर करार रद्द होतो.

२) करारातील एखादा पक्ष दिवाळखोर झाला तर त्याच्याबरोबरचे सर्व करार रद्द होतात.

३) लेखी करारातील एखादे महत्वाचे कलम दुसऱ्या पक्षाच्या संमतीशिवाय बदलण्यात आले तर तो करार समाप्त होतो.

४) एखाद्या करारातील हक्काचे विलनीकरण होते किंवा कनिष्ठ दर्जाचा करार उच्च दर्जाच्या करारात विलीन करण्यात येतो. तेव्हा कनिष्ठ दर्जाच्या करार संपुष्टात येतो. उदा. लोकेशने ज्ञानेशचे घर एक हजार रु. भाड्याने घेतले नंतर लोकेशने ते घर विकत घेऊन टाकले त्यामुळे भाड्याचा करार आपोआपच रद्द होतो.

१.२.१० करारभंग व परिणाम आणि उपाययोजना (कलम ७३ ते ७५)

(Breach of Contract- Consequences & Remedies)

करारभंग म्हणजे करार व्यक्तीपैकी प्रस्तावक किंवा प्रस्ताव- स्विकृता याने ठरविलेल्या वेळी ठरलेल्या ठिकाणी, करारातील वचन न पाळणे होय अशा प्रकारे व्यक्तीने वचन पाळले नाही त्या व्यक्तीमुळे दुसऱ्या व्यक्तीचा तोटा होतो, दुखापत होते. अशा प्रकारे झालेला तोटा, दुखापत म्हणजे नुकसान (Damage) असे म्हणतात. ज्या व्यक्तीचे असे नुकसान झालेले असते ती व्यक्ती ज्याच्यामुळे नुकसान झाले त्या व्यक्तीकडून नुकसानभरपाई करून घेण्यासाठी योग्य ती उपाय योजना करू शकते.

करारभंग केल्या नंतर ज्या व्यक्तीचे नुकसान झाले त्या व्यक्तीला अनेक प्रकारे उपाययोजना करता येतात. त्या खालील प्रमाणे

- १) करार रद्द करून तसे कळविणे.
- २) नुकसानभरपाई मिळावी म्हणून कोर्टात दावा करणे.
- ३) काम तसे दान या तत्वाने योग्य तेवढी भरपाई मागणे.
- ४) कराराची पूर्तता ठरल्यावेळी व्हावी म्हणून कोर्टात दावा करणे.
- ५) अमलबजावणीसाठी स्थगिती मिळावी म्हणून दावा करणे.

तत्व :-

करारभंग झाल्यामुळे ज्या व्यक्तीचे नुकसान झाले त्या व्यक्तीला करारभंग न होता करार पूर्ती झाली असती तर ज्या स्थितीला किंवा आर्थिक अवस्थेला ती व्यक्ती आली असती. तशी स्थिती व आर्थिक अवस्था निर्माण करण्यासाठी कोर्टामधून नुकसानभरपाईचा हुकूम केला जातो.

नुकसान झाल्या बद्दल त्या व्यक्तीला भरपाई करण्याच्या उद्देशाने निवाडा केला जातो. अपकृत्याबद्दल दंड होतो. परंतु नुकसान झाल्या बद्दल जी भरपाई देण्याचा निवाडा केला जातो तो म्हणजे चूकी बद्दल दंड असत नाही. नुकसानभरपाईसाठी निवाडा हा एक सर्वसाधारण कायदा आहे. सर्वसाधारण कायदा उपाय योजना व नुकसानीचे मोज-माप करण्याचे नियम कलम ७३ ते ७५ मध्ये दिले आहे.

नुकसानभरपाईचे प्रकार

नुकसान कशा स्वरूपाचे आहे त्यावरून नुकसान भरपाईचे खालील प्रकार पडतात.

(अ) पूर्वस्थिती नुकसान भरपाई (Compensatory Damages)

याला सर्वसामान्य प्रकारची नुकसान भरपाई म्हणतात. ज्या व्यक्तीचे नुकसान झाले आहे त्या व्यक्तीचे प्रत्यक्ष किती नुकसान झाले याचा अभ्यास करून तशाप्रकारे निवाडा केला जातो. करारभंगामुळे प्रत्यक्ष झालेले नुकसान भरपाईचा निवाडा म्हणजे पूर्वस्थिती नुकसान भरपाई म्हणतात. करारभंगाच्या दिवशी जी अवस्था अस्तित्वात होती त्याचा विचार प्रामुख्याने नुकसानभरपाईची रक्कम ठरवितांना केला जातो.

(ब) विशेष नुकसान भरपाई (Special Damages)

वरील प्रकारच्या सर्वसामान्य नुकसान भरपाई व्यतिरिक्त, करार करतांना करारातील दोन्हा व्यक्तींना माहित असलेल्या विशेष कारणामुळे, विशेष परिस्थितीमुळे जी हानी होते त्याची भरपाई म्हणजे विशेष नुकसान भरपाई होय. उदा. नफ्यात घट झाल्यामुळे होणारा तोटा हे खास व असामान्य परिस्थितीमुळे निर्माण झालेल्या अप्रत्यक्ष तोटा दर्शविणारे उदाहरण आहे.

(क) शिक्षेदाखल नुकसान भरपाई (Exemplary Damages)

फक्त खालील दोन प्रसंगी न्यायालय शिक्षेदाखल नुकसान भरपाईचा आदेश देऊ शकते.

१) विवाह करारभंग

२) चलनक्षम दस्ताऐवजाचा कायदा,

कलम ३१ चे उल्लंघन करून बँकेने धनादेशाचा केलेला अनादर ,

या दोन प्रकारच्या करारभंगाबद्दल जी नुकसान भरपाई करून देण्याचा आदेश दिला जातो. त्याला शिक्षेदाखल नुकसान भरपाई म्हणतात.

(ड) नाममात्र नुकसान भरपाई (Insignificant/Nominal Damages)

जेव्हा कायदेशीर हक्काचे केवळ तांत्रिक उल्लंघन केल्यामुळेच नाममात्र नुकसान भरपाईचा आदेश दिला जातो. अशाप्रकारच्या कायदेशीर हक्काच्या तांत्रिक उल्लंघनामुळे करारातील दुसऱ्या व्यक्तीचे नुकसान झालेले असतेच असे नाही.

नुकसान भरपाईचे नियम (Rules Regarding Damages)

भारतीय करार कायदा कलम ७३ नुसार जेव्हा करारभंग केला जातो, तेव्हा करारभंगामुळे ज्या व्यक्तीला हानी सहन करावी लागते,त्या व्यक्तीला करारभंग करणाऱ्या व्यक्तीकडून नैसर्गिक परिस्थिती असतांना जेवढे नुकसान झालेले असते तेवढी नुकसान भरपाई करून घेण्याचा हक्क असतो तसेच करार करणाऱ्या व्यक्तीला करार करतांनाच असे माहित असते की, करारभंगामुळे नुकसान उद्भवणार आहे तर अशा वेळी नुकसान झालेल्या व्यक्तीला नुकसान भरपाई करून घेण्याचा हक्क असतो. परंतु अप्रत्यक्ष तोटा व दुरच्या काळात होणारा तोटा भरून दिला जाणार नाही. तसेच नुकसान कमी होण्यासाठी त्याचे प्रयत्न असले पाहिजेत.

१) फिर्यादीला आर्थिकदृष्ट्या पुर्वस्थितीला आणणे

नुकसान भरपाई कायद्याचे महत्वाचे तत्व म्हणजे फिर्यादीला तो करार पूर्ण झाला असता तर ज्या आर्थिकस्थितीला तो पोहचला असता तेवढेच आर्थिक नुकसान भरपाई करून दिले जाईल.

२) न्याय्य नुकसान भरपाई

करारभंग झाल्यामुळे जे नुकसान होते ते अशा प्रकारे मिळेल की जे नियमित दैनंदिन, नैसर्गिक योग्य व न्याय्य इतकेच मिळेल.

३) विशेष नुकसानीचा खुलासा

फिर्यादीला नेहमीच्या नुकसानीपेक्षा आणखी ज्यादा विशेष नुकसान झाले असेल तर करार करते वेळी प्रतिवादीला या विशेष नुकसानीबद्दल पुर्व कल्पना, पुर्वसूचना दिलेली असेल तरच अशी विशेष नुकसान भरपाई करून मिळेल अन्यथा नाही.

४) अप्रत्यक्ष व दुरच्या काळातले नुकसान

करारभंग केल्यामुळे फिर्यादीला जे अप्रत्यक्ष नुकसान (Indirect Loss) किंवा दुसऱ्या काळातले नुकसान (Remote Loss) होते त्याची भरपाई करून दिली जाणार नाही.

५) नुकसान भरपाईचे मोज-माप

नुकसान भरपाईच्या रकमेचे माजमाप करताना फिर्यादीला करारपूर्वता करण्यासाठी जी किंमत मोजावी लागते ती विचारत घेतली जाते. परंतु प्रतिवादीच्या दृष्टिने करारपूर्तीच्या खर्चाची रक्कम विचारात घेता येत नाही.

६) किमान तोटा व्हावा

करारभंग झाल्यामुळे फिर्यादीचे नुकसान होत असते अशा प्रकारे जे नुकसान होणार असते ते कमीत कमी कसे राहिल यासाठी त्या फिर्यादीने वाजवी प्रयत्न केलेले असलेच पाहिजेत. फिर्यादीने किमान तोटा व्हावा यासाठी वाजवी प्रयत्न करीत असताना जर काही खर्च आला असेल तर तो खर्च हा नुकसान भरपाई रकमेबरोबर मागण्याचा त्याला हक्क आहे. परंतु अवाजवी खर्चाची रक्कम त्याला मिळणार नाही.

७) वसुलीस प्रतिबंध नाही.

नुकसान भरपाईचे मूल्यामापन करणे कठील काम आहे. हे जरी खरे असले तरी फिर्यादीला नुकसान भरपाई वसूल करण्यास कोणताही प्रतिबंध करता येत नाही.

८) शिक्षेदाखल नुकसान भरपाई अपवाद

करारभंग केला म्हणून प्रतिवादीला शिक्षेदाखल नुकसान भरपाई देण्यास सांगता येत नाही. परंतु अपवाद म्हणून खालीलप्रसंगी शिक्षेदाखल नुकसान भरपाई करून द्यावी लागते.

उदा. (अ) चेकचा अनादर बँकेने चुकीने केला तर,

(ब) विवाह करारभंग केला तर,

(क) वास्तव मालमत्ता विक्रेता मालकीहक्क सिध्द करण्यास असमर्थ ठरला तर,

९) प्रत्यक्ष नुकसान असलेच पाहिजे

कलम ७३ नुसार, कोणत्याही परिस्थितीत, फिर्यादीला प्रत्यक्ष नुकसान झालेले सिध्द होत नाही तोपर्यन्त नुकसानभरपाईसाठी प्रतिवादीला आदेश देता येत नाही. नाममात्र नुकसान भरपाईच्या वेळी देखील, नुकसानी झाल्याबद्दलचा पुरावा दाखवावाच लागतो.

१०) करारासमयी ठरविलेले अंदाजे नुकसान भरपाई व दंड

करारव्यक्ती करारासमयी कायदा करतात की, करार व्यक्तीपैकी जो कोणी करारभंग करतो त्याने करारातील दुसऱ्या व्यक्तीला ठरलेली नुकसान भरपाई दिली पाहिजे अशा प्रकारे नुकसान भरपाईची जी रक्कम ठरलेली असते त्याला दंड किंवा अंदाजे नुकसान भरपाई असे म्हणतात.

दंड व नुकसान भरपाई यामध्ये फरक आहे. करारात नमूद केलेली नुकसान भरपाईची रक्कम ही प्रत्यक्षात झालेल्या नुकसानी इतकी असते. तेव्हा त्यास अंदाजे नुकसान भरपाई असे म्हणतात. जेव्हा करारात नमूद केलेली नुकसान भरपाईची रक्कम ही अंदाजे नुकसानीपेक्षा जास्त असते तेव्हा त्यास दंड असे म्हणतात. दंड म्हणजे नुकसानीपेक्षा जास्त रक्कम होय. अशाप्रकारे कोणी करारभंग करू नये व केल्यास नुकसानीपेक्षा जास्त रक्कम द्यावी लागेल ही भिती वाटावी म्हणून ज्यादा रक्कमेचा समावेश केलेला असतो.

कलम ७४ नुसार भारतात दंड व अंदाजे नुकसान भरपाई यात फरक मानला जात नाही. कोर्टाने दंड किंवा अंदाजे नुकसान यापैकी नुकसान भरपाई म्हणून देण्यासाठी नमूद केलेली रक्कम या दोन संज्ञापैकी एकाचा तरी उल्लेख केलाच पाहिजे असे यांच्यावर बंधन नाही. फिर्यादी व्यक्तीला नुकसान भरपाई म्हणून द्यावयाची रक्कम करारात नमूद केलेल्या अंदाजे रक्कमेपेक्षा जास्त असणार नाही ऐवढी दक्षता कोर्टाने घेतलीच पाहिजे. अशी तरतुद या कलमामध्ये केली आहे. एखाद्या व्यक्तीने

सरकारी हिताचे कार्य करण्यासाठीचा करार केलेला असेल व त्यातील कराराचा भंग केला तर त्या करारात नमूद केलेली सर्व रक्कम त्याने दिली पाहिजे.

कलम ७५ नुसार जेव्हा करारातील एखाद्या व्यक्तीला करारपूर्वता करणे अशक्य वाटते. आणि त्यामुळे त्या व्यक्तीने जर करार रद्द केला तर दुसऱ्या व्यक्तीचे जे वाजवी व प्रत्यक्ष नुकसान झाले असेल ते करार रद्द करणाऱ्या व्यक्तीने भरपाई करून दिले पाहिजे.

११) काम तसे दाम

करारभंग झाल्यानंतर ज्याला नुकसान पोहचले असेल त्याला जेवढे काम झाले असेल तेवढी नुकसान भरपाई रक्कम मागण्याचा हक्क असतो. या तत्वानुसार एखाद्याने मोफत कृत्य करण्याचा उद्देश नसतांना दुसऱ्यासाठी कृत्य केले असेल व दुसऱ्या व्यक्तीने अशा कृत्यापासून लाभ उठविला असेल तर त्याने त्याबद्दल कृत्य करणाऱ्या व्यक्तीला योग्य तो मोबदला दिला पाहिजे.

आभासी करारातील कृत्याबद्दल देखील काम तसे दाम तत्वावर काम तसे दाम मोबदला मागता येतो.

अपवाद

या तत्वाला खालील अपवाद आहेत.

१) जिथे संपूर्ण करारपूर्वता ठरलेली असते.

२) ज्या व्यक्तीने करारभंग केला आहे.

या दोन प्रसंगी काम तसे दाम तत्वावर मोबदला मागता येत नाही.

१२) न्यायालयाची मनाई

जेव्हा करार व्यक्तीपैकी एखादी व्यक्ती करारभंग करणार आहे असे दुसऱ्या व्यक्तीला वाटते तर अशी दुसरी व्यक्ती कोर्टात जाऊन करारभंग होऊ नये यासाठी कोर्टातून करारभंग करण्यास प्रतिबंध करणारा आदेश म्हणजे न्यायालयाचा मनाई हक्क आणता येतो.

१.३ स्वयं अध्ययन प्रश्न

- १- प्रस्ताव म्हणजे काय? प्रस्ताव संबंधीच्या तरतूदी लिहा.
- २- स्विकृती म्हणजे काय? स्विकृती संबंधीच्या तरतूदी लिहा.
- ३- प्रतिफल म्हणजे काय? प्रतिफलाची वैशिष्टे कोणती.
- ४- प्रतिफलशिवाय असलेले करार (व्यर्थ/अपवाद) कोणते?
- ५- करारपात्र व्यक्तीची वैशिष्टे कोणती?
- ६- कायदेशीर उद्दिष्टे म्हणजे काय? कायदेशीर उद्दिष्टाचे करार कोणते.
- ७- व्यर्थ ठराव आणि त्यातील घटक कोणते.
- ८- कराराची पूर्तता करतांना कोणत्या नियमांचे पालन करणे आवश्यक आहे.
- ९- कराराची समाप्तीच्या पध्दती कोणत्या?
- १०- नुकसान भरपाईचे प्रकार व नियम लिहा.

११- टिपा लिहा.

- १- प्रस्तावच्या तरतूदी
- २- स्विकृतीचे नियम
- ३- प्रतिफलाची वैशिष्टे
- ४- मुक्त संमती
- ५- कायदेशीर उद्दिष्टे
- ६- कराराची समाप्ती
- ७- नुकसान भरपाईचे प्रकार

१.४ सारांश

भारतीय करार कायदा प्रामुख्याने व्यापारी व्यक्तींना लागू असतो. परंतु अब्यापारी व्यक्तींनासुद्धा करार कायद्याचा आधार घ्यावा लागतो. करार कायदा हा फक्त व्यक्ती, राज्य, देश या पुरताच मर्यादित नसतो. तर तो आंतरराष्ट्रीय पातळीवर सुध्दा राबविता येतो.

कायदेशीर हेतू समोर ठेऊन पात्र व्यक्तीच्या मध्ये प्रतिफल अपेक्षेने केलेल्या ठरावात करार म्हणतात. म्हणून असे म्हटले आहे की, “प्रत्येक करार हा ठराव असतोच परंतु प्रत्येक ठराव हा करार असतोच असे नाही.”

करार विषयक कायद्यामुळे व्यवहारात निश्चिंतता येत असते. तसेच हक्क व कर्तव्य यांची जपवणूक होते. कराराची अंमलबजावणी करणे सुलभ होते. करार कायदानुसार काही अटी आणि बंधणे टाकलेली आहेत. उदा. करारपात्र व्यक्ती, मुक्त संमती, कायदेशीर उद्दिष्टे, योग्य प्रतिफल इ.

ज्यावेळेस दोन व्यक्तींमध्ये करार होतो आणि दोन्ही व्यक्ती आपल्या वचनाची पूर्तता करतात तेव्हा तो करार संपुष्टात येतो. करार संपला म्हणजे त्यांच्यातील कायदेशीर संबंध संपुष्टात येतात. दोन्ही पक्षांची जबाबदारीतून मुक्ती होते तसेच त्याचे अधिकार संपुष्टात येतात. यालाच **कराराची समाप्ती** असे म्हणतात.

करारभंग म्हणजे करार व्यक्तीपैकी प्रस्तावक किंवा प्रस्ताव- स्विकृता याने ठरविलेल्या वेळी ठरलेल्या ठिकाणी, करारातील वचन न पाळणे होय. अशा प्रकारे व्यक्तीने वचन पाळले नाही त्या व्यक्तीमुळे दुसऱ्या व्यक्तीचा तोटा होतो, दुःखापत होते. अशा प्रकारे झालेला तोटा, दुःखापत म्हणजे नुकसान (Damage) असे म्हणतात. ज्या व्यक्तीचे असे नुकसान झालेले असते ती व्यक्ती ज्याच्यामुळे नुकसान झाले त्या व्यक्तीकडून नुकसानभरपाई करून घेण्यासाठी योग्य ती उपाय योजना करू शकते.

१.५ पारिभाषिक शब्द

१- स्विकृती	: Acceptance
२- प्रतिफल	: Consideration
३- धाक किंवा बलप्रयोग	: Coercion
४- मुक्त संमती	: Free Consent
५- अनुचित प्रभाव किंवा नैतिक वजन	: Undue Influence
६- कपट किंवा फसवणूक	: Fraud
७- करारपात्र व्यक्ती	: Capacity/ Competent Parties
८- पैजेचे ठराव	: Bet of agreement
९- कराराचे अभिहस्तारण	: Assignment of Contract
१०- न्यायालयाची मनाई	: Injunction

१.६ संदर्भसूची

1- Business Law & Taxation. - N.F.Karnawat, W. G.Khasgiwale, A. G. Gosavi, Y.R.Waghmare.

२- व्यवसाय विषयक कायदे- नंदकिशोर दायमा

३- व्यापार विषयककायदे- बी. डी. जोशी.

४- व्यावसायिक कायदे - प्रकाश देहलावाल

५- व्यावसायिक कायदे- ए. एस. उखळकर

६- व्यापार आणि कर कायदे-छाया सुखदाणे व श्रीनिवास जोशी

घटक २ मालविक्री कायदा, १९३०

अनुक्रमणिका

- २.० उद्दिष्टे
- २.१ प्रस्तावना
- २.२ विषय विवेचन
  - २.२.१ मालविक्रीचा कराराची रचना/निर्माती
  - २.२.२ प्रमुख अटी आणि दुय्यम अटी
  - २.२.३ मालविक्रीच्या कराराची पूर्तता
  - २.२.४ विक्री कराराचा भंग केल्यास दावा करण्याचा अधिकार
- २.३ स्वयं अध्ययन प्रश्न
- २.४ सारांश
- २.५ पारिभाषिक शब्द
- २.६ संदर्भ सूची

२.० उद्दिष्टे

१. मालविक्री कायद्याची माहिती मिळेल.
२. वस्तूच्या विक्री अटीबाबत माहिती मिळेल.
३. मालविक्रीच्या कराराची पूर्तता कशी करता येईल याची माहिती मिळेल.
४. मालविक्री कायदानुसार कोणत्या वस्तूची विक्री करता येते त्याची माहिती मिळेल.
५. वस्तूची विक्री म्हणजे काय येईल याची माहिती मिळेल.
६. वस्तू विक्रीचा ठरावासाठी विक्रेत्याने कोणत्या अटी पूर्ण केल्याच पाहिजे याची माहिती मिळेल.
७. वस्तूचे मालकी हक्क नेमक्या कोणत्या वेळेपासून खरेदीदाराकडे जातात येईल याची माहिती मिळेल.
८. खरेदीदार व विक्रेत्या यांचे हक्क व अधिकार कोणते याची माहिती मिळेल.
९. मालाची पाठवणी म्हणजे काय याची माहिती मिळेल.
१०. मालाची पाठवणीचे प्रकाराची माहिती मिळेल.
११. वस्तू खरेदी करताना ग्राहकाने कोणती सावधगिरी बाळगणे आवश्यक आहे याची माहिती मिळेल.
१२. लिलावाने वस्तूची विक्री कशी केली जाते याची माहिती मिळेल.

२.१ प्रस्तावना

भारतीय माल विक्री कायद्याचे स्वरूप (Scope of contract of sale)

मालविक्रीचा कायदा १ जुलै, १९३० मध्ये जम्मू व काश्मीर राज्य वगळता इतर सर्व राज्यांमध्ये लागू केला गेला. वस्तू या चल व अचल वस्तू अशा दोन प्रकारात मोडतात. भारतीय मालविक्री कायदा फक्त चल वस्तूच्या विक्रीला लागू होता.

मालाच्या विक्री कायदान्वये झालेला करारास भारतीय करार कायद्यातील बहूतेक सर्व तरतुदी लागू होतात. उदा. करार पात्र व्यक्ती, स्वच्छेने दिलेली संमती, पैजेचा ठराव, व्यापार प्रतिबंधक ठराव वगैरे बाबतीतील तरतुदी मात्र या दोन्ही कायदांमध्ये प्रतिफल म्हणजे कराराचा मोबदला महत्वाचा असतो. यांच्या व्याख्यांमध्ये थोडा फरक असून मालाच्या विक्री-कराराचे प्रतिफल हे मालाची किंमत (Price) म्हणजेच चलनाच्या स्वरूपात असते.

मालाच्या विक्री करारात मालाची विक्री करणारा विक्रेता हा मालाची किंमत खरेदीदाराकडून घेऊन मालाची विक्री करतो, तर मालाची किंमत देऊन खरीदेदार मालाची मालकी विक्रेत्याकडून घेतो.

व्यापारात होणाऱ्या अनेक व्यवहारांमध्ये वस्तूच्या खरेदी विक्री व्यवहारांना फार महत्वाचे स्थान असते. विक्री व खरेदीसाठी दुसऱ्या व्यक्तीशी करार केले जातात. पणत्या कराराचे योग्य पालन झाले नाही तर निर्दोष पक्षाला बऱ्याच अडचणींना सामोरे जावे लागते. या अडचणी दूरव्हाव्यात व निर्दोष पक्षाला नुकसान होऊ नये म्हणून काही नियम, तरतुदी असलेला हा कायदा तयार केला आहे. व्यापाऱ्यांचे आपआपसातील व इतर ग्राहकांशी होणारे व्यवहार नियंत्रित करणे हा प्रस्तुत कायद्याचे मुख्य उद्देश आहे.

२.२ विषय विवेचन

व्याख्या

कोणत्याही कायद्याच्या स्पष्टीकरणसाठी त्या कायद्यातील प्रमुख संज्ञांच्या व्याख्या पाहणे आवश्यक आहे. या कायद्यातील काही व्याख्या पुढील प्रमाणे:

१) मालविक्रीचा करार [कलम ४(१)]

“ज्या कराराने विक्रेता किंमतीच्या मोबदल्यात मालाची मालकी खरेदीदाराकडे हस्तांतरीत करतो. किंवा तसे करण्याचे वचन देतो. त्यास मालविक्रीचा करार असे म्हणतात.”

विक्रीचा करार पूर्ण होण्यासाठी करार कायद्याप्रमाणे सर्व अटी पूर्ण केल्या पाहिजे. उदा. प्रस्ताव, स्विकृती, प्रतिफल व मुक्तसंमती इ.

२) ग्राहक

“वस्तू खरेदी करणाऱ्या किंवा वस्तू खरेदी करण्याचे कबूल करणाऱ्या व्यक्तीला ग्राहक किंवा क्रेता असे म्हणतात.”

३) विक्रेता

“वस्तू विक्री करणाऱ्या किंवा वस्तू विक्री करण्याचे कबूल करणाऱ्या व्यक्तीला विक्रेता असे म्हणतात.”

४) वस्तू किंवा माल [कलम २ (ब)]

“पैसा किंवा दावायोग्य हक्क सोडून (Actionable Claims) कोणत्याही चल (जंगम) संपत्तीचा समावेश वस्तू किंवा माल या संज्ञेत होतो. वस्तूमध्ये कंपनीचे, महामंडळाचे भाग, उभी पीके, गवत आणि जमिनीशी निगडित असलेल्या किंवा विक्रीच्यावेळी जमिनीपासून वेगळ्या करावयाच्या असतात. त्या वस्तूचा समावेश होतो.” या कायदानुसार वस्तूचे दोन प्रकार पडतात ते पुढील प्रमाणे:

(अ) विशिष्ट वस्तू (Specific Goods)

“वस्तू विक्रीच्यावेळी ज्या पूर्णपणे वेगळ्या काढता येतात. व ज्यांची पूर्णपणे ओळख पटलेली असते अशा वस्तूंना विशिष्ट वस्तू असे म्हणतात.”

(ब) भावी किंवा भविष्यकालीन वस्तू (Future Goods)

“भविष्यकालीन वस्तू म्हणजे अशा वस्तू की, ज्यांच्या विक्रीचा करार होतांना त्या अस्तित्वात नसतात त्या करार झाल्या नंतर उत्पादित (Manufactured) किंवा निर्माण (Produced) केल्या जातात.”

५) किंमत किंवा मूल्य (Price)

“वस्तूच्या खरेदीबद्दल पैसाच्या स्वरूपात विक्रेत्याला दिलेल्या मोबदल्याला किंमत किंवा मूल्य असे म्हणतात. किंमत ही नेहमी पैशाच्या स्वरूपात व्यक्त केली जाते.”

६) वस्तूचे प्रदान (Delivery of Goods)

“एका व्यक्तीने स्वयुशीने दुसऱ्या व्यक्तीला दिलेला वस्तूचा ताबा म्हणजेच वस्तूचे प्रदान होय.”

७) प्रदानयोग्य स्थिती (Deliverable State)

“वस्तू विक्रीच्या करारानुसार ग्राहकाने वस्तू ताब्यात घेतल्याच पाहिजेत अशा स्थितीत जेव्हा वस्तू असतात तेव्हा त्या स्थितीला प्रदानयोग्य स्थिती असे म्हणतात.”

८) संपत्ती (मालमत्ता)

“संपत्ती म्हणजे वस्तूच्या किंवा मालाच्या सवरुपातील संपत्ती, कोणत्याही चल संपत्तीचा समावेश संपत्ती या संज्ञेत होईल.”

२.२.१ मालविक्रीचा कराराची रचना/निर्माती

“ज्यावेळी कराराने मालाचे हस्तांतरण झालेले असते त्यास मालाची विक्री (sale) असे म्हणतात.”

“ज्यावेळी कराराद्वारे विक्रेता किंमतीच्या मोबदल्यात वस्तूवरील आपला मालकी हक्क ग्राहकाला हस्तांतरीत करातो किंवा हस्तांतरीत करण्याचा ठराव करतो त्या कराराला वस्तू विक्रीचा करार किंवा वस्तू विक्रीचा ठराव म्हणतात.” वस्तू विक्रीचे पुढील दोन प्रकार आहे.

(अ) वस्तूची विक्री (Sale)

“एखाद्या करारानुसार जेव्हा वस्तूची मालकी विक्रेत्याकडून खरेदीदाराकडे हस्तांतरीत झालेली असते त्यावेळी त्यास मालाच्या विक्रीचा करार असे म्हणतात.”

(ब) वस्तू विक्रीचा ठराव (Agreement to Sale)

“मालाच्या विक्रीच्या करारानुसार जेव्हा मालाची मालकी खरेदीदाराकडे भविष्यकाळात हस्तांतरीत व्हायची असते. तेव्हा किंवा काही अटीची पूर्तता केल्यावर हस्तांतरीत व्हायची असते तेव्हा त्यास माल विक्रीचा ठराव असे म्हणतात.”

विक्री व विक्रीचा ठराव यातील फरक

अ.क्र.	मुद्दे	विक्री	विक्रीचा ठराव
१	कराराची अंमलबजावणी	हा वर्तमान करार आहे. यात कराराची अंमलबजावणी झालेली असते.	हा भावी करार आहे. यात कराराची अंमलबजावणी भविष्यकाळात व्हायची असते.
२	मालकी हक्क	विक्रीत वस्तूवरील मालकीहक्क विक्रेत्याकडून ग्राहकाकडे ताबडतोब जातो.	विक्रीच्या ठरावात हक्काचे हस्तांतरण ठरावाच्यावेळी ताबडतोब होत नाही. वस्तूचा मालकी हक्क काही काळानंतर किंवा काही अटीपूर्ण झाल्यानंतर खरेदीदारला मिळतो.
३	वस्तूची किंमत वसूल न झाल्यास	खरेदीदारने मालाचे पैसे दिले नाहीतर विक्रेता किंमत वसूलीसाठी ग्राहकांच्या विरुद्ध दावा करून किंमत वसूल करू शकतो.	विक्रीच्या ठरावातील वस्तूची किंमत खरेदीदारने दिली नाही तर किंवा त्याने वस्तू घेतल्या नाहीतर विक्रेता किंमत वसूलीसाठी ग्राहकावर दावा दाखल करू शकणार नाही तो फक्त वचन भंगामुळे झालेल्या नुकसान भरपाईबद्दल दावा दाखल करू शकतो.
४	नुकसान भरपाई-बाबत जबाबदारी	विक्रीनंतर मालाचे काही नुकसान झाल्यास त्याची जबाबदारी खरेदीदारावर असते. मग वस्तू खरेदीदाराच्या ताब्यात असोत किंवा विक्रेत्याच्या ताब्यात असोत.	विक्रीच्या ठरावातील मालाचे नुकसान झाल्यास त्याची जबाबदारी विक्रेत्यावर असते. मग वस्तू खरेदीदाराच्या ताब्यात असो वा विक्रेत्यांच्या ताब्यात.
५	मालाची विक्री	विक्रेत्याने खरेदीदाराला विकलेल्या वस्तूची फेरविक्री	मालाची मालकी खरेदीदाराकडे गेलेली नसल्याने विक्रेत्याने फेरविक्री

		केल्यास खरेदीदार विक्रेत्या कडून आपणास झालेली नुकसान भरपाई मागू शकतो. व ज्या व्यक्तीने तो माल फेरविक्रीमध्ये घेतला आहे त्या विरुद्ध ताबा मिळविण्यासाठी दावा करू शकतो.	केल्यास खरेदीदाराला फक्त नुकसान भरपाई मरागता येते. मात्र मालाचा ताबा मागता येत नाही .
६	मालासंबंधीचे हक्क	मालाची खरेदीदाराकडे मालकी ताबडतोब गेल्याने तो ते हक्क जगातील सर्व व्यक्तीच्या विरुद्ध वापरू शकतो.	माल विक्रीच्या ठरावात मालकी विक्रेत्याकडे राहिल्याने मालाबाबत हक्क व अधिकार जेव्हा खरेदीदारास मिळतात तेव्हा त्याचा उपयोग विक्रेत्याविरुद्ध (Right in Person) करता येतो.
७	माल न स्विकारल्यास	खरेदीदाराने माल खरेदीकरण्याचे नाकारल्यास विक्रेता मालाच्या किंमतीसाठी दावा करून किंमत वसूल करू शकतो.	खरेदीदाराने माल न स्विकारल्यास विक्रेता फक्त नुकसान भरपाई मागू शकतो.
८	खरेदीदार दिवाळखोर झाल्यास	करार झाल्या नंतर खरेदीदार दिवाळखोर झाल्यास करारातील वस्तुंवर विक्रेत्याचा ताबे हक्क नसल्यास विक्रेत्याने सदरची वस्तू खरेदीदाराच्या अधिकृत प्रतिनिधीकडे दिली पाहिजे.	मालाची किंमत देण्याच्या आतच खरेदीदार दिवाळखोर झाल्यास विक्रेता संपूर्ण किंमत मिळत नसेल तर खरेदीदार अधिकृत प्रतितनधी माल देण्याचे नाकारू शकते.
९	विक्रेता दिवाळखोर झाल्यास	करार झाल्यानंतर विक्रेता दिवाळखोर बनल्यास खरेदीदार विक्रेत्याच्या अधिकृत प्रतिनिधीकडून वस्तूचा ताबा मागू शकतो.	विक्रेता दिवाळखोर बनल्यास खरेदीदाराने वस्तूची किंमत दिली असल्यास खरेदीदारास मालाची मागणी करता येत नाही. मात्र दिवाळखोर विक्रेत्याच्या मालमतेतून येईल ती किंमत स्विकारावी लागते.

२. २.२ प्रमुख अटी आणि दुय्यम अटी

खरेदीदार आणि विक्रेता यांच्यात मालाच्या विक्रीसंबंधी करार होत असतो. या करारामध्ये अनेक गोष्टी ठरविल्या जातात त्यालाच कराराच्या शर्ती आणि अटी असे म्हणतात. उदा. मालाचा दर्जा, किंमत, किंमत केव्हा द्यावी, कोणत्या पध्दतीने द्यावी, किंमतीवरील सूट, जकात, विमा, वाहतूक, वाहतूक खर्च, वाहतूकीचा प्रकार, मालाची बांधणी, माल पाठविणे इ. या करारातील अटींचे पालन दोन्ही पक्षानी केले पाहिजे. करारातील काही अटी महत्वाच्या असतात. तर काही अटी कमी महत्वाच्या असतात. याचाच अर्थ असा की, काही अटी प्रमुख असतात तर काही अटी दुय्यम असतात. कोणत्या अटी प्रमुख आहेत आणि कोणत्या अटी दुय्यम आहेत हे विक्रेता व खरेदीदार यांनी ठरवायचे असते. या अटींच्या व्याख्या पुढीलप्रमाणे:

प्रमुख अटी /प्रतिबंध [कलम १२ (२)]

माल विक्रीच्या करारातील जी अट करारातील प्रमुख उद्दिष्ट पूर्ण होण्यास आवश्यक असते व एका व्यक्तीने जर जी अट पूर्ण केली नाही तर दुसऱ्या व्यक्ती करार रद्द करण्याचा हक्क प्राप्त होतो. त्या अटीस “प्रमुख अट” असे म्हणतात.

प्रमुख अट कोणती असेल हे त्या करारावरून अवलंबून असते. दोन्ही पक्षांना जी अट महत्वाची वाटते आणि त्या अटीचे पालन झाले नाही तर करारभंग होऊ शकतो. किंवा करार रद्द होऊ शकतो. त्या अटीस “प्रमुख अट” असे म्हणतात.

निर्दोष व्यक्ती दोषी व्यक्तीवर नुकसान भरपाईसाठी दावा दाखल करू शकतो. विक्रीच्या करारात साधारण: विक्रेत्याने पाठविलेला माल करारात ठरल्याप्रमाणे विशिष्ट दर्जाच्या असणे तसेच विशिष्ट मुदतीत किंमत देणे अशा स्वरूपाच्या अटी प्रमुख अटी मानल्या जातात. या अटींचा भंग केल्यास करार रद्द करता येतो.

दुय्यम अटी /आश्वासन [कलम १२ (३)]

माल विक्री करारातील जी अट करारातील प्रमुख उद्दिष्ट पूर्ण होण्यास पूरक असते. आणि जी अट एका व्यक्तीने पूर्ण केली नाही तर दुसऱ्या व्यक्तीस नुकसान भरपाई वसूल करण्याच्या हक्क प्राप्त करून देते. अशा अटीस “दुय्यम अट” म्हणतात.

कोणती अट प्रमुख आणि कोणती अट दुय्यम हे त्या त्या करारावर अवलंबून असते. साधारणपणे ज्या अटीमुळे फारसा फरक पडत नाही आणि नुकसान भरपाई होऊन करार पूर्ण करता येतो. त्यास “दुय्यम अट” असे म्हणतात. करारातील व्यक्तीने जर इराविले तर प्रमुख अटीचे रूपांतर दुय्यम अटीत करता येते. परंतु दुय्यम अटीचे रूपांतर प्रमुख अटीत करता येणार नाही.

प्रमुख अट/प्रतिबंध आणि दुय्यम अट/आश्वासन यातील फरक

अ.क्र.	मुद्दे	प्रमुख अट/ प्रतिबंध	दुय्यम अट/ आश्वासन
१	व्याख्या	माल विक्रीच्या करारातील जी अट करारातील प्रमुख उद्दिष्ट पूर्ण होण्यास आवश्यक असते व एका व्यक्तीने जर जी अट पूर्ण केली नाही तर दुसऱ्या व्यक्ती करार रद्द करण्याचा हक्क प्राप्त होतो. त्या अटीस प्रमुख अट असे म्हणतात.	माल विक्री करारातील जी अट करारातील प्रमुख उद्दिष्ट पूर्ण होण्यास पूरक असते. आणि जी अट एका व्यक्तीने पूर्ण केली नाही तर दुसऱ्या व्यक्तीस नुकसान भरपाई वसूल करण्याच्या हक्क प्राप्त करून देते. अशा अटीस दुय्यम अट म्हणतात.
२क	करार रद्द करण्याचा अधिकार	प्रमुख अटीचा एका पक्षाने भंग केल्यास दुसऱ्यापक्षाला करार रद्द करण्याचा अधिकार प्राप्त होतो.	दुसऱ्या अटीचा भंग केल्यास निर्दोष व्यक्तीला नुकसानभरपाई मागण्याचा हक्क प्राप्त होतो परंतु तो करार रद्द होत नाही.
३	रूपांतर	प्रमुख अटीचे रूपांतर दुसऱ्या अटीमध्ये करता येते.	दुय्यम अटीचे रूपांतर प्रमुख अटीत करता येत नाही.
४	निर्दोष व्यक्ती मुक्तता	प्रमुख अटीचा भंग झाल्यास निर्दोष व्यक्ती करारतून मुक्त होते.	दुय्यम अटीचा भंग झाल्यास निर्दोष व्यक्तीला करारतून मुक्तता मिळत नाही. कारण करार रद्द होत नाही.

२.२.३ मालविक्रीच्या कराराची पूर्तता

करार कायद्याप्रमाणे कोणत्याही कराराची पूर्तता होणे आवश्यक असते. याचयच अर्थ असा की, कराराची अंमलबजावणी झाली पाहिजे. कराराची अंमलबजावणी म्हणजे विक्रेत्याने माल पाठविला पाहिजे आणि खरेदीदाराने किंमत दिली पाहिजे. या संदर्भात कलम ३१ मध्ये पुढील नियम दिलेला आहे.

विक्रेत्याने माल खरेदीदाराकडे पाठविणे आणि खरेदीदाराने तो माल स्वीकारणे तसेच त्या मालाची किंमत देणे ही त्या दोघांची कर्तव्ये मानली जातात. कलम ३२ मध्ये या संदर्भात पुढील दिलेला आहे.

मालविक्री करारात माल पाठविणे व किंमत देणे या गोष्टी विक्रता व खरेदीदार यांच्या संमतीने होत असते. जर करारामध्ये त्या बाबतीत तरतूद नसेल तर विक्रेत्याने माल पाठविणे आणि खरेदीदाराने मालाची किंमत देणे या दोन्ही गोष्टी एकाच वेळेस झाल्या पाहिजेत.

वरील नियमावरून हे स्पष्ट होते की, माल पाठविणे आणि किंमत देणे म्हणजेच कराराची पूर्तता होय. माल पाठविणे या बाबतीत या कायद्यात पुढीलप्रमाणे तरतुदी केलेल्या आहेत.

माल पाठविणे (Delivery of goods)

कलम २ (२) नुसार माल पाठविणे याची व्याख्या पुढीलप्रमाणे:

एका व्यक्तीने स्वच्छेने आपल्या मालावरील ताबा दुसऱ्या व्यक्तीस देणे म्हणजे मालाची पाठवणी होय.

माल पाठविणे याचा अर्थ वस्तूचा ताबा दुसऱ्या व्यक्तीला देणे होय. हा ताबा प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष स्वरूपाचा असू शकतो. अप्रत्यक्ष माल पाठविणे यामध्ये विक्रेता असे कृत्य करतो की, ज्यामुळे खरेदीदाराला ताबा मिळतो. मालाची पाठवणी वर्तमानकाळात किंवा भविष्यकाळात होऊ शकते. काही वेळेस मालाचे आकारमान किंवा वजन मोठ्या प्रमाणात असते, त्यावेळेस विक्रेता प्रत्यक्षपणे ताबा देऊ शकत नाही. अशा वेळेस विक्रेता असे कृत्य करतो की, ज्यामुळे खरेदीदारास मालाचा ताबा मिळतो. उदा. फिरोजने अकीलला १००० पोती गहू विकण्याचा करार केला फिरोजने अकीलला प्रत्यक्षात १००० पोती न पाठवता गोदामाची चाबी दिली. अकीलने गोदामातून १००० पोती गहू काढून घेतला याला सांकेतिक पाठवणी असे म्हणतात. काही वेळेस गोदामपावती किंवा रोखे जहाज पावती देऊन पाठवणी केली जाते. अशारितीने खरेदीदाराला अप्रत्यक्षपणे मालाचा ताबा मिळतो.

काहीवेळेस विक्रेता प्रत्यक्ष माल न पाठवता खरेदीदाराच्यावतीने तो माल स्वतःच्याच ताब्यात ठेवतो याला रचनात्मक पाठवणी असे म्हणतात. काही वेळेस खरेदीदाराच्या वतीने मालाचा ताबा तिन्हाईक व्यक्तीकडे असतो तेव्हा देखील त्यास पचनात्मक पाठवणीअसे म्हणतात.

माल पाठवणीचे नियम (कलम ३५ ते ४३)

या कायद्याच्या कलम ३५ ते ४३ मध्ये माल पाठविण्याच्या संदर्भात पुढील नियम आहेत.

१) मालासाठी मागणी [कलम ३५]

खरेदीदाराने मालाची मागणी केल्याशिवाय विक्रेता माल पाठविण्यास जबाबदार नसतो.त्यामुळे खरेदीदारने विक्रेत्याकडे मालाची मागणी केली पाहिजे. अशी मागणी केली तर विक्रेता माल पाठविण्यास जबाबदार मानला जातो.

२) पाठवणीचे ठिकाण [कलम ३६]

ज्यावेळेस विक्रीचा करार होतो त्यावेळेस विक्रेत्याने माल कोठे पाठवावा हे ठरविले जात असते ज्या दिवशी व ज्या ठिकाणी माल पाठविण्याचे ठरले असेल त्याच दिवशी व त्याच ठिकाणी विक्रेत्याने माल पाठविला पाहिजे. जर विक्रीच्या करारात या संदर्भात ठरविण्यात आलेले नसेल तर कराराच्या वेळेस माल ज्या ठिकाणी असेल त्याच ठिकाणी खरेदीदाराला दिला जाईल. जर कराराच्या वेळेस वस्तू अस्तित्वात नसेल तर जेव्हा वस्तूचे उत्पादन होईल तेव्हा आणि त्याच ठिकाणी खरेदीदारास माल दिला जाईल.

३) पाठविण्याची पध्दती [कलम ३६ (१)]

माल विक्रीच्या करारात वस्तू कशी पाठवावी याची पध्दती ठरविण्यात येत असते. विक्रेत्याने वस्तू पाठवावी की, खरेदीदारने वस्तू घेऊन जावी हे करारात ठरत असते. परंतु जर विक्रीच्या करारात माल पाठविण्याची पध्दत ठरविण्यात आली नसेल तर त्या भागातील व्यापारीप्रथा आणि परंपरेनुसार माल पाठविला जाईल.

४) पाठवणीची वेळ [कलम ३६ (२)]

माल विक्रीच्या करारामध्ये विक्रेत्याने माल केव्हा पाठवावा हे निश्चित केलेले असते. त्यानुसार त्यावेळेस माल पाठविला पाहिजे. जर करारामध्ये माल पाठविण्याची वेळ निश्चित केलेली नसेल आणि माल पाठविण्याची लबाबदारी विक्रेत्याची असेल तर विक्रेत्याने योग्य वेळेस वस्तू पाठविली पाहिजे. अर्थात योग्य वेळ म्हणजे काय? हे त्या त्या परिस्थितीवर अवलंबून असेल.

५) तिन्हाईत व्यक्तीचा ताबा [कलम ३६ (३)]

जर विक्रीच्या कराराच्या वेळेस मालाचा ताबा तिन्हाईत व्यक्तीकडे असेल आणि ती व्यक्ती जो पर्यंत वस्तू खरेदीदाराच्या वतीने स्वतःच्या ताब्यात ठेवीत आहोत अशी संमती देत नाही तो पर्यंत विक्रेत्याने माल पाठविलेला नाही असे समजले जाईल.

६) पाठवणीचा खर्च [कलम ३६(५)]

मालविक्री करार होतांना करारामध्ये जर या बाबतीत उल्लेख असेल की, माल पाठविण्याचा खर्च कोणी करावा तर त्यानुसार तो खर्च सहन केला जाईल. जर विक्रीच्या करारात हे ठरविण्यात आलेले नसेल तर माल पाठविण्याचा खर्च विक्रेत्याने केला पाहिजे. माल स्विकारण्याचा खर्च खरेदीदाराने केला पाहिजे.

७) अयोग्य मालाची पाठवणी [कलम ३५, ३७ (२), ३७ (३)]

ज्यावेळेस करारात ठरल्याप्रमाणे आवश्यक तितक्या मालाची व ठरलेल्या दर्जाच्या माल पाठवित नाही तेव्हा अयोग्य मालाची पाठवणी असे म्हणतात.

जर ठरल्यापेक्षा कमी माल पाठविला असेल तर खरेदीदार माल स्विकारण्याचे नाकारू शकतो परंतु जर खरेदीदाराने माल स्विकारला तर त्याने त्या मालाची किंमत दिली पाहिजे. जर विक्रेत्याने ठरल्यापेक्षा जास्त माल पाठविला तर खरेदीदार ठरलेला असेल तितका माल स्विकारून राहिलेला जास्तीचा माल परत करू शकतो परंतु जर खरेदीदाराने सर्व माल स्विकारला तर कराराप्रमाणे ठरलेल्या दराने सर्व मालाची किंमत त्याने दिली पाहिजे. ज्यावेळेस वर्णनाप्रमाणे मालाची विक्री होते. आणि त्या वर्णनाचा माल विक्रेत्याने पाठविलेला नसेल तर खरेदीदार तो माल स्विकारण्यास नकार देऊ शकतोय जर काही माल वर्णनाप्रमाणे असेल आणि काही माल वर्णनाप्रमाणे नसेल तर जो माल वर्णनाप्रमाणे नसेल तो माल खरेदीदार स्विकारण्याचे नाकारतो. अर्थात व्यापारातील रूढी, परंपरा, चालीरीती करारातील तरतुदी हे महत्वाचे मानले जाते.

८) हप्ताने मालाची पाठवणी [कलम ३८]

साधारणपणे मालविक्रीचा करार झाल्यानंतर विक्रेत्याने सर्व वस्तू एकाच हप्त्यात पाठविल्या पाहिजेत तसेच खरेदीदाराने सुध्दा मालाची किंमत एकाच हप्त्यात दिली पाहिजे. जर करारात ठरलेले नसेल आणि विक्रेता हप्त्याहप्त्याने माल पाठवित असेल तर खरेदीदार माल स्विकारण्याचे नाकारू शकतो.

जर मालविक्रीच्या करारात असे ठरले असेल की, माल हप्त्याहप्त्याने पाठवावा तर विक्रेत्याने हप्त्याहप्त्याने माल पाठविला पाहिजे. प्रत्येक हप्ता स्वतंत्र मानला जाईल. खरेदीदाराने प्रत्येक हप्त्याची किंमत स्वतंत्रपणे दिली पाहिजे.

जर हप्त्याहप्त्याने माल पाठवावा असे झुरले असेल आणि विक्रेता त्यामध्ये चूक करित असेल त्याच प्रमाणे खरेदीदार हप्त्याहप्त्याने किंमत देण्यास चूक करित असेल तर विक्रीच्या कराराचा भंग झाला आहे किंवा नाही हे त्या त्या करारावर आणि परिस्थितीवर अवलंबून असते.

९) वाहतूकदाराकडे मालाची पाठवणी [कलम ३९]

साधारणपणे मालविक्री झाल्यानंतर खरेदीदारास माल पाठवितांना तो माल वाहतूक करणाऱ्या व्यक्तीकडे किंवा संस्थेकडे दिला जातो. जर माल पाठविण्याची जबाबदारी विक्रेत्याची असेल तर वाहतूकदाराकडे जेव्हा माल दिला जातो तेव्हा मालाची पाठवणी झाली आहे असे समजण्यात येते.

माल वाहतूकीस देतांना तो माल सुरक्षितपणे खरेदीदारास मिळावा यासाठी विक्रेत्याने वाहतूकदाराशी खरेदीदाराच्या वतीने करार केला पाहिजे. माल वाहतूकीमध्ये खराब झाला असेल किंवा त्याची मोडतोड झाली असेल तर खरेदीदार माल स्विकारण्याचे नाकारू शकतो किंवा माल स्विकारून झालेल्या नुकसानीसाठी विक्रेत्याला जबाबदार धरू शकतो. जर वाहतूकीसाठी विमा काढणे आवश्यक असेल तर त्याची सूचना व जोखिमीची सूचना खरेदीदाराला दिली पाहिजे. जर सूचना दिली नाही आणि वाहतूकीत नुकसान झाले तर त्यासाठी विक्रेता जबाबदार मानला जातो.

१०) मालाचे परिक्षण [कलम ४१]

खरेदीदाराने वस्तू निरीक्षण करून घेणे आवश्यक असते परंतु जर खरेदीदाराने वस्तेची पाहणी केली नसेल आणि विक्रेत्याने त्या वस्तू खरेदीदाराकडे पाठविणे आवश्यक असेल तर अशा परिस्थितीत खरेदीदाराने त्या वस्तूची पाहणी करेपर्यंत मालाची पाठवणी झालेली नाही असे समजण्यात येईल परंतु जर संधी देऊनसुध्दा खरेदीदार वस्तूची पाहणी करित नसेल तर त्याने वस्तूची पाहणी केली आहे असे समजण्यात येईल तसेच त्याने वस्तू स्विकारल्या आहेत असे समजण्यात येईल.

११) मालाची स्विकृती [कलम ४२]

खालील परिस्थितीत ग्राहकाने माल स्विकारला आहे असे समजले जाते.

(अ) खरेदीदाराने माल स्विकारल्याचे विक्रेत्याला कळविले म्हणजे त्याने स्विकृती दिली आहे असे समजले जाते.

(ब) खरेदीदाराला माल पाठविल्यानंतर खरेदीदाराने विक्रेत्याच्या मालकी हक्का विरुद्ध एखादे कार्य केले तर त्याने माल स्विकारला आहे असे समजले जाते.

(क) खरेदीदाराने आलेला माल जर योग्य मुदतीत परत पाठविला नाही तर त्याने तो माल स्विकारला आहे असे समजले जाईल.

१२) खरेदीदाराची जबाबदारी [कलम ४३]

काहीवेळेस खरेदीदार माल स्विकारण्याचे नाकारू शकतो अर्थात विक्रीच्या करारानुसार त्याला तो अधिकार असला पाहिजे. अशावेळेस जर विक्रेत्याने माल पाठविला व खरेदीदाराने तो माल स्विकारण्यास नकार दिला तर माल परत पाठविण्याची जबाबदारी खरेदीदारावर नसते.

परंतु जर वरील प्रमाणे कुठलाही अधिकार खरेदीदाराने कराराप्रमाणे घेतलेला नसेल आणि आलेला माल न स्विकारता योग्य मुदतीत परत पाठविला नाही तर विक्रेत्याचे जे नुकसान होईल त्यासाठी खरेदीदार जबाबदार असेल वस्तूच्या संरक्षणासाठी

किंवा देखभालीसाठी विक्रेत्याने जर खर्च केला असेल तर खरेदीदार त्या खर्चाला जबाबदार असेल आणि त्याने त्या खर्चाची भरपाई केली पाहिजे.

२.२.४ विक्री कराराचा भंग केल्यास दावा करण्याचा अधिकार

मालविक्रीच्या करारामुळे खरेदीदार व विक्रेता अशा या कराराशी संबंधित दोन्ही पक्षांना हक्क व अधिकार मिळतात. तसेच करार पूर्ततेसंबंधी त्यांच्यावर काही जबाबदाऱ्याही पडतात.

एखाद्या पक्षाने मालविक्रीच्या करारतील अटीचे पालन केले नाही तर निर्दोष पक्षाला करार भंग करणाऱ्या पक्षाविरुद्ध कायदानुसार खालील हक्क प्राप्त होतात.

विक्रेत्याला खरेदीदाराविरुद्ध खालील हक्क मिळतात.

मालविक्रीच्या करारात खरेदीदाराने करारातील अटीचे पालन केले नाही तर म्हणजेच करारभंग झाला तर खरेदीदाराविरुद्ध योग्य त्या कोर्टात खालील बाबींसाठी दावे दाखल करता येतात.

(अ) मालाच्या किंमती वसूलीसाठी योग्य कोर्टात दावा दाखल करणे (कलम ५५)

(अ) माल विक्रीच्या करारानुसार मालाच्या मालकीहक्क खरेदीदाराला हस्तांतरीत झाला असूनही खरेदीदार मालाच्या करारात उरलेले मूल्य / किंमत देण्याची टाळाटाळ करित असेल किंवा मालाची किंमत देतच नसेल तर विक्रेता किंमत वसूलीसाठी खरेदीदाराविरुद्ध दावा दाखल करू शकेल.

(ब) मालविक्रीच्या करारानुसार संबंधीत मालाची मालकी खरेदीदाराकडे गेलेली नसून माल कराराच्या पूर्ततेसाठी पाठविलेला असतो आणि मालाची पाठवणी केली असेल किंवा केलीही नसेल परंतु करारातील अटीप्रमाणे ठराविक दिवशी मालाची किंमत देण्याचे खरेदीदाराकडून उरले असेल त्या ठरल्या दिवशी खरेदीदाराकडून मालाची किंमत मिळाली नसेल तरीही विक्रेता खरेदीदाराविरुद्ध किंमत वसूलीसाठी योग्य त्या कोर्टात दावा दाखल करून किंमत खरेदीदाराकडून वसूल करून घेऊ शकतो.

(क) नुकसान भरपाईसाठी योग्य त्या कोर्टात दावा दाखल करणे जर करारातील अटीचे पालन न करता खरेदीदार माल स्विकारण्याबाबत तसेच मालाची उरलेली किंमत देण्याबाबत टाळाटाळ करित असेल तर त्यामुळे विक्रेत्याला जे नुकसान होईल त्या नुकसान भरपाईच्या वसूलीसाठी खरेदीदाराविरुद्ध योग्य त्या कोर्टात दावा दाखल करू शकतो.

खरेदीदाराला विक्रेत्याविरुद्ध दावा दाखल करणे

मालविक्रीच्या करारात उरल्याप्रमाणे विक्रेत्याने करारातील अटीचे पालन केले नाही तर म्हणजेच विक्रेत्याने करारभंग केला तर खरेदीदाराला योग्य त्या कोर्टात खालील बाबींसाठी विक्रेत्याविरुद्ध दावा दाखल करता येतो.

(अ) करारपूर्ततेसाठी विक्रेत्याविरुद्ध दावा दाखल करणे (कलम ५८)

जेव्हा करारामध्ये निश्चित मालविक्री करण्याचे उरलेले असते परंतु मालविक्रीच्या कराराचा भंग करून विक्रेता खरेदीदाराकडे माल पाठविण्याचे नाकारतो तेव्हा खरेदीदार करारपूर्ततेसाठी त्याच्याविरुद्ध योग्य त्या कोर्टात दावा दाखल करून त्यास माल पाठविण्यास भाग पाडू शकतो खरेदीदार त्या विक्रेत्याला नुकसान भरपाई देऊन अधिकार बजाऊ देत नाही.

(ब) नुकसान भरपाई वसूलीसाठी दावा (कलम ५७)

मालविक्रीच्या करारातील अटीनुसार मालाची पाठवणी करण्यास विक्रेता उशीर करित असेल किंवा मालाची पाठवणी करित नसेल तर त्यामुळे खरेदीदाराला जे नुकसान होईल ते भरून मागण्यासाठी खरेदीदार विक्रेत्याविरुद्ध दावा दाखल करू शकेल.

(क) आश्वासन/दुय्यम अट भंग केल्याबद्दल दावा (कलम ५९)

विक्रेत्याने जर एखाद्या दुय्यम अटीचा/आश्वासनाचा भंग केला असेल किंवा विक्रेत्याने केलेल्या एखाद्या महत्वाच्या अटीचा भंग हा खरेदीदाराने आश्वासन म्हणजेच दुय्यम अटीचा भंग मानला असेल तर खरेदीदार संबंधीत मालाचा स्विकार करण्यास नकार देऊ शकणार नाही. परंतु खरेदीदार हा (अ) दुय्यम अटीचा भंग झाल्याचा परिणाम म्हणून मालाची किंमत कमी करण्यासाठी दावा दाखल करू शकेल किंवा (ब) दुय्यम अटीचा भंग झाल्याने त्याला झालेले नुकसान भरून मागण्यासाठी तो विक्रेत्याविरुद्ध दावा दाखल करू शकेल.

मालाची पाठवणी करण्याच्या तारखेपूर्वीच करारभंग झाल्यास (कलम ६०)

मालविक्रीच्या करारानुसार माल पाठविण्याची जी तारीख ठरली असेल त्या तारखेपूर्वीच एखाद्या पक्षाने कराराचा भंग केल्यास दुसरा निर्दोष पक्ष करार अजून पूर्ण व्हायचा आहे असे समजून पाठवणीच्या तारखेपर्यंत वाट पाहू शकतो किंवा करारभंग झाला आहे असे माणून दोषी पक्षाविरुद्ध नुकसान भरपाईसाठी दावा करू शकतो.

व्याजाबद्दल न्यायालयीन आदेश (कलम ६१)

मालविक्रीच्या कायदानुसार विक्रेत्याला किंवा खरेदीदाराला पुढील परिस्थितीत व्याज किंवा विशेष नुकसान भरपाई वस्तू विक्रीच्या करारात विरोधी उल्लेख केला असल्यास मिळू शकेल.

(१) विक्रेत्याने किंमत वसूलीसाठी खरेदीदाराविरुद्ध केलेल्या दाव्यात (अ) ज्या दिवशी खरेदीदाराला माल दिला असेल त्या दिवसापासून किंवा (ब) ज्या दिवशी करारातील अटीप्रमाणे मालाची किंमत देणे आवश्यक होते त्या दिवसापासून किंमतीच्या रकमेवर खरेदीदाराने व्याज द्यावे असा आदेश न्यायालय देऊ शकेल.

(२) विक्रेत्याने करारातील अटीचे पालन न करता करारभंग केला म्हणून त्याच्याकडून मालाची किंमत परत मिळावी म्हणून खरेदीदाराने केलेल्या दाव्यामध्ये ज्या ज्या दिवशी खरेदीदाराने विक्रेत्याला मालाची किंमत दिली असेल त्यात्या दिवशी विक्रेत्याने खरेदीदाराला व्याज द्यावे असा आदेश न्यायालय देऊ शकेल.

लिलावाने विक्री

ज्यामध्ये मालाची सार्वजनिक विक्री केली जाते व सर्वात जास्त किंमत बोलणाऱ्या व्यक्तीला मालाची विक्री करण्यात येते त्याला लिलावाने विक्री म्हणतात. माल विक्रीच्या कायद्यात माल लिलावाने विक्री करण्याबाबत खालील नियम आहेत.

(१) मालाचे वेगवेगळे गट करून त्याची लिलावाने विक्री केली असेल तर प्रत्येक सवतंत्र गटासाठी स्वतंत्र विक्रीचा करार करावा लागेल.

(२) लिलाव कर्ता लिलाव पूर्ण झाल्याचे जाहिर करण्यासाठी साधारणपणे आपल्या समोरील टेबलावर तीन वेळा हातोडा वाजवतो. या प्रमाणे हातोडा वाजविण्यात आला किंवा असा या संबंधी नियम जाहिर करून इतर मार्गाने लिलाव पूर्ण झाल्याचे जाहिर केले की, त्याच क्षणी मालविक्रीच्या कराराची निर्माती झाली असे मानले जाईल.

(३) लिलाव कर्ताने लिलाव तीन वेळा पुकारून लिलाव विक्री पूर्ण झाल्याचे जाहिर करेपर्यंत लिलाव बोली बोलणारी व्यक्ती आपली बोली (Bid) रद्द करू शकेल.

(४) विक्रेता किंवा त्याच्यावतीने त्याचा अधिकृत प्रतिनिधी लिलावात बोली बोलण्याचा अधिकार स्वतःकडे घेऊ शकतो असा लिलाव बोलण्याचा अधिकार घेतला असेल तर विक्रेता किंवा त्याच्या प्रतिनिधी लिलावाच्यावेळी बोली बोलू शकेल.

(५) लिलावात बोली बोलण्याचा अधिकार विक्रेत्याने राखून ठेवला आहे असे लिलावाच्यावेळी लिलाव बोलण्यापूर्वी जाहिर करण्यात आले नाही तर विक्रेत्याने किंवा त्याच्यावतीने त्याच्या अधिकृत प्रतिनिधीने बोललेली बोली योग्य ठरत नाही. या विरुद्ध लिलावापूर्वी जाहिर न करता बोली बोलण्यात आल्यास व वस्तूची विक्री करण्यात आल्यास फसवणूक अथवा कपटाने मालाची विक्री झाली असे खरेदीदाराला मानता येईल.

(६) लिलावाने विक्री होण्यापूर्वी लिलावात मालाची एक विशिष्ट किमान किंमत आल्याशिवाय मालाची विक्री करू नये अशी स्पष्ट सूचना विक्रेता किंवा मालाचा मालक लिलावकर्ताला देऊ शकतो. हा नियम मालाच्या मालकाच्या हितसंरक्षणासाठी आहे. बोली बोलणारे आपसात लिलावाच्यावेळी स्पर्धा किंवा मालाची किंमत वाढू नये म्हणून एकमेकांविरुद्ध बोली बोलू नये असे ठरवित असतील तर ते बेकायदेशीर आहे व यावर उपाय म्हणूनच मालाचा मालक त्या मालाची विशिष्ट किंमत आल्याशिवाय अथवा किमान किंमत आल्याशिवाय मालाची विक्री करू नये अशी सूचना लिलावकर्ताला देऊ शकतो. करणारा आदेश म्हणजे न्यायालयाचा मनाई हुकूम आणता येतो.

२.३ स्वयं अध्ययन प्रश्न

विक्री व विक्रीचा ठराव यातील फरक सांगा.

- १- प्रमुख अटी (प्रतिबंध) आणि दुय्यम अटी (आश्वासन) यातील फरक सांगा.
- २- मालविक्रीच्या कराराची पूर्तता नियम कोणते.
- ३- 'विक्री कराराचा भंग केल्यास दावा करण्याचा अधिकार' यावर चर्चा करा.
- ४- टिपा लिहा.
- १- विक्रीचा ठराव
- २- प्रमुख अटी (प्रतिबंध)
- ३- दुय्यम अटी (आश्वासन)

४- मालविक्रीच्या कराराची पूर्तता

५- विक्री कराराचा भंग

२.४ सारांश

भारतीय मालविक्री कायदा फक्त चल वस्तूंच्या विक्रीला लागू होता. मालाच्या विक्री कायदान्वये झालेला करारास भारतीय करार कायद्यातील बहूतेक सर्व तरतुदी लागू होतात. उदा. करार पात्र व्यक्ती, स्वच्छेने दिलेली संमती, पैजेचा ठराव, व्यापार प्रतिबंधक ठराव वगैरे बाबतीतील तरतुदी मात्र या दोन्ही कायद्यांमध्ये प्रतिफल म्हणजे कराराचा मोबदला महत्वाचा असतो.

ज्या कराराने विक्रेता किंमतीच्या मोबदल्यात मालाची मालकी खरेदीदाराकडे हस्तांतरीत करतो. किंवा तसे करण्याचे वचन देतो. त्यास मालविक्रीचा करार असे म्हणतात. ज्यावेळी कराराने मालाचे हस्तांतरण झालेले असते त्यास मालाची विक्री (sale) असे म्हणतात.

मालाचा दर्जा, किंमत, किंमत केव्हा द्यावी, कोणत्या पध्दतीने द्यावी, किंमतीवरील सूट, जकात, विमा, वाहतूक, वाहतूक खर्च, वाहतूकीचा प्रकार, मालाची बांधणी, माल पाठविणे इ. या करारातील अटींचे पालन दोन्ही पक्षांनी केले पाहिजे. करारातील काही अटी महत्वाच्या असतात. तर काही अटी कमी महत्वाच्या असतात. याचाच अर्थ असा की, काही अटी प्रमुख असतात तर काही अटी दुय्यम असतात. कोणत्या अटी प्रमुख आहेत आणि कोणत्या अटी दुय्यम आहेत हे विक्रेता व खरेदीदार यांनी ठरवायचे असते.

मालविक्रीच्या करारामुळे खरेदीदार व विक्रेता अशा या कराराशी संबंधित दोन्ही पक्षांना हक्क व अधिकार मिळतात. तसेच करार पूर्ततेसंबंधी त्यांच्यावर काही जबाबदाऱ्याही पडतात. एखाद्या पक्षाने मालविक्रीच्या करारातील अटीचे पालन केले नाही तर निर्दोष पक्षाला करार भंग करणाऱ्या पक्षाविरुद्ध कायदानुसार खालील हक्क प्राप्त होतात.

२.५ पारिभाषिक शब्द

१- भावी किंवा भविष्यकालीन वस्तू	: Future Goods
२- किंमत किंवा मूल्य	: Price
३- प्रदानयोग्य स्थिती	: Deliverable State
४- वस्तूचे प्रदान	: Delivery of Goods
५- वस्तूची विक्री	: Sale
६- वस्तू विक्रीचा ठराव	: Agreement to Sale
७- प्रमुख अटी /प्रतिबंध	: Condition
८- दुय्यम अटी /आश्वासन	: Warranty
९- लिलावाने विक्री	: Sale by auction
१०- माल पाठवणीचे नियम	: Rules of Delivery of Goods
११- विक्री कराराचा भंग केल्यास दावा	: Suit for breach of the Contract of Sale
१२- नुकसान भरपाई वसूलीसाठी दावा	: Suit for Damages
१३- आश्वासन/दुय्यम अट भंग केल्याबद्दल दावा	: Suit for breach of Warranty
१४- व्याजाबद्दल न्यायालयीन आदेश	: Interest by way of Damages

२.६ संदर्भसूची

- 1- Business Law & Taxation. - N.F.Karnawat, W. G.Khasgiwale, A. G. Gosavi, Y.R.Waghmare.
- 2 - Business Law & Taxation - N. F. Karanawati
- 3 - व्यवसाय विषयक कायदे- नंदकिशोर दायमा
- 4- व्यापार विषयक कायदे- बी. डी. जोशी.
- 5- व्यावसायिक कायदे - प्रकाश देहलावाल
- 6- व्यावसायिक कायदे - ए. एस. उखळकर
- 7- व्यापार आणि कर कायदे-छाया सुखदाणे व श्रीनिवास जोशी

घटक ३

ग्राहक संरक्षण कायदा, १९८६

अनुक्रमणिका

३.० उद्दिष्टे

३.१ प्रस्तावना

३.२ विषय विवेचन

३.२.१ कायद्याची उद्दिष्टे

३.२.२ ग्राहकांचे हक्क व अधिकार

३.२.३ ग्राहकांची कर्तव्ये

३.२.४ ग्राहक संरक्षण परिषद

३.२.५ ग्राहक विवाद निवारण अभिकरणे किंवा ग्राहक तक्रार निवारण यंत्रणा

३.३ स्वयं अध्ययन

३.४ सारांश

३.५ पारिभाषिक शब्द

३.६ संदर्भ सूची

३.० उद्दिष्टे

---

१. ग्राहक संरक्षण कायदा, १९८६ बाबत माहिती होईल.
२. ग्राहकांचे हक्क/अधिकार व कर्तव्य याबाबत माहिती मिळेल.
३. केंद्रीय, राज्य व जिल्हा पातळीवर असलेल्या ग्राहक संरक्षण परिषदेची माहिती मिळेल.
४. ग्राहक तक्रार निवारण मंचाबाबत माहिती मिळेल. ग्राहक संरक्षण कायदा, १९८६ चा सखोल अभ्यास होईल.

३.१ प्रस्तावना

सर्व आर्थिक व्यवहाराचा केंद्रबिंदु “ग्राहक” हा असतो. समाजातील प्रत्येक व्यक्ती ही अंतिमरीत्या ग्राहक असते. प्रत्येक व्यक्तीला जन्मापासून मृत्यूपर्यंत “ग्राहकाची” भूमिका बजवावी लागते.

ग्राहकांचे हित सुरक्षित रहावे या दृष्टिकोणतून भारत सरकारने १९८६ साली “ग्राहक संरक्षण कायदा” संमत केला. नेहमीच्या व्यवहारात ग्राहक वस्तू आणि सेवांची खरेदी करीत असतो. त्याची फसवणूक अजाणतेने किंवा हेतुपुरस्सर होऊ शकते. सेवा घेतांना देखील त्याची फसवणूक होऊ शकते. मालाचा दर्जा, किंमत, वजन, आकार, वितरण, बांधणी, कर, वाहतूक व विक्रीनंतरच्या सेवा इ. बाबतीत त्याची फसवणूक होऊ शकते. त्याचप्रमाणे विक्रीच्या वेळेस असलेल्या विक्रीच्या अटीचे पालन केले जात नाही. तसेच सेवा खरेदीमध्ये सुध्दा विक्रीच्या अटीचे पालन केले जात नाही. ग्राहकाची फसवणूक होते किंवा त्याच्यावर अन्याय होतो. त्याविरुद्ध न्यायालयात जाऊन दाद मागणे किंवा नुकसानभरपाई मिळविणे वेळ ख्राऊ, जिकीरीचे व कटकटीचे असते. अनेक वेळेस मालाची किंमत किंवा सेवेची किंमत लक्षात घेता खटला चालविणे परवडत नाही त्यामुळे ग्राहक अन्याय सहन करतो. यातून विक्रेता मात्र नफा कमवीत असतो. ग्राहकाला तक्रार करायची असते परंतु वरील कारणांमुळे तो तक्रार करीत नाही.

या सर्व बाबी लक्षात घेऊन ग्राहकाची तक्रार निवारण करण्यासाठी स्वतंत्र न्यायालयाची आवश्यकता वेळोवेळी प्रतिपादन करण्यात आली. ग्राहकाची फसवणूक होऊ नये, अन्याय झाल्यास त्यांना नुकसानभरपाई मिळावी, विक्रेत्याला शिक्षा व्हावी, तक्रारीचे निवारण योग्य मुदतीत व्हावे यासाठी स्वतंत्र कायद्याची आणि स्वतंत्र न्यायालयाची आवश्यकता होती. ही गरज

लक्षात घेऊन देशामध्ये ग्राहक चळवळ सुरु करण्यात आली. या सर्व गोष्टींचा विचार करून ग्राहकांच्या हितासाठी भारत सरकारने १९८६ साली ग्राहक संरक्षण कायदा संमत केला.

या कायद्याचे नाव, “ग्राहक संरक्षण कायदा, १९८६” किंवा “ग्राहक संरक्षण अधिनियम, १९८६”असे आहे. हा कायदा जम्मू आणि काश्मीर राज्य वगळता संपूर्ण भारताला लागू करण्यात आला. हा कायदा १६ एप्रिल १९८६ पासून लागू करण्यात आला. त्यातील प्रकरण क्र. ३, १ जुलै, १९८७ पासून लागू करण्यात आला. केंद्र सरकारने अधिसूचना काढून किंवा अन्य प्रकारे देशातील सर्व वस्तूंना किंवा सेवांना हा कायदा लागू पडेल. या कायद्याला १९९१, १९९३, आणि २००२ या वर्षी काही महत्वाच्या दुरुस्त्या करण्यात आल्या.

३.२ विषय विवेचन

३.२.१ कायद्याची उद्दिष्टे

ग्राहकांचे हितसंबंध सुरक्षित राहावेत या प्रमुख उद्दिष्टाने ग्राहक संरक्षण कायदा, १९८६ संमत करण्यात आला आहे. या हेतूसाठी ग्राहक परिषदा आणि ग्राहक न्यायालयांची स्थापना करण्यासाठी सदरचा कायदा करण्यात आला आहे. या कायद्याची उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे

- १) ग्राहकांचे हितसंबंध अधिक चांगल्या रितीने सुरक्षित ठेवणे.
- २) ग्राहकांना न्याय मिळवून देण्यासाठी न्यायालयांची स्थापना करणे.
- ३) ग्राहकांचे अधिकार सुरक्षित ठेवणे आणि ग्राहकांचे अधिकार संवर्धित करणे.
- ४) जीवितास आणि मालमतेस हानिकारक असणाऱ्या मालाच्या विक्रीपासून ग्राहकांचे संरक्षण करणे.
- ५) अनुचित व्यापारी प्रथेपासून ग्राहकांचे संरक्षण करण्यासाठी ग्राहकांना मालाची माहिती मिळविण्याचा अधिकार देणे, उदा. मालाचा दर्जा, किंमत, परिणाम, क्षमता, प्रत, पचना वनमुना या बाबतीत माहिती मिळविण्याचा अधिकार
- ६) जेथे जेथे शक्य असेल तेथे तेथे ग्राहकाला वाजवी किंमतीत वस्तू मिळण्याची हमी देणे.
- ७) योग्य न्यायालयात ग्राहकाची तक्रार ऐकून घेणे आणि त्यावर योग्य न्याय मिळण्याची तजवीज करणे.
- ८) ग्राहकांच्या तक्रारींचे निवारण करणे आणि अनुचित व्यापारी प्रथापासून व पिळवणूका पासून संरक्षण करणे.
- ९) ग्राहक शिक्षणाचा अधिकार देणे.
- १०) राज्य व राष्ट्रीय ग्राहक परिषदांमार्फत ग्राहकांचे हित संवर्धित करणे आणि सुरक्षित ठेवणे.
- ११) ग्राहकांना लवकर न्याय मिळेल यासाठी सोपी आणि जलद न्यायप्रणाली निर्माण करणे. यासाठी जिल्हा, राज्य आणि राष्ट्रीय स्तरावर न्याययंत्रण निर्माण करणे.
- १२) अशा न्याययंत्रणेला नैसर्गिक न्यायाने न्यायदान करण्याचे अधिकार देणे. तसेच विशिष्ट मर्यादेपर्यंत नुकसानभरपाईचे आदेश आणि दंड व शिक्षा करण्याचे अधिकार देणे. जर न्यायालयांच्या निर्णयांची अंमलबजावणी झाली नाही तर शिक्षा व दंड करण्याचा त्यांना अधिकार देणे.
- १३) अनेक ग्राहकांच्या समान तक्रारींची नोंद घेणे आणि त्यावर निर्णय घेण्याचा अधिकार न्याय यंत्रणेला देणे.
- १४) स्वयंरोजगार करणाऱ्या ग्राहकांना घेतलेल्या मालात दोष असल्यास तक्रार निवारण अभिकरणाकडे तक्रार करण्याचा अधिकार देणे.

३.२.२ ग्राहकांचे हक्क व अधिकार

जगातील अनेक देशात ग्राहकांच्या संरक्षणासाठी प्रयत्न करण्यात येत आहे. त्यामुळे १९८२ पासून दरवर्षी १५ मार्च हा दिवस “जागतिक ग्राहक दिन” म्हणून साजरा केला जातो. भारतात सुध्दा १९८६ साली भारत सरकारने ग्राहक संरक्षण कायदा पास केलेला असून आज सर्वच राज्य त्याची अंमलबजावणी करीत आहेत. तरीपण केवळ कायद्याच्या अंमलबजावणीमुळे ग्राहकांचे सर्वच प्रश्न सुटतात असे नाही. ग्राहक वर्ग जागरूक होऊन त्यालात्याच्या अधिकाराची जाणीव होणे आवश्यक आहे. ग्राहकच त्यांच्या हक्काबाबत उदासीन असतील तर केवळ कायदा तयार करून चालणार नाही. म्हणून आज जागतिक पातळावर सुध्दा ग्राहकांच्या अधिकारांनामान्यता मिळालेली आहे. ग्राहकांचे हक्क अधिकार खालीलप्रमाणे आहेत.

१ सुरक्षिततेचा हक्क

ज्या वस्तूपासून ग्राहकाच्या जिवाला आणि संपत्तीला धोका संभवतो अशा वस्तूपासून जिवाचे किंवा संपत्तीचे रक्षण करण्याचा प्रत्येक ग्राहकाला अधिकार आहे. ग्राहकाने बाजारातून वस्तू खरेदी केल्यामुळे त्याची तत्कालीन गरज भागविणे

महत्वाचे नसून त्या वस्तूची उपयुक्तता टिकविणे आवश्यक आहे. या अधिकरामुळे ग्राहकाला वस्तूचा दर्जा व टिकाऊपणाबाबत हमी मिळते. परंतु हा हक्क बजाविण्यासाठी ग्राहकाने वस्तूच्या दर्जाबाबत जागरूक असणे आवश्यक आहे व त्याने नेहमी वस्तूच्या उत्तम दर्जाबाबत आग्रही राहणेही आवश्यक आहे. वस्तूच्या टिकाऊपणाबाबत व वस्तूच्या खरेदीनंतर विक्रेत्याकडून मिळणाऱ्या सेवांबाबत तो आग्रही असला पाहिजे. त्यामुळे सरकारने ISI व AGMARK चिन्हांची सोय केलेली असून ग्राहकाने सुध्दा हे चिन्ह असलेल्या वस्तूंची खरेदी करणे आवश्यक आहे. म्हणून ग्राहकाने वस्तू खरेदी करतांना वरील चिन्हांकन असलेल्या वस्तू खरेदी कराव्यात म्हणजे त्यांचे अधिकार सुरक्षित राहतात. भेसळप्रतिबंध कायद्यामुळे ग्राहकांच्या अधिकारांचे संरक्षण होते.

२ वस्तू किंवा मालाबद्दल माहिती मिळविण्याचा अधिकार

ग्राहकांना वस्तूचा दर्जा, प्रत, शुध्दता, परिणाम, गुण व किंमत इत्यादींच्या बाबतीत विक्रेत्याकडून माहिती मिळविण्याचा अधिकार आहे. ही माहिती साधारणपणे वस्तूच्या संवेष्टनावर किंवा वेष्टणावर छापलेली असते. संवेष्टनावर वस्तूचे नाव, उत्पादकाचे नाव, वजन, किंमत, वस्तूतील घटक, उत्पादनाची तारीख, वस्तू वापरण्यासंबंधी सूचना, धोकादायक सूचना इत्यादी माहिती दिलेली असते. कधी कधी वस्तूबाबतची माहिती जाहिरातीद्वारेही दिली जाते. म्हणूनच वस्तूसंबंधी माहिती मिळविण्याबाबत ग्राहक जागरूक असले पाहिजेत. किंबहुना उत्पादित वस्तू किंवा सेवा यांची निवड करतांना ग्राहकाने वस्तूची संपूर्ण माहिती मिळविण्यासाठी आग्रह धरला पाहिजे. तो त्याचा हक्कच आहे. माल विक्री कायद्यात सुध्दा ग्राहकाने वस्तू नीट पारखून घेतली पाहिजे अन्यथा खरेदीनंतर विक्रेता जबाबदार नसतो असे म्हटल्यामुळे तर ग्राहकाने वस्तूबाबतची माहिती मिळविण्यासंबंधी आग्रही असणे गरजेचे आहे.

३ वस्तू निवडीचा अधिकार

सध्या एकाच प्रकारच्या किंवा विविध प्रकारच्या मुबलक वस्तू बाजारपेठेत उपलब्ध आहेत. त्या वस्तूमधून नेमक्या कोणत्या वस्तूची निवड करावी हा ग्राहकासमोर प्रश्न उभा राहतो. त्यामुळे ग्राहक संरक्षण कायद्याने ग्राहकाला विविध बनावटीच्या वस्तूमधून निवडीचा अधिकार दिलेला आहे. कधी कधी बाजारात काही उत्पादकांना वस्तूबाबत अथवा सेवेबाबत मक्तेदारी प्राप्त झालेली असते. अशा वेळी योग्य दर्जाच्या वस्तू किंवा सेवा वाजवी दरात मिळविण्याचा ग्राहकाला अधिकार आहे.

काही वेळेस उत्पादकाची वस्तू बाजारात उपलब्ध नसेल किंवा विक्रेत्याजवळ ती नसेल तर तो ग्राहकाला दुसऱ्या उत्पादकाची वस्तू खरेदी करण्याबद्दल आग्रह करतो किंवा कधी कधी एका वस्तूबरोबर दुसरी वस्तू खरेदी करण्याचे बंधन नसूनही विक्रेते खरेदीदारास दुसरी वस्तू खरेदी करण्याबद्दल सक्ती करतात.

४ आपली बाजू मांडण्याचा हक्क

ग्राहकाने एखादी वस्तू खरेदी केली किंवा सेवा मिळविल्यानंतर त्याची फसवणूक होत असेल तर ग्राहकाला आपली बाजू मांडण्याचा अधिकार या कायद्याने दिला आहे. त्यासाठी कायद्याने न्यायालयीन यंत्रणेची निर्माती केलेली आहे त्यामुळे ग्राहकांना या न्यायालयीन व्यासपीठावर आपले मत सहजपणे मांडता येते. इतकेच नव्हे तर कोणतीही वस्तू बाजारात येण्यापूर्वी तिचे मूल्यमापन, उपयोग व वस्तूपासून होणारे वाईट परिणाम या सर्व घटकांचा सारासार विचार करण्यासाठी सरकार, उत्पादक व व्यापाऱ्यांबरोबरच ग्राहकांना त्याचा एक प्रतिनिधी पाठविता येतो. तसेच शासनातर्फे अनेक योजना तयार केल्या जातात. या योजनांची अंमलबजावणी होण्यापूर्वी ग्राहकांचे म्हणणे ऐकून घेतले जाते. आजही अनेक कंपन्यांच्या सल्लागार मंडळांमध्ये ग्राहकांचे प्रतिनिधी निमंत्रित केले जातात. थोडक्यात ग्राहकांना आपली बाजू मांडण्याचा अधिकार आहे.

५ तक्रार निवारणाचा किंवा दाद मागण्याचा अधिकार

अनूचित व्यापारीप्रथा, वजन, किंमत, प्रमाण, दर्जा, ग्राहकाची फसवणूक किंवा शोषण इत्यादीमुळे ग्राहकांवर अन्याय होत असेल तर ग्राहकांना कायद्याने दाद मागण्याचा किंवा तक्रार निवारण्याचा अधिकार दिलेला आहे. मात्र ग्राहकांच्या तक्रारी खऱ्या व वाजवी असणे आवश्यक आहे.

कधी कधी वस्तू कितीही चोखंदळपणे पाहून, पारखून व चौकशी करून खरेदी केली तरी सुध्दा तिच्यात नंतर दोष आढळून येतात. अशावेळी ग्राहकाला किंवा त्याचा प्रतिनिधीला योग्य त्या न्यायालयासमोर तक्रार दाखल करता येते. तक्रार कितीही किरकोळ किंवा क्षुल्लक असली तरी ग्राहकाने उदासिन राहता कामा नये. पुष्कळदा दुकानदार पावतीच्या पाठीमागे अनेक अटी छापतात. पण त्या एकतर्फी असतात म्हणूनच सेवा किंवा वस्तूच्या तक्रारीबाबत न्याय मिळवून नुकसान भरपाई मिळविण्याचा ग्राहकांना अधिकार आहे. त्यामुळे आयत्यावेळी रद्द झालेल्या गाड्यांच्या प्रवासांच्या तिकीटाचे पैसे व त्रासाबद्दल ग्राहकाला नुकसान भरपाई मिळविता येते.

६ ग्राहक शिक्षणाचा हक्क

एखादी वस्तू किंवा सेवेची खरेदी करतांना ग्राहकांना कोणकोणत्या अधिकाराचा वापर करता येतो. याबाबत माहिती देणे म्हणजे “ग्राहक शिक्षण” देणे होय. ग्राहक शिक्षणात ग्राहकांना मिळणारे संरक्षण, त्या संबंधीचे फायदे, विशिष्ट कौशल्य संपादन करणे इत्यादी बाबींचा समावेश होतो. आजही निरनिराळ्या ग्राहक संस्थामार्फत ग्राहक कौशल्य शिबिरे आयोजित करून वस्तू खरेदी करतांना, तिचा वापर करतांना ती टाकाऊ झाल्यानंतर तिचा वापर कसा करावा इत्यादी माहिती करून दिली जाते. ग्राहक शिक्षणाची विशेष गरज ग्रामिण ग्राहक व महिलांना आहे. कारण हेच ग्राहक मोठ्या प्रमाणावर वस्तूची खरेदी करतात. म्हणून त्यांना ग्राहक शिक्षण व ग्राहकाच्या अधिकारांच्या माहिती असणे आवश्यक आहे.

७ मुलभूत गरजांच्या पूर्तीचा अधिकार

अन्न, वस्त्र व निवाऱ्याबरोबरच ग्राहकांना आरोग्य, संरक्षण, शिक्षण व रोजगार इ. मुलभूत गरजाही भागवून घेण्याचा अधिकार आहे. सध्या सरकारतर्फे जीवनावश्यक वस्तूंचा कायदा राबविण्यात येऊन त्यानुसार वस्तूंचा बेकायदेशीर साठा करणे, विक्रीस नकार देणे, वस्तूंचा नाश करणे इत्यादीबाबत कायद्याने बंदी घालण्यात आलेली आहे. शैक्षणिक सेवेसाठी नगरपालिका, महानगरपालिका, जिल्हा परिषद इत्यादी शाळेतून विद्यार्थ्यांना मोफत शिक्षण तर सरकारी व महानगरपालिका किंवा नगरपालिकेमार्फत मोफत आरोग्य सेवा मिळविण्याचा ग्राहकांना अधिकार आहे.

८ स्वच्छ व आरोग्यदायी पर्यावरणाचा हक्क

स्वच्छ व आरोग्यदायी पर्यावरणाचा अधिकार ग्राहकांना मिळालेला आहे. अलीकडे वाढत्या औद्योगिकीकरणामुळे प्रदूषण वाढून ग्राहकांच्या आरोग्यावर वाईट परिणाम होत आहे. त्यामुळे कारखान्यानी प्रदूषण मुक्त वातावरण उपलब्ध करून देण्याचे कारखान्यावर बंधन आहे.

आपण ज्या ठिकाणी राहतो किंवा नोकरी करतो तेथील परिसर स्वच्छ असणे, शुध्द हवा व पाणी मिळणे, वस्तूव सेवा पर्यावरणाच्या दृष्टीने योग्य असणे हा ग्राहकांचा हक्क आहे. त्यामुळे आपला परिसर स्वच्छ ठेवण्याची जबाबदारी सुध्दा ग्राहकांवरच आहे.

३.२.३ ग्राहकांची कर्तव्ये

ग्राहक संरक्षण कायद्यात हक्काचा जसा समावेश केलेला आहे तसा कर्तव्यांच्या समावेश केलेला नाही. त्यामुळे अन्याय झाल्यानंतर न्याय मिळण्यासाठी कोणती माहिती आपणास असावी म्हणजे ग्राहकांना कोणती कर्तव्ये पार पाडावयाची आहेत हे ग्राहकांना माहित असणे आवश्यक आहे. ग्राहकांची ही कर्तव्ये खालीलप्रमाणे आहेत.

(१) ग्राहकाने वस्तूची खरेदी करतांना नेहमी चिकीत्सक वृत्ती ठेवली पाहिजे. मालविक्री कायद्यात “ग्राहकाने सावध असावे” असे म्हटलेले आहे. त्यामुळे ग्राहकाने केवळ वस्तूची खरेदीच करू नये, तर खरेदी केल्यानंतर पावती किंवा कराराची प्रत मिळविणे आवश्यक आहे. पुराव्या अभावी कोणत्याही तक्रारीला अर्थ नाही हे ग्राहकाने लक्षात ठेवले पाहिजे.

(२) ग्राहकाने वस्तू किंवा सेवेची खरेदी केल्यानंतर त्याची फसवणूक होत असेल किंवा खरोखरच त्याच्यावर अन्याय होत असेल तरच तक्रार दाखल करावी एखाद्या व्यापाऱ्याशी भांडण आहे किंवा वैमनस्यातून खोटी तक्रार ग्राहकाने केली असेल तर त्याला दंड होऊ शकतो.

(३) तक्रार मांडण्यापूर्वी ग्राहकाने तक्रारीची कायदेशीर बाजू तपासूनच तक्रार मांडावीकारण या कायद्यातही मंच ते कोर्ट नसेले तरी सर्व बाजू कायदेशीर असल्याशिवाय ग्राहकाला न्याय मिळत नाही. अज्ञान किंवा खोट्या तक्रारी बाबत ग्राहकाला आपली बाजू मांडता येत नाही.

(४) ग्राहकाने ग्राहक मंचासमोर किंवा राज्य आयोग किंवा राष्ट्रीय आयोगासमोर आपली बाजू नम्रपणे मांडणे आवश्यक आहे. ग्राहकाने प्रामाणिकपणे अडचणी मांडल्यास संबंधीत यंत्रणेकडून त्याला न्याय मिळवून दिला जातो. त्याने न्यायालयीन यंत्रणेला फसवू नये.

(५) तक्रारदारने तक्रार करतांना ज्याच्याविरुद्ध तक्रार करावयाची आहे त्याचे संपूर्ण नाव व पत्ता तक्रार अर्जात नमूद केला पाहिजे.

(६) तक्रार करणाऱ्या ग्राहकाने तक्रार करतांना सामाजिक जाणिव ठेवली पाहिजे तसेच पर्यावरणबाबत सुध्दा जागरूक राहणे आवश्यक आहे. कायद्याने ग्राहकावर परिसर स्वच्छ ठेवण्याची व पर्यायाने पर्यावरणचा समतोल राखण्याची जबाबदारी टाकली आहे.

ग्राहकांना हे सर्व अधिकार असले तरी असंख्य ग्राहक आपल्या अधिकाराबाबत अद्यापही उदासिन आहेत. या हक्कांच्या बाबतीत ग्राहकांचे अज्ञान बऱ्याच मोठ्याप्रमाणावर कारणीभूत आहे. ग्रामीन ग्राहकांच्या बाबतीत हे अज्ञान अधिक तीव्र स्वरूपाचे असून त्यांना आपल्या हक्कांची जाणीव करून देणे आवश्यक आहे. थोडक्यात ग्रामीन भागातही कायद्याचा प्रभावी अंमल होणे आवश्यक आहे.

३.२.४ ग्राहक संरक्षण परिषद

ग्राहकांचे हित सुरक्षित ठेवणे आणि संवर्धित करणे या हेतूने केंद्र सरकारने ग्राहकसंरक्षण कायदा संमत केला. ग्राहकांना माल योग्य किंमतीत, दर्जा, क्षमता, परिणामाचा मिळावा हा कायद्याचा हेतू आहे. तसेच जीवित व मालमत्तेस हानिकारक अशा मालापासून ग्राहकांचे संरक्षण व्हावे म्हणून हित संबंध जपणे हा देखील हेतू आहे ग्राहकाला जर योग्य माल व सेवा मिळाली नाही तर या अन्यायाविरुद्ध किंवा फसवणूकीविरुद्ध दाद मागता यावी म्हणून न्यायालयाची स्थापना केली जाते. तसेच नुकसान भरपाई मिळावी म्हणून कायद्यात तरतुदी करण्यात आल्या आहेत. या सर्व बाबींवर लक्ष ठेवण्यासाठी कायद्यामध्ये “ग्राहक संरक्षण परिषदा” स्थापन करण्याबाबत तरतुदी करण्यात आलेल्या आहेत. ग्राहकांचे हित सुरक्षित ठेवणे आणि संवर्धित करणे हे कार्य या परिषदांचे असते. तीन स्तरांवर ग्राहक संरक्षण परिषदा स्थापन केल्या जातात.

१ मध्यवर्ती/केंद्रीय ग्राहक संरक्षण परिषद (कलम ४ते ६)

(Central Consumer Protection Councils)

ग्राहक संरक्षण कायद्यातील कलम ३० (१) नुसार केंद्र सरकार अधिसूचना काढून संपूर्ण देशासाठी एक मध्यवर्ती/केंद्रीय ग्राहक संरक्षण परिषद स्थापन करित असते. या अधिसूचनेत नमुद केलेल्या तारखेपासून ही परिषद अस्तित्वात येते. या परिषदेमध्ये खालील सभासद असतात.

मध्यवर्ती/केंद्रीय परिषदेची रचना व सदस्य संख्या

१	केंद्र सरकारचे नागरी पुरवठा खात्याचे मंत्री	अध्यक्ष
२	केंद्र सरकारच्या नागरी पुरवठा खात्याचे राज्य मंत्री	उपाध्यक्ष
३	विविध राज्यांचे अन्न व नागरी पुरवठा खात्याचे मंत्री किंवा ग्राहक संरक्षणाशी संबंधित विभागाचे मंत्री	सदस्य
४	अनुसूचित जाती आणि जमाती आयोगाचे आयुक्त	सदस्य
५	केंद्र सरकारच्या ग्राहक संरक्षणाशी संबंधित विभागातील प्रतिनिधी आणि स्वायत्त संघटनांचे प्रतिनिधी (जास्तीत जास्त २०)	सदस्य
६	ग्राहक संघटनांचे प्रतिनिधी (कमीत कमी ३५)	सदस्य
७	महिला प्रतिनिधी (कमीत कमी १०)	सदस्य
८	शेतकरी, व्यापारी व उद्योग क्षेत्राचे प्रतिनिधी (जास्तीत जास्त २०)	सदस्य
९	ग्राहकांचे हक्क संरक्षणासाठी कार्यरत असलेले प्रतिनिधी(जास्तीत जास्त १५)	सदस्य
१०	केंद्र सरकारच्या नागरी खात्याचा सचिव	सदस्य सचिव

केंद्र सरकारने दि. १ जून, १९८७ रोजी अशी एक मध्यवर्ती/केंद्रीय ग्राहक संरक्षण परिषद तीन वर्षांच्या कालावधीसाठी स्थापन केली होती.

या परिषदेच्या सभा वेळोवेळी घेण्यात येतात. जेव्हा आवश्यक असेल तेव्हा आणि आवश्यक तितक्या वेळेस सभा घेण्यात येतात. एका वर्षात किमान एक सभा झालीच पाहिजे. या परिषदेच्या अध्यक्षाला योग्य वाटेल अशा ठिकाणी सभा घेण्यात येतात. सभेचे व्यवहार पारंपार्यासाठी कार्यपध्दती निश्चित केलेली असते. त्या कार्यपध्दतीनुसार सभेचे कामकाज पार पाडले जाते.

मध्यवर्ती/केंद्रीय परिषदेची उद्दिष्टे (कलम ६) (Objectives of Central Council)

ग्राहकांच्या हिताचे आणि अधिकाराचे संरक्षण करणे तसेच संवर्धन करणे हे या परिषदेचे उद्दिष्टे आहे. या परिषदेला कलम ६ नुसार खालील अधिकार देण्यात आलेले आहेत.

- (१) जीविताला आणि मालमत्तेला हानिकारक असलेल्या मालाची व सेवांची विक्री करण्यात येऊ नये असा संरक्षण करण्याचा अधिकार परिषदेला असतो.
- (२) अनुचित व्यापारी प्रथेपासून ग्राहकांचे संरक्षण करण्याच्या दृष्टीने मालाची व सेवेची गुणवत्ता, परिणाम, क्षमता, शुध्दता, दर्जा व किंमत या बाबत माहिती मिळविण्याचा अधिकार परिषदेला असतो.
- (३) स्पर्धात्मक किमतीवर वेगवेगळ्या प्रकारचा माल व सेवा प्राप्त करण्याबाबत खात्री करून घेण्याचा अधिकार परिषदेला आहे.
- (४) योग्य त्या न्यायालयापुढे आपली बाजू मांडण्याचा आणि तेथे ग्राहकाच्या हितसंबंधाची योग्य दखल घेण्यात येईल असे आश्वासन मिळविण्याचा अधिकार परिषदेला आहे.
- (५) अनुचित व्यापारीप्रथे पासून किंवा ग्राहकाच्या पिळवणूकीपासून किंवा निर्बधीत व्यापारीप्रथे पासून संरक्षण मागण्याच्या अधिकार परिषदेला आहे.
- (६) ग्राहकांचे शिक्षण व प्रबोधन करण्याचा हक्क किंवा काम परिषदेचे असते.

मध्यवर्ती/केंद्रीय परिषदेच्या कामकाजाची पध्दती

- (१) ज्यावेळी सभा घेण्याची आवश्यकता आहे. अशा वेळी या परिषदेची सभा आयोजित केली जाते. या परिषदेच्या वर्षातून जास्तीत जास्त तीन सभा होतात.
- (२) केंद्रीय नागरी पुरवठा खात्याचे मंत्री या सभेचे पदसिध्द अध्यक्ष असतात ते सभेला हजर नसल्यास उपाध्यक्ष त्यांचे कामकाज पाहतात अध्यक्ष व उपाध्यक्ष दोघही हजर नसल्यास उपस्थित सदस्यामधील एका सभासदाची अध्यक्ष म्हणून नियुक्ती केली जाते. व सभेचे कामकाज सुरु होते.
- (३) या परिषदेची सभा घेण्यापूर्वी कमीत कमी १० दिवसांची लेखी सूचना सभासदांना दिली पाहिजे. (४) सभेच्या सूचनेसोबत सभेची कार्यक्रमपत्रिका, सभेचे ठिकाण, दिवस, वेळ इत्यादी बाबींचा स्पष्ट उल्लेख केलेला असावा. सभा कार्यालयीन दिवशीच व वेळेतच घेतली पाहिजे.
- (५) या परिषदेच्या सभासदांनी एखाद्या अभ्यास गटाची नियुक्ती केलेली असेल तर सभेच्या वेळी या अभ्यास गटाच्या सूचनांचा विचार केला जातो.
- (६) या परिषदेचे ठराव शिफारशीच्या स्वरूपाचे असतात. त्याच्या अंमलबजावणीची सक्ती करता येत नाही.
- (७) सभेच्या सभासदांना सभेला हजर राहण्याबद्दल नियमानुसार भत्ते किंवा मानधन दिले जाते. तसेच केंद्रीय परिषदेच्या दैनंदिन कामासाठी केंद्र सरकारकडून कर्मचाऱ्यांची नियुक्ती केली जाते.
- (८) केंद्रीय परिषदेच्या सभा नवी दिल्ली येथे घेण्यात येतात.
- (९) या परिषदेचे बोधचिन्ह केंद्र सरकार निश्चित करते.
- (१०) या परिषदेच्या सभेत सभेच्या रचनेबाबत प्रश्न उपस्थित करता येत नाही. काही सभासदांनी असे प्रश्न उपस्थित केले तरी सभा बेकायदेशीर ठरत नाही.

२ राज्य ग्राहक संरक्षण परिषद (कलम ७ व ८)

(State Consumer Protection Councils)

ग्राहक संरक्षण कायदा संमत झाल्यानंतर त्याची प्रभावी अंमलबजावणी होण्याच्या दृष्टीने राज्य सरकारवर सुध्दा जबाबदारी टाकण्यात आली. त्यामुळे प्रत्येक रज्य सरकार अधिसूचना काढून राज्य ग्राहक संरक्षण परिषद स्थापन करित असते. अधिसूचनेमध्ये नमूद केलेल्या तारखेपासून राज्य परिषद अस्तित्वात येते. राज्य परिषदेमध्ये पुढील सदस्य असतात.

- (१) राज्य शासनाचा ग्राहक व्यवहाराचा मंत्री हा परिषदेचा अध्यक्ष असतो.
- (२) राज्य शासनाने ठरवून दिलेले ग्राहकांचे हितसंबंध जपणारे प्रतिनिधी राज्य सरकार निश्चित करील इतक्या संख्येमध्ये असतील. असे सदस्य शासकिय आणि अशासकिय क्षेत्रातील असतील.
- (३) केंद्र सरकार जास्तीत जास्त १० सदस्य नेमू शकते. असे सदस्य कार्यालयीन किंवा अकार्यालयीन क्षेत्रातील असतील.

राज्य परिषदेच्या बैठका जेव्हा आवश्यक असतील तेव्हा तेव्हा घेण्यात येतील. परंतु दरवर्षी किमान दोन सभा झाल्यात पाहिजेत. राज्य परिषदेची बैठक अध्यक्षांना योग्य वाटेल अशा वेळी आणि अशा ठिकाणी घेण्यात येईल. सभेमध्ये कामकाज राज्य शासन निश्चित करील त्या पध्दतीने केले जाईल. अशा कार्यपध्दतीचे पालन केले जाईल.

राज्य परिषदेची उद्दिष्टे (कलम ६) (Objectives of State Council)

राज्य परिषदेची उद्दिष्टे म्हणजे ग्राहकांच्या हिताचे रक्षण करणे आणि संवर्धन करणे हे आहे. परिषदेचे कार्यक्षेत्र त्या राज्यापुरत मर्यादित असते. राज्य परिषदेचे अधिकार पुढीलप्रमाणे आहेत.

- (१) जीविताला आणि मालमत्तेला हानिकारक असलेल्या मालाची व सेवांची विक्री करण्यात येऊ नये असा संरक्षण करण्याचा अधिकार परिषदेला असतो.
- (२) अनुचित व्यापारी प्रथेपासून ग्राहकांचे संरक्षण करण्याच्या दृष्टीने मालाची व सेवेची गुणवत्ता, परिणाम, क्षमता, शुध्दता, दर्जा व किंमत या बाबत माहिती मिळविण्याचा अधिकार परिषदेला असतो.
- (३) स्पर्धात्मक किंमतीवर वेगवेगळ्या प्रकारचा माल व सेवा प्राप्त करण्याबाबत खात्री करून घेण्याचा अधिकार परिषदेला आहे.
- (४) योग्य त्या न्यायालयापुढे आपली बाजू मांडण्याचा आणि तेथे ग्राहकाच्या हित संबंधाची योग्य दखल घेण्यात येईल असे आश्वासन मिळविण्याचा अधिकार परिषदेला आहे.
- (५) अनुचित व्यापारी प्रथेपासून किंवा ग्राहकाच्या पिळवणूकीपासून किंवा निर्बधीत व्यापारी प्रथेपासून संरक्षण मागण्याच्या अधिकार परिषदेला आहे.
- (६) ग्राहकांचे शिक्षण व प्रबोधन करण्याचा हक्क किंवा काम परिषदेचे असते.

३ जिल्हा ग्राहक संरक्षण परिषद [कलम ८ (अ) व ८ (ब)]

(District Consumer Protection Councils)

राज्य सरकार राज्यातील प्रत्येक जिल्हासाठी एक जिल्हा ग्राहक संरक्षण परिषद स्थापन करतो. शासकिय अधिसूचना काढून अशी परिषद स्थापन केली जाते. अधिसूचनेमध्ये नमूद केलेल्या तारखेपासून जिल्हा ग्राहक संरक्षण परिषद अस्तित्वात येते. या परिषदेचे खालीलप्रमाणे सदस्य असतात.

- (१) त्या जिल्ह्याचा जिल्हाधिकारी हा परिषदेचा अध्यक्ष असतो.
- (२) राज्य शासनाने ठरवून दिलेले व शासनाचे हित जोपासणारे इतर कार्यालयीन आणि अकार्यालयीन सदस्य त्यांची संख्या राज्य सरकार ठरवून देईल.

जिल्हा ग्राहक संरक्षण परिषदेची सभा ज्या ज्या वेळेस आवश्यक असेल त्या त्या वेळेस घेतली जाईल. परंतु दरवर्षी कमीत कमी दोन सभा झाल्या पाहिजेत.

परिषदेची सभा अध्यक्ष त्याला योग्य वाटेल अशा जिल्ह्यातील ठिकाणी त्याला वाटेल अशा योग्य वेळी घेण्यात येईल. सभेचे कामकाज राज्य शासनाने ठरवून दिलेल्या कार्यपध्दतीप्रमाणे होईल.

जिल्हा परिषदेची उद्दिष्टे (कलम ६) (Objectives of District Council)

जिल्हा परिषदेची उद्दिष्टे म्हणजे ग्राहकांच्या हिताचे रक्षण करणे आणि संवर्धन करणे हे आहे. परिषदेचे कार्यक्षेत्र त्या जिल्हापुरते मर्यादित असते. जिल्हा परिषदेचे अधिकार पुढीलप्रमाणे आहेत.

- (१) जीविताला आणि मालमत्तेला हानिकारक असलेल्या मालाची व सेवांची विक्री करण्यात येऊ नये असा संरक्षण करण्याचा अधिकार परिषदेला असतो.
- (२) अनुचित व्यापारी प्रथेपासून ग्राहकांचे संरक्षण करण्याच्या दृष्टीने मालाची व सेवेची गुणवत्ता, परिणाम, क्षमता, शुध्दता, दर्जा व किंमत या बाबत माहिती मिळविण्याचा अधिकार परिषदेला असतो.
- (३) स्पर्धात्मक किंमतीवर वेगवेगळ्या प्रकारचा माल व सेवा प्राप्त करण्याबाबत खात्री करून घेण्याचा अधिकार परिषदेला आहे.
- (४) योग्य त्या न्यायालयापुढे आपली बाजू मांडण्याचा आणि तेथे ग्राहकाच्या हितसंबंधाची योग्य दखल घेण्यात येईल असे आश्वासन मिळविण्याचा अधिकार परिषदेला आहे.
- (५) अनुचित व्यापारी प्रथेपासून किंवा ग्राहकाच्या पिळवणूकीपासून किंवा निर्बधीत व्यापारी प्रथेपासून संरक्षण मागण्याच्या अधिकार परिषदेला आहे.
- (६) ग्राहकांचे शिक्षण व प्रबोधन करण्याचा हक्क किंवा काम परिषदेचे असते.

३.२.५ ग्राहक विवाद निवारण अभिकरणे किंवा ग्राहक तक्रार निवारण यंत्रणा

ग्राहकांच्या हिताचे रक्षण करण्यासाठी ग्राहक संरक्षण कायदा अस्तित्वात आलेला आहे. जर ग्राहकाची फसवणूक झाली किंवा त्याच्यावर अन्याय झाला तर त्याला तक्रार करता येते. ग्राहक आणि विक्रेता यांच्यात वस्तू व सेवा याबाबत विवाद होऊ शकतो. ग्राहकाच्या तक्रारीचे किंवा विवादाचे निवारण व्हावे यासाठी या कायद्यात तरतुद केलेली आहे. या तरतुदीनुसार ग्राहकाच्या तक्रारीचे निवारण करण्यासाठी यंत्रणा किंवा अभिकरणे निर्माण करण्यात आलेली आहे तीन स्तरावर अशी यंत्रणा किंवा आीकरणे निर्माण केली जातात. जिल्हास्तरावर तसेच राज्य स्तरावर आणि राष्ट्रीय स्तरावर यंत्रणा निर्माण करण्यात आलेली आहेत. अशी यंत्रणा आयोग स्थापन करून करण्यात आलेली आहेत. ते आयोग खालीलप्रमाणे आहेत.

- १) ग्राहक विवाद निवारण मंच (जिल्हा मंच)
(Consumer Disputs Redressal Forum)
- २) ग्राहक विवाद निवारण आयोग (राज्य आयोग)
(Consumer Disputs Redressal Commission)
- ३) राष्ट्रीय ग्राहक विवाद निवारण आयोग (राष्ट्रीय आयोग)
(National Consumer Disputs Redressal Commission)

कलम ९ नुसार जिल्हा मंच, राज्य आयोग आणि राष्ट्रीय आयोग यांची स्थापना केली जाते. २० लाख रु. पर्यंतचे खटले किंवा तक्रार जिल्हा मंचाकडे केली जाते. २० लाख रु. ते १ कोटी रु. पर्यंतचे तक्रार राज्य आयोगाकडे केली जाते. १ कोटी रु. पेक्षा जास्त रकमेसाठी तक्रार राष्ट्रीय आयोगाकडे करावी लागते.

**१ ग्राहक विवाद निवारण मंच (जिल्हा मंच)
(Consumer Disputs Redressal Forum)**

जिल्ह्यातील ग्राहकांच्या तक्रारीसाठी जिल्हा मंचाची स्थापना केली जाते. राज्य शासन अधिसूचना काढून राज्याच्या प्रत्येक जिल्हामध्ये ग्राहक तक्रार निवारण मंच स्थापन करेल. यास जिल्हा मंच असे म्हटले जाईल. जर राज्य शासनाला योग्य वाटेल तर प्रत्येक जिल्हासाठी एकापेक्षा जास्त जिल्हा मंचांची स्थापना करता येईल.

जिल्हा मंचाची रचना (कलम १०)

प्रत्येक जिल्हा मंचाची रचना पुढीलप्रमाणे असेल.

(१) जी व्यक्ती सध्या जिल्हा न्यायाधीश आहे किंवा जी व्यक्ती पूर्वी जिल्हा न्यायाधीश होती किंवा जी व्यक्ती जिल्हा न्यायाधीश होण्याची पात्रता धारण करते अशी व्यक्ती.

(२) इतर दोन सदस्य, यापैकी एक महिला असेल ते पुढील पात्रतेचे असावे.

(अ) तो ३५ वर्ष वयापेक्षा कमी नसावा.

(ब) मान्यता प्राप्त विद्यापीठाचा तो पदवीधर असावा.

(क) अर्थशास्त्र, कायदा, वाणिज्य, लेखाकर्म, उद्योग व लोकप्रशासन या विषयातील समस्यांच्या बाबतीत कार्य करण्याची क्षमता असावी. आणि त्याला

(ड) किमान १० वर्षांचा अनुभव असलेले आणि पुरेसे ज्ञान किंवा अनुभव असणारा असावा.

जिल्हा मंचाचा सदस्य पुढील कारणासाठी अपात्र मानला जाईल.

(१) नैतिकतेच्या अपराधासाठी शिक्षा झालेली व्यक्ती.

(२) दिवाळखोर व्यक्ती.

(३) न्यायालयाने मानसिकदृष्ट्या विकृत म्हणून घोषित केलेली व्यक्ती.

(४) राज्य शासनातील किंवा राज्य शासनाच्या नियंत्रणातील किंवा स्वायत्त संस्थेच्या सेवेतील व्यक्ती.

(५) त्याच्या कार्यावर विपरित परिणाम होण्याची शक्यता असेल असा किंवा कोणताही

हितसंबंध आहे किंवा असेल अशी व्यक्ती.

(६) राज्य शासनाने ठरवून दिलेली इतर कोणतीही अपात्रता.

वरील प्रमाणे एक अध्यक्ष आणि इतर दोन सदस्य यांचा समावेश जिल्हा मंचामध्ये असेल. अशा प्रत्येक सदस्याची नियुक्ती राज्य शासनाकडून केली जाते. ही निवड निवड समितीच्यामार्फत केली जाते निवड समितीमध्ये पुढील सदस्यांचा समावेश असेल.

(१) राज्य आयोगाचा अध्यक्ष हा सभापती असेल.

(२) राज्याचा कायदा विभागाचा सचिव हा एक सदस्य असेल.

(३) राज्यातील ग्राहक विषयक कार्य करणाऱ्या विभागाचा सचिव.

जिल्हा मंचामधील प्रत्येक सदस्याची नेमणूक पाच वर्षासाठी करता येईल. ६५ वर्ष वयापेक्षा जास्त वयाच्या व्यक्तीला सदस्य होता येणार नाही. पाच वर्षांची मुदत संपल्यानंतर एखाद्या सदस्याला पुन्हा पाच वर्षा करीता नेमता येईल. जिल्हा मंचाच्या सभासदाचे वेतन किंवा मानधन आणि भत्ते राज्य सरकार ठरवून देईल त्याच प्रमाणे त्याच्या सेवेच्या शर्ती आणि अटी राज्य सरकार ठरवून देईल. जर राज्य आयोगाला असे वाटत असेल की, जिल्ह्यातील कामकाजाचा व्याप मोठा आहे तर सदस्यांची नेमणूक पूर्णकालीन नेमणूक म्हणून राज्य सरकार करू शकते.

जिल्हा मंचाची अधिकारिता (कलम ११) (Jurisdiction)

(१) जिल्हा मंचाचे कार्यक्षेत्र जिल्हापुरते मर्यादित असते. जिल्हा मंचाला तक्रार दाखल केलेल्या मालाचे किंवा सेवेचे मूल्य आणि कोणतेही नुकसान असल्यास २० लाख रुपयांपर्यंत अशी भरपाई असेल तर फिर्याद स्वीकारता येईल. जिल्हा मंचाच्या न्यायक्षेत्र सिमित असलेल्या पक्षाला विरुद्ध पक्षाविरुद्ध फिर्याद दाखल करता येईल. जर विरोधी पक्ष एका व्यक्तीपेक्षा जास्त असतील तर त्या प्रत्येकाविरुद्ध फिर्याद दाखल करता येईल. विरोधी पक्ष त्या जिल्ह्यात व्यवसाय करीत असला पाहिजे किंवा त्याचे शाखा कार्यालये असले पाहिजे किंवा लाभासाठी ती व्यक्ती काम करीत असेल.

(२) विरोधी पक्ष एकापेक्षा जास्त असतील तर त्याच्यापैकी कोणीही फिर्यादीच्या वेळेस प्रत्यक्षपणे किंवा स्वच्छेने किंवा लाभासाठी व्यक्तीशः त्या क्षेत्रात काम करीत असला पाहिजे.

(३) काही वेळेस विरुद्ध पक्षातील व्यक्ती त्या कार्यक्षेत्र राहत नसतील किंवा व्यवसाय करीत नसतील किंवा शाखा कार्यालय नसेल किंवा लाभासाठी व्यक्तीशः काम करीत नसतील अशाविरुद्ध पक्षांनी जर मूक संमती दिली तर, त्याच्याविरुद्ध त्या जिल्हामंचाकडे फिर्याद दाखल करता येईल.

(४) जर ग्राहकाच्या तक्रारीचे किंवा वादाचे कारण पूर्णपणे किंवा भागशः त्या स्थानिक अधिकार क्षेत्रात घडले तर अशा जिल्हा मंचाकडे फिर्याद दाखल करता येईल.

फिर्याद दाखल करण्याची पध्दत (कलम १२)

ज्या विक्री केलेल्या मालासंबंधी किंवा पुरविलेल्या सेवेसंबंधी तक्रार असेल किंवा विवाद असेल त्यासंबंधीची फिर्याद ग्राहक जिल्हा मंचाकडे सादर करू शकतो. या संदर्भात कलम १२ मध्ये पुढील तरतुदी आहेत.

(अ) ज्या व्यक्तीला माल विकण्यात आला किंवा सुपूर्द करण्यात आला किंवा विकण्याचा किंवा सुपूर्द करण्याचा करार करण्यात आला किंवा सेवा पुरविण्यात आल्या किंवा सेवा पुरविण्याचा करार करण्यात आला असेल अशा व्यक्तीला म्हणजे ग्राहकाला जिल्हा मंचाकडे तक्रार सादर करता येईल.

(ब) कोणतीही मान्यताप्राप्त ग्राहक संघटना तक्रार नोंदवू शकते. ज्या ग्राहकावर मालासंबंधी किंवा सेवेसंबंधी अन्याय झाला आहे किंवा फसवणूक झाली आहे. किंवा ज्याची तक्रार आहे ती व्यक्ती ग्राहक संघटनेची सदस्य असेल किंवा नसेल हे लक्षात घेतले जात नाही.

(क) समान हितसंबंध असलेले असंख्य ग्राहक असतील तर अशा ग्राहकांसाठी जिल्हा मंचाच्या परवानगीने एक किंवा अधिक ग्राहक तक्रार करू शकतात.

(ड) केंद्र सरकार किंवा राज्य सरकार वैयक्तीकरित्या किंवा सर्वसाधारण ग्राहकांचे हित संवर्धन करणारा प्रतिनिधी म्हणून जिल्हा मंचाकडे तक्रार दाखल करू शकेल.

(इ) तक्रार दाखल करतांना विशिष्ट शुल्काच्या रकमेसह करावयाची आहे.

(फ) जिल्हा मंचाकडे दाखल केलेली तक्रार मंचाने स्वीकारावी किंवा नाकारावी हे जिल्हा मंच ठरवू शकते. अर्थात तक्रारदाराचे म्हणणे ऐकल्याशिवाय ती तक्रार नाकारता येणार नाही. तक्रार दाखल करून घेण्याचा मुद्दा ती तक्रार मिळाल्यापासून २१ दिवसांच्या आत निकाली काढली पाहिजे.

(ग) जिल्हा मंचाकडे दाखल केलेली तक्रार या कायद्यातील तरतुदीनुसार चालविली जाई अशी दाखल केलेली तक्रार जिल्हा मंच इतर अन्य न्यायालयाकडे किंवा लवादाकडे किंवा विशिष्ट न्यायालयाकडे वर्ग करता येणार नाही.

तक्रार अर्ज (Contents of Complaint)

ज्या ग्राहकावर अन्याय झाला आहे किंवा फसवणूक झाली आहे. त्या ग्राहकाला अन्यायाविरुद्ध दाद मागता येते तसेच भरपाई मागता येते. या कायद्याने तक्रार करण्यासाठी यंत्रणा निर्माण केलेली आहे. या कायद्यातील तरतुदीनुसार जिल्हास्तरावर, राज्यस्तरावर व राष्ट्रीय स्तरावर न्यायालये स्थापन करण्यात आलेली आहेत. त्यांच्याकडे तक्रार अगर फिर्याद सादर करून दाद मागता येते आणि भरपाई मागता येते. त्या त्या न्यायालयाचे कार्यक्षेत्र किंवा अधिकारित्या ठरवून देण्यात आलेली आहे. ती पुढीलप्रमाणे आहे.

अ) २० लाख रु. पर्यंतची फिर्याद जिल्हा मंचाकडे करावी लागते.

ब) २० लाख रु. ते १ कोटी रु. पर्यंतची फिर्याद राज्य आयोगाकडे करावी लागते.

क) १ कोटी रु. पेक्षा जास्तीच्या फिर्यादीसाठी राष्ट्रीय आयोगाकडे तक्रार करावी लागते.

वरील मर्यादा लक्षात घेऊन फिर्यादी आपली तक्रार सादर करू शकतो. तक्रारीच्या अर्जामध्ये खालील बाबींचा समावेश करावा लागतो.

१) तक्रार करणाऱ्याचे नाव, वय, व्यवसाय आणि संपूर्ण पत्ता.

२) ज्याच्याकडे तक्रारकेली आहेत्या पक्षकाराचे संपूर्ण नाव, वय, व्यवसाय व संपूर्ण पत्ता.

- ३) व्यवहाराबद्दलची माहिती, म्हणजे तक्रारीचा विषय.
  - ४) व्यवहाराचा मोबदला किंवा किंमत.
  - ५) माल किंवा सेवा याचा प्रकार किंवा स्वरूप.
  - ६) व्यवहारासाठी अस्तित्वात असलेले करारपत्र, पावती, हमीपत्र यांचा तपशील.
  - ७) कराराचा कालावध
  - ८) वस्तू किंवा सेवा घेतल्यानंतर त्यात आढळलेल्या त्रुटी किंवा दोष.
  - ९) माल किंवा सेवा यामध्ये दोष, उणिवा आढळून आल्यामुळे करारातील शर्तीचा झालेला भंग, त्या विषयीची माहिती विक्रेत्याला कळविण्यासाठी दिलेली नोटीस, त्याचा क्रमांक व दिनांक.
  - १० अशा नोटीसला काय प्रतिसाद मिळाला यावरील भाष्य.
  - ११) विक्रेत्याने अपेक्षित प्रतिसाद न दिल्यामुळे तक्रारदाराला झालेला शारीरिक, मानसिक व आर्थिक त्रास किंवा नुकसान.
  - १२) ज्या न्यायालयात अर्ज केला आहे त्या न्यायालयाला खटला चालविण्याचा असलेला अधिकार.
  - १३) तक्रारदाराच्या नोटीसला विक्रेत्याने योग्य प्रतिसाद न दिल्यामुळे ग्राहक संरक्षण कायद्यातील तरतुदीनुसार केलेला अर्ज असल्याचे नमूद करणे.
  - १४) तक्रारदाराने निवेदनाच्या पृष्ठार्थ सोबत जोडलेली कागदपत्रे उदा. शपथपत्र, करारपत्र, पावती, बील, हमीपत्र इ.
  - १५) विक्रेत्याने असुविधा, त्रास, आर्थिक नुकसान केल्यामुळे तक्रारदाराने मागणी केलेली नुकसान भरपाईची रक्कम तसेच त्याचा झालेला खर्च भरून देण्याची रक्कम.
  - १६) नुकसान भरपाई, खर्च भरपाई या व्यतिरिक्त वस्तू बदलून मिळण, दुरुस्त करून मिळणे, दोष दूर करून मिळणे, सेवा पूर्ववत सुरु कराव्यात, तसेच अर्जदाराच्या हिताचे व न्यायाचे हुकूम मिळण्याची यादी.
- जिल्हा मंचाकडे करावयाच्या अर्जाचा नमूना या प्रकरणाच्या शेवटी दिलेला आहे. त्याच पध्दतीने राज्य आयोग किंवा राष्ट्रीय आयोग योचाकडे तक्रार अर्ज करता येतो.

कार्यपध्दती (कलम १३) (Procedure)

- १) जिल्हा मंचाकडे तक्रार दाखल झाल्या नंतर कायद्यातील तरतुदीनुसार त्यावर कार्यवाही केली जाते. जर दाखल करण्यात आलेली तक्रार कोणत्याही मालासंबंधी असेल तर जिल्हा मंच खालील पध्दतीचा अवलंब करते.
  - (अ) फिर्यादीमध्ये नमूद केलेल्या विरोधी पक्षाकडे तक्रारीची एक प्रत २१ दिवसांच्या आत पाठविली जाईल. विरोधी पक्षाला ३० दिवसांच्या आत त्याची बाजू मांडण्याची सूचना देण्यात येईल. जिल्हा मंच विरोधी पक्षाला या ३० दिवसापेक्षा अधिक जास्तीत जास्त १५ दिवस वाढीव मुदत देऊ शकेल.
  - (ब) विरोधी पक्ष जक्रारीची प्रत मिळाल्यानंतर फिर्यादीमध्ये कथन करण्यात आलेली तक्रार नाकारू शकते किंवा त्यावर विवाद करू शकते. किंवा आपली बाजू मांडू शकते जर विरोधी पक्षाने आपली बाजू मांडण्यास कसूर केला किंवा दुर्लक्ष केले तर जिल्हा मंच विवाद मिटविण्यासाठी पुढील कार्यवाही सुरु करेल.
  - (क) जर ग्राहकाने फिर्यादीमध्ये मालाचे योग्य पृथक्करण किंवा चाचणी केली नसेल तर जिल्हा मंच त्या मालाची चाचणी करून घेईल, त्यासाठी तक्रारदाराकडे मालाचा नमूना प्राप्त करून घेतला जाईल. तो नमूना सीलबंद केला जाईल.त्यावर मोहर लावली जाईल. त्यानंतर चाचणीसाठी समुचित प्रयोग शाळेकडे तो नमूना पाठविला जाईल. फिर्यादीने नमूद केलेल्या कोणत्याही दोषांना तो माल बाधित आहे काय? किंवा अन्य कोणत्याही दोषाने बाधित आहे काय? हे शोधून काढण्यासाठी आवश्यक असेल पृथक्करण किंवा चाचणी करावी अशी विनंती प्रयोगशाळेला केली जाईल. प्रयोगशाळेने ४५ दिवसांच्या आत आपला निष्कर्ष जिल्हा मंचाकडे पाठविला पाहिजे. जिल्हा मंच ४५ दिवसापेक्षा जास्तीची वाढीव मुदत देऊ शकते.
  - (ड) असा मालाचा नमूना पृथक्करण किंवा चाचणी करण्यासाठी समुचित प्रयोगशाळेकडे पाठविण्या अगोदर त्यासाठीचे शुल्क फिर्यादीने जिल्हा मंचाच्या खात्यात जमा केले पाहिजे. अशी रक्कम जमा करण्याचा आदेश जिल्हा मंच फिर्यादीला देईल.
  - (ई) वरील प्रकारे मालाची चाचणी किंवा पृथक्करण करण्यासाठी फिर्यादीकडून शुल्क जमा झाल्या नंतर ती रक्कम सूचित प्रयोगशाळेकडे भरणे केली जाईल त्यानंतर प्रयोगशाळा चाचणी करील चाचणीचा अहवाल ती प्रयोगशाळा जिल्हा मंचाला पाठवेल. अहवाल प्राप्त झाल्यानंतर जिल्हा मंचाला योग्य वाटतील अशा अभिप्रायासह एक प्रत विरुद्ध पक्षाला पाठविला जाईल.

(फ) समुचित प्रयोगशाळेने पाठविलेल्या निष्कर्षाच्या अचूकतेबद्दल कोणत्याही पक्षाने विवाद उत्पन्न केल्यास किंवा प्रयोगशाळेने चाचणी करण्याची जी पध्दत वापरली त्या पध्दतीविषयी विवाद उत्पन्न केल्यास जिल्हा मंच संबंधीत पक्षाला अहवालासंबंधीचे आक्षेप लेखी स्वरूपात सादर करण्याचा आदेश देईल.

(ग) प्रयोगशाळेने पाठविलेल्या अहवालाच्या अचूकतेविषयी किंवा आक्षेप नसल्यास अहवाला विषयी फिर्यादीला आणि विरोधीपक्षाला आपली बाजू मांडण्याची संधी देण्यात येईल. म्हणजेच तक्रारीची सुनावणी करण्यात येईल. त्यानंतर कलम १४ प्रमाणे जिल्हा मंच आपला आदेश किंवा निष्कर्ष जाहीर करेल.

२) जिल्हा मंचाकडे आलेली तक्रार एखाद्या सेवेसंबंधी असेल तर खालील पध्दतीचा अवलंब करण्यात येतो.

(अ) फिर्याद प्राप्त झाल्यानंतर त्याची एक प्रत विरोधी पक्षाला पाठविली जाईल. विरोधी पक्षाने प्रत प्राप्त झाल्यानंतर ३० दिवसांच्या आत त्या प्रकरणासंबंधी आपले मत मांडले पाहिजे. जिल्हा मंच ही ३० दिवसांची मुदत आणखी जास्तीस जास्त १५ दिवसांनी वाढवून देऊ शकते.

(ब) विरोधी पक्षाला फिर्यादीची प्रत प्राप्त झाल्यानंतर त्यातील तक्रार तो पक्ष नाकारील किंवा त्यासंबंधात विवाद करील. जर विरोधी पक्षाने दिलेल्या कालावधीमध्ये कोणतीही कार्यवाही केली नाही किंवा करण्यामध्ये कसूर केला. तर जिल्हा मंच त्याबाबत कार्यवाही करेल. विरोधी पक्षाने तक्रार नाकारली असेल किंवा विवाद उत्पन्न करित असेल तर तक्रारदाराने पुरावे निर्दर्शनास आणून दिले पाहिजे. जर विरोधी पक्ष जिल्हा मंचाने दिलेल्या मुदतीमध्ये कोणतीही कार्यवाही करित नसेल किंवा त्यात कसूर करित असेल तर तक्रारदाराने सादरी केलेल्या पुराव्याच्या आधारावर तो विवाद एकतर्फी मिटविण्याची कार्यवाही जिल्हा मंच करू शकेल.

(क) जिल्हा मंचासमोर सुनावणीसाठी जर फिर्यादी हजर राहिला नाही किंवा त्यात कसूर केली तर जिल्हा मंच अशी फिर्याद गैरहजेरीमुळे रद्द करेल किंवा गुणवत्तेच्या आधारावर निकाली काढील.

३) वरील बाब (१) व (२) यामध्ये दिलेल्या कार्यपध्दतीचे पालन करण्यात आलेले नाही. तसेच नैसर्गिक न्यायाचे तत्व पालन करण्यात आलेले नाही. या आधारावर कोणत्याही न्यायालयात हा प्रश्न उपस्थित करता येणार नाही. फिर्याद लवकर निकाली काढण्यासाठी जिल्हा मंच पुढील काळजी घेते.

(अ) प्रत्येक तक्रारीची सुनावणी शक्य तितक्या वेगाने केली जाईल जर मालाचे पृथक्करण किंवा चाचणी आवश्यक नसेल तर तक्रारीची प्रत विरोधी पक्षाला मिळाल्यापासून ती तक्रार ३ महिन्यांच्या आत निकाली काढण्याच्या प्रयत्न केला जाईल. जर वस्तूचे पृथक्करण किंवा चाचणी करणे आवश्यक असेल तर ती तक्रार ५ महिन्यांच्या आत निकाली काढण्याचा प्रयत्न केला जाईल.

शक्य तो सुनावणी मध्ये तहकुबी दिली जाणार नाही. योग्य कारण असेल तरच तहकुबी दिली जाईल. तहकुबीची कारणे जिल्हा मंचाने लेखी स्वरूपात नोंदविली पाहिजे. जर तहकुबी दिली असेल तर त्यानंतर तक्रार निकाली काढणार असतील तर तहकुबीच्या कालावधीची कारणे लेखी स्वरूपात नोंदविली पाहिजे.

(ब) जिल्हा मंचाकडे प्रकरण प्रलंबित असेल आणि जिल्हा मंचाला योग्य वाटेल तर त्या प्रकरणातील घटना व परिस्थिती यांचा विचार करून आवश्यक असा अंतरीम आदेश करता येईल.

४) जिल्हा मंचाला फिर्यादीवर कार्य करतांना जिल्हा न्यायालयाचे अधिकार देण्यात आलेले आहेत. ते अधिकार पुढीलप्रमाणे आहेत.

(अ) कोणत्याही प्रतिवादीला किंवा साक्षीदाराला बोलावणे आणि साक्षीदाराची शपथेवर तपासणी करणे.

(ब) कोणताही दस्तऐवज किंवा दाखल करण्यायोग्य वस्तू यांचा शोध घेणे आणि त्या वस्तू हजर करणे

(क) प्रतिज्ञापत्रावर पुरावा स्वीकारणे.

(ड) समुचित प्रयोगशाळेकडून किंवा इतर मार्गाने मालाचे पृथक्करण व चाचणी करून अहवाल मागविणे.

(इ) कोणत्याही साक्षीदाराची तपासणी करण्यासाठी समन्स काढणे.

५) जिल्हा मंचापुढील प्रत्येक कार्यवाही ही न्यायिक कार्यवाही आहे असे समजले जाईल आणि जिल्हा मंच हे दिवाणी न्यायालय आहे असे मानण्यात येईल.

जिल्हा मंचाचा निष्कर्ष (कलम १४) (Finding)

जिल्हा मंचाकडे ग्राहकाकडून तक्रार किंवा फिर्याद आल्यानंतर कलम १३ प्रमाणे कामकाज चालविले जाते. त्या कामकाजात असे लक्षात असे की. फिर्याद केलेल्या मालामध्ये फिर्यादीत कथन केल्याप्रमाणे दोषांपैकी कोणताही दोष आहे आणि मंचाची तशी खात्री झाली किंवा फिर्यादी सेवेसंबंधी अंतर्भूत असलेले कोणतेही कथन सिध्द झाल्यास तो विरुध्द पक्षाला आदेश देऊन खालीलपैकी एक किंवा अनेक गोष्टी करण्याचा आदेश देईल. याचाच अर्थ असा की जिल्हा मंच आपल्या निष्कर्षाप्रत पोहचल्यानंतर खालीलपैकी आदेश देऊ शकते.

- १) ज्या मालासाठी प्रश्न उभा झालेला आहे त्या मालासंबंधी समुचित प्रयोगशाळेत आखविलेला दोष काढून टाकणे.
- २) ज्या मालासंबंधी प्रश्न निर्माण झालेला आहे तो माल बदलून त्या ऐवजी तशाच वर्णनाचा कोणताही दोष नसलेला नवीन माल देणे.
- ३) मालाची किंमत फिर्यादीला परत देणे
- ४) विरोधी पक्षाच्या निष्काळजीपणामुळे ग्राहकाची झालेली हानी किंवा नुकसान यासाठी ग्राहकाला भरपाई देण्यात यावी. तसेच नुकसान भरपाई म्हणून रक्कम देण्यात यावी.
- ५) ज्या मालासंबंधी प्रश्न निर्माण झाला आहे त्याच्या सेवेतील दोष दुर करणे.
- ६) अनुचित व्यापारी प्रथा किंवा निर्बंधित व्यापारी प्रथा चालू न ठेवणे किंवा त्याला पुन्हा घडू न देणे
- ७) जिवीताला किंवा मालमत्तेला घातक असलेला मालविक्रीसाठी ठेवणे.
- ८) घातक माल विक्रीतून काढून घेणे. यासाठी घातक मालाचे उत्पादन जप्त करणे आणि घातक स्वरूपाच्या सेवा बंद पाडणे. साधारण ग्राहकांना सहजपणे ओळखता न येणाऱ्या हानी व नुकसानीच्या मताबाबत उहापोह करण्यासाठी रक्कमेचा भरणा करण्याचा आदेश देणे. अशी भरावयाची रक्कम ग्राहकाला विकलेल्या किंवा सेवा दिलेल्या सदोष मालाच्या किंमतीच्या कमीत कमी ५% पेक्षा कमी नसावे. अशी मिळालेली रक्कम निश्चित अशा व्यक्तींच्या खात्यात जमा करणे भुरळ पाडणाऱ्या किंवा फसवणूक करणाऱ्या जाहिरातींच्यामुळे अशा जबाबदार पक्षाने तटस्थ परिणामांसाठी दुरुस्त जाहिरात देणे.
- ९) योग्य त्या पक्षकाराला पुरेसा खर्च देण्याचा आदेश देणे.

वरील प्रकारे जिल्हा मंच आदेश देऊ शकतो. जिल्हा मंचाने काढलेल्या प्रत्येक आदेशावर अध्यक्ष आणि किमान एक सदस्य किंवा सर्व सदस्य यांची स्वाक्षरी असेल जर तक्रारीवर कार्यवाही किंवा कामकाज हे अध्यक्ष आणि एक सदस्य यांनी केले असेल आणि आदेश दिला असेल आणि काही मुद्यांवर त्यांच्यात मतभेद असतील तर कोणत्या मुद्यावर मतभेद आहे हे नोंदविले पाहिजे. त्याच प्रमाणे दुसऱ्या सदस्याकडे ते मुद्दे विचारासाठी पाठविले पाहिजे. त्यानंतर बहुमताने त्यावर निर्णय घेऊन आदेश दिला पाहिजे. या संदर्भात जिल्हा मंचाचे अध्यक्ष व सदस्य यांची वर्तवणूक, सभा व कार्यपध्दती राज्य शासनाने ठरवून दिली असेल त्याच प्रमाणे असेल.

अपील/आवाहन (कलम१५)(Appeal)

जिल्हा मंचाने दिलेल्या आदेशाच्या विरुद्ध कोणत्याही व्यक्तीला अपील करता येईल. असे अपील निकाल दिल्याच्या तारखेपासून ३० दिवसांच्या आत केले पाहिजे. असे अपील राज्य आयोगाकडे करता येते. त्यासाठी निश्चित केलेल्या पध्दतीने आणि नमुन्यात अपील करता दिलेले कारण समाधानकारक आहे असे राज्य आयोगाचे मत झाल्यास ३० दिवसांच्या मुदतीनंतरदेखील अपील दाखल करून घेता येते.

जर जिल्हा मंचाच्या आदेशानुसार कोणतीही रक्कम भरणे बंधनकारक असेल आणि अपील करावयाचे असेल तर त्या व्यक्तीने ठरवून दिलेल्या पध्दतीने आदेशाच्या ५०% रक्कम किंवा रु. २५,००० यापैकी जी रक्कम कमी असेल अशा रकमेचा भरणा केला पाहिजे. त्याशिवाय राज्य आयोगाकडे अपील करता येणार नाही.

२ ग्राहक विवाद निवारण आयोग (राज्य आयोग)

(Consumer Disputes Redressal Commission)

प्रत्येक राज्यासाठी एक ग्राहक विवाद निवारण आयोग स्थापन करण्यात येईल या आयोगाला राज्य आयोग असे म्हणता येईल. ज्या ग्राहक तक्रारीमध्ये मालाची विवादाची किंमत किंवा सेवा किंवा भरपाईची रक्कम रु. २० लाख ते १ काटी रुपया इतकी असते त्या तक्रारी किंवा विवाद राज्य आयोगाकडे दाखल करता येतात.

राज्य आयोगाची रचना (कलम १६)

प्रत्येक राज्य आयोगामध्ये पुढील प्रमाणे सदस्य असतील.

- (१) राज्य शासनाने नियुक्त केलेला अध्यक्ष अशी व्यक्ती सध्या उच्च न्यायालयात न्यायाधीश आहे किंवा जी व्यक्ती पुर्वी न्यायाधीश होती किंवा जी व्यक्ती न्यायाधीश होण्याची पात्रता धारण करते अशी व्यक्ती. अशा व्यक्तीची नेमणूक करण्यापूर्वी राज्य सरकार उच्च न्यायालयाच्या मुख्य न्यायाधिशबाबरोबर विचार विनिमय करील त्याशिवाय नियुक्त करता येणार नाही.
- (२) इतर दोन सदस्य, यापैकी एक महिला असेल ते पुढील पात्रतेचे असावे.

(अ) तो ३५ वर्ष वयापेक्षा कमी नसावा.

(ब) मान्यता प्राप्त विद्यापीठाचा तो पदवीधर असावा.

(क) अर्थशास्त्र, कायदा, वाणिज्य, लेखाकर्म, उद्योग व लोकप्रशासन या विषयातील समस्यांच्या बाबतीत कार्य करण्याची क्षमता असावी. आणि त्याला

(ड) किमान १० वर्षांचा अनुभव असलेले आणि पुरेसे ज्ञान किंवा अनुभव असणारा असावा.

यापैकी निम्मेपेक्षा जास्त व्यक्ती न्यायसंस्थेतील नसाव्यात न्यासंस्थेतील याचाच अर्थ असा ही, जिल्हा न्यायालयात न्यायाधिश किंवा अन्य कोणत्याही समान न्यायाधिकरणात १० वर्ष अनुभव असलेली व्यक्ती होय. या प्रकारे जे सदस्य नियुक्त केले जातात त्याची अपात्रता खालील प्रमाणे असेल.

- (१) राज्य शासनाच्या दृष्टीने नैतिकतेच्या अपराधासाठी कैद किंवा शिक्षा झालेली व्यक्ती.
- (२) दिवाळखोर व्यक्ती.
- (३) न्यायालयाने मानसिकदृष्ट्या विकृत म्हणून घोषित केलेली व्यक्ती.
- (४) राज्य शासनातील किंवा राज्य शासनाच्या नियंत्रणातील किंवा स्वायत्त संस्थेच्या सेवेतील व्यक्ती.
- (५) त्याच्या कार्यावर विपरित परिणाम होण्याची शक्यता असेल असा किंवा कोणताही हितसंबंध आहे किंवा असेल अशी व्यक्ती.
- (६) राज्य शासनाने ठरवून दिलेली इतर कोणतीही अपात्रता.

राज्य शासनाने नेमणूक करतांना निवड समितीच्या शिफारशीवरून राज्य शासन सदस्यांची नेमणूक करील निवड समितीमध्ये पुढील सदस्य असतील.

- (१) राज्य आयोगाचा अध्यक्ष हा निवड समितीचा अध्यक्ष असेल.
- (२) राज्याचा कायदा विभागाचा सचिव हा एक सदस्य असेल.
- (३) राज्यातील ग्राहक विषयक कार्य करणाऱ्या विभागाचा सचिव.

राज्य आयोगाची खंडपीठे असू शकते. राज्य आयोगाने जे अधिकार, कार्यक्षेत्र व हक्क असतील ते अधिकार खंडपीठाला वापरता येतील. खंडपीठामध्ये एक अध्यक्ष असेल आणि अध्यक्षांने ठरविल्याप्रमाणे एक किंवा दोन सदस्य असतील. जर खंडपीठाच्या सदस्यांमध्ये एखाद्या मुद्यावर मतभेद झालेत तर बहुमताच्या तत्वावर त्या मुद्यावर निकाल घेतला जाईल. जर विवादाच्या मुद्यांवर सदस्यांमध्ये सारख्याप्रमाणात विभागाणी झाली तर तो मतभेदाचा मुद्या अध्यक्षाकडे पाठविला जाईल. त्यानंतर अध्यक्ष तो मुद्या सर्वांचे मत ऐकून घेऊन बहुमताने निकाली काढला जाईल.

प्रत्येक सदस्याची नेमणूक किंवा मुदत पाच वर्षांसाठी करता येईल. ६५ वर्ष वयापेक्षा जास्त वयाच्या व्यक्तीला सदस्य होता येणार नाही. पाच वर्षांची मुदत संपल्यानंतर एखाद्या सदस्याला पुन्हा पाच वर्षा करिता नेमता येईल. त्याच प्रमाणे ६७ वर्षा पर्यंत वयो मर्यादा निवड समितीच्या शिफारशीनुसार वाढविता येईल. त्याच प्रमाणे राज्य आयोगाचा अध्यक्षदेखील पुनर्नेमणूकीसाठी पात्र असतो. राज्य आयोगाच्या सदस्याला स्वतःचा हस्ताक्षरात लेखी अर्ज राज्य शासनाकडे देऊन राजीनामा देता येईल. असा राजीनामा मंजूर झाल्यास रिक्त पद राज्य शासनाला भरता येईल. अर्थात कायद्यातील तरतुदीनुसार योग्य पात्रता असलेल्या व्यक्तीची नेमणूक करता येईल.

राज्य आयोगाच्या सभासदांचे वेतन किंवा मानधन आणि भत्ते राज्य सरकार ठरवून देईल त्याच प्रमाणे त्याच्या सेवेच्या शर्ती आणि अटी राज्य सरकार ठरवून देईल.

राज्य आयोगाची अधिकारीता (कलम १७) (Jurisdiction)

या कायद्यातील तरतुदीप्रमाणे राज्य आयोगाचे कार्यक्षेत्र किंवा अधिकारीता किंवा न्यायकक्षाखालील प्रमाणे आहे.

- १) ज्या मालाची किंवा सेवेची भरपाई देणे असेल त्याचे मूल्य २० लाख रुपये ते १ कोटी रु. इतके असेल अशी फिर्दाद राज्य आयोगाला चालविता येईल.
- २) राज्यातील कोणत्याही जिल्हा मंचाने दिलेल्या आदेशाविरुद्ध अपील राज्य आयोगाकडे करता येईल. राज्य आयोग असे अपील स्विकारू शकते आणि त्यावर कामकाज करू शकते.
- ३) जर राज्य शासनाला असे लक्षात आले की जिल्हा मंचाने नसलेले अधिकार वापरले आहेत किंवा कायद्याने दिलेल्या अधिकाराचा वापर करण्यात कसूर केली आहे किंवा दिलेल्या अधिकाराचा गैरवापर केला आहे किंवा अधिकार वापरून अवैध आणि अनियमित कृती केली आहे तर त्या जिल्हा मंचाकडील प्रलंबीत असलेले दावे किंवा दाव्यासंबंधीचे दस्तऐवज राज्य आयोग आपल्याकडे मागवू शकते. त्यावर राज्य आयोग योग्य तो आदेश देऊ शकते.
- ४) राज्य आयोगाकडे ग्राहकाला फिर्दाद दाखल करता येते. अर्थात राज्य आयोगाच्या ती अधिकार क्षेत्रात असली पाहिजे.
- ५) विरुद्ध पक्ष किंवा त्यांच्यापैकी एक किंवा अनेक अधिकार क्षेत्रात राहत असतील किंवा त्याचे शाखा कार्यालय असेल किंवा उत्पन्नाच्या दृष्टीने काम करीत असतील तर त्यांच्याविरुद्ध राज्य आयोगाकडे फिर्दाद दाखल करता येईल. जर विरुद्ध पक्षकार अधिकार क्षेत्रात राहत नसतील किंवा व्यवसाय करीत नसतील किंवा शाखाकार्यालय नसेल किंवा उत्पन्न मिळविण्याच्या हेतूने काम करीत असतील आणि त्यांची हरकत नसेल तसेच राज्य आयोगाने परवानगी दिली असेल तर राज्य आयोगाकडे फिर्दाद दाखल करता येईल.

६) जर तक्रारीचे कारण राज्य आयोगाच्या न्यायक्षेत्र पूर्णतः किंवा अंशतः घडले असेल तर राज्य आयोगाकडे फिर्दा दाखल करता येईल.

७) राज्यातील कोणत्याही जिल्हा मंचाकडे प्रलंबीत असलेले प्रकरण दुसऱ्या जिल्हा मंचाकडे वर्ग करण्याचा अधिकार राज्य आयोगाला आहे. अर्थात फिर्दाच्या अर्जावरून आणि न्यायालयाच्या दृष्टीने आवश्यक आहे असे वाटल्यास राज्य आयोग ही कृती करू शकते. [कलम १७ (अ)]

८) राज्याच्या राजधानीच्या ठिकाणी राज्य आयोग साधारणपणे कार्य करील. परंतु अन्य ठिकाणी कार्य करित असतांना राज्य शासन शासकिय राजपत्रात प्रसिध्दी देऊन फेरी पीठासन (Circuit Benches) ठरवू शकते. अर्थात राज्य आयोगाच्या विचार विनीमयाने असे पीठासन ठरविले जाईल. [कलम १७ (ब)]

राज्य आयोगाची कार्य पध्दती (कलम १८)

राज्य आयोगाची कार्य पध्दती जिल्हा मंचाप्रमाणेच आहे. आवश्यक त्या ठिकाणी बदल करून राज्य आयोगाचे कामकाज चालत असते. त्यामुळे कलम १२, १३ व १४ यातील तरतुदीनुसार राज्य आयोगापुढील फिर्दा निकालात काढल्या जातात. त्याची माहिती पुढील प्रमाणे

फिर्दा दाखल करण्याची पध्दत (कलम १२)

ज्या विक्री केलेल्या मालासंबंधी किंवा पुरविलेल्या सेवेसंबंधी तक्रार असेल किंवा विवाद असेल त्यासंबंधीची फिर्दा ग्राहक जिल्हा मंचाकडे सादर करू शकतो. या संदर्भात कलम १२ मध्ये पुढील तरतुदी आहेत.

(अ) ज्या व्यक्तीला माल विकण्यात आला किंवा सुपूर्द करण्यात आला किंवा विकण्याचा किंवा सुपूर्द करण्याचा करार करण्यात आला किंवा सेवा पुरविण्यात आल्या किंवा सेवा पुरविण्याचा करार करण्यात आला असेल अशा व्यक्तीला म्हणजे ग्राहकाला राज्य आयोगाकडे तक्रार सादर करता येईल.

(ब) कोणतीही मान्यता प्राप्त ग्राहक संघटना तक्रार नोंदवू शकते. ज्या ग्राहकावर मालासंबंधी किंवा सेवेसंबंधी अन्याय झाला आहे किंवा फसवणूक झाली आहे. किंवा ज्याची तक्रार आहे. ती व्यक्ती ग्राहक संघटनेची सदस्य असेल किंवा नसेल हे लक्षात घेतले जात नाही.

(क) समान हितसंबंध असलेले असंख्य ग्राहक असतील तर अशा ग्राहकांसाठी जिल्हा मंचाच्या परवानगीने एक किंवा अधिक ग्राहक तक्रार करू शकतात.

(ड) केंद्र सरकार वैयक्तीकरित्या किंवा सर्वसाधारण ग्राहकांचे हित संवर्धन करणारा प्रतिनिधी म्हणून राज्य आयोगाकडे तक्रार दाखल करू शकेल.

(इ) तक्रार दाखल करतांना विशिष्ट शुल्काच्या रकमेसह करावयाची आहे.

(फ) राज्य आयोगाकडे दाखल केलेली तक्रार मंचाने स्वीकारावी किंवा नाकारावी हे जिल्हा मंच ठरवू शकते. अर्थात तक्रारदाराचे म्हणणे ऐकल्याशिवाय ती तक्रार नाकारता येणार नाही. तक्रार दाखल करून घेण्याचा मुद्दा ती तक्रार मिळाल्यापासून २१ दिवसांच्या आत निकाली काढली पाहिजे.

(ग) राज्य आयोगाकडे दाखल केलेली तक्रार या कायद्यातील तरतुदीनुसार चालविली जाईल. अशी दाखल केलेली तक्रार राज्य आयोग इतर अन्य न्यायालयाकडे किंवा लवादाकडे किंवा विशिष्ट न्यायालयाकडे वर्ग करता येणार नाही.

तक्रार अर्ज (Contents of Complaint)

ज्या ग्राहकावर अन्याय झाला आहे किंवा फसवणूक झाली आहे. त्या ग्राहकाला अन्यायाविरुद्ध दाद मागता येते. तसेच भरपाई मागता येते. या कायद्याने तक्रार करण्यासाठी यंत्रण निर्माण केलेली आहे. या कायद्यातील तरतुदीनुसार जिल्हास्तरावर, राज्यस्तरावर व राष्ट्रीयस्तरावर न्यायालये स्थापन करण्यात आलेली आहेत. त्यांच्याकडे तक्रार अगर फिर्दा सादर करून दाद मागता येते आणि भरपाई मागता येते. त्या त्या न्यायालयाचे कार्यक्षेत्र किंवा अधिकारित्या ठरवून देण्यात आलेली आहे. ती पुढीलप्रमाणे आहे.

अ) २० लाख रु. पर्यंतची फिर्दा जिल्हा मंचाकडे करावी लागते.

ब) २० लाख रु. ते १ कोटी रु. पर्यंतची फिर्दा राज्य आयोगाकडे करावी लागते.

क) १ कोटी रु. पेक्षा जास्तीच्या फिर्दासाठी राष्ट्रीय आयोगाकडे तक्रार करावी लागते.

वरील मर्यादा लक्षात घेऊन फिर्दा आपली तक्रार सादर करू शकतो. तक्रारीच्या अर्जामध्ये खालील बाबींचा समावेश करावा लागतो.

१) तक्रार करणाऱ्याचे नाव, वय, व्यवसाय आणि संपूर्ण पत्ता.

२) ज्याच्याकडे तक्रारकेली आहेत्या पक्षकाराचे संपूर्ण नाव, वय, व्यवसाय व संपूर्ण पत्ता.

३) व्यवहाराबद्दलची माहिती, म्हणजे तक्रारीचा विषय.

- ४) व्यवहाराचा मोबदला किंवा किंमत.
- ५) माल किंवा सेवा याचा प्रकार किंवा स्वरूप.
- ६) व्यवहारासाठी अस्तित्वात असलेले करारपत्र, पावती, हमीपत्र यांचा तपशील.
- ७) कराराचा कालावधी
- ८) वस्तू किंवा सेवा घेतल्यानंतर त्यात आढळलेल्या त्रुटी किंवा दोष.
- ९) माल किंवा सेवा यामध्ये दोष उणिवा आढळून आल्यामुळे करारातील शर्तीचा झालेला भंग, त्या विषयीची माहिती विक्रेत्याला कळविण्यासाठी दिलेली नोटीस, त्याचा क्रमांक व दिनांक.
- १० अशा नोटीसला काय प्रतिसाद मिळाला यावरील भाष्य.
- ११) विक्रेत्याने अपेक्षित प्रतिसाद न दिल्यामुळे तक्रारदाराला झालेला शारीरिक, मानसिक व आर्थिक त्रास किंवा नुकसान.
- १२) ज्या न्यायालयात अर्ज केला आहे त्या न्यायालयाला खटला चालविण्याचा असलेला अधिकार.
- १३) तक्रारदाराच्या नोटीसला विक्रेत्याने योग्य प्रतिसाद न दिल्यामुळे ग्राहक संरक्षण कायद्यातील तरतुदीनुसार केलेला अर्ज असल्याचे नमूद करणे.
- १४) तक्रारदाराने निवेदनाच्या पृष्ठार्थ सोबत जोडलेली कागदपत्रे उदा. शपथपत्र, करारपत्र, पावती, बील, हमीपत्र इ.
- १५) विक्रेत्याने असुविधा, त्रास, आर्थिक नुकसान केल्यामुळे तक्रारदाराने मागणी केलेली नुकसानभरपाईची रक्कम तसेच त्याचा झालेला खर्च भरून देण्याची रक्कम.
- १६) नुकसान भरपाई, खर्च भरपाई या व्यतिरिक्त वस्तू बदलून मिळणे, दुरुस्त करून मिळणे, दोष दुर करून मिळणे, सेवा पूर्ववत सुरु कराव्यात, तसेच अर्जदाराच्या हिताचे व न्यायाचे हुकूम मिळण्याची यादी.

राज्य आयोगाकडे करावयाच्या अर्जाचा नमूना या प्रकरणाच्या शेवटी दिलेला आहे. त्याच पध्दतीने राष्ट्रीय आयोग यांचाकडे तक्रार अर्ज करता येतो.

कार्यपध्दती (कलम १३) (Procedure)

- १) राज्य आयोगाकडे तक्रार दाखल झाल्या नंतर कायद्यातील तरतुदीनुसार त्यावर कार्यवाही केली जाते. जर दाखल करण्यात आलेली तक्रार कोणत्याही मालासंबंधी असेल तर राज्य आयोग खालील पध्दतीचा अवलंब करते.
  - (अ) फिर्यादीमध्ये नमूद केलेल्या विरोधी पक्षाकडे तक्रारीची एक प्रत २१ दिवसांच्या आत पाठविली जाईल. विरोधी पक्षाला ३० दिवसांच्या आत त्याची बाजू मांडण्याची सूचना देण्यात येईल. राज्य आयोग विरोधी पक्षाला या ३० दिवसापेक्षा अधिक जास्तीत जास्त १५ दिवस वाढीव मुदत देऊ शकेल.
  - (ब) विरोधी पक्ष तक्रारीची प्रत मिळाल्यानंतर फिर्यादीमध्ये कथन करण्यात आलेली तक्रार नाकारू शकते किंवा त्यावर विवाद करू शकते. किंवा आपली बाजू मांडू शकते जर विरोधी पक्षाने आपली बाजू मांडण्यास कसूर केला किंवा दुर्लक्ष केले तर राज्य आयोग विवाद मिटविण्यासाठी पुढील कार्यवाही सुरु करेल.
  - (क) जर ग्राहकाने फिर्यादीमध्ये मालाचे योग्य पृथक्करण किंवा चाचणी केली नसेल तर राज्य आयोग त्या मालाची चाचणी करून घेईल, त्यासाठी तक्रारदाराकडे मालाचा नमूना प्राप्त करून घेतला जाईल तो नमूना सीलबंद केला जाईल. त्यावर मोहर लावली जाईल. त्यानंतर चाचणीसाठी समुचित प्रयोग शाळेकडे तो नमुना पाठविला जाईल. फिर्यादीने नमूद केलेल्या कोणत्याही दोषांना तो माल बाधित आहे काय? किंवा अन्य कोणत्याही दोषाने बाधित आहे काय? हे शोधून काढण्यासाठी आवश्यक असेल पृथक्करण किंवा चाचणी करावी अशी विनंती प्रयोग शाळेला केली जाईल. प्रयोग शाळेने ४५ दिवसांच्या आत आपला निष्कर्ष जिल्हा मंचाकडे पाठविला पाहिजे. जिल्हा मंच ४५ दिवसापेक्षा जास्तीची वाढीव मुदत देऊ शकते.
  - (ड) असा मालाचा नमूना पृथक्करण किंवा चाचणी करण्यासाठी समुचित प्रयोगशाळेकडे पाठविण्या अगोदर त्यासाठीचे शुल्क फिर्यादीने राज्य आयोगाच्या खात्यात जमा केले पाहिजे. अशी रक्कम जमा करण्याचा आदेश राज्य आयोग फिर्यादीला देईल.
  - (ई) वरील प्रकारे मालाची चाचणी किंवा पृथक्करण करण्यासाठी फिर्यादीकडून शुल्क जमा झाल्या नंतर ती रक्कम सूचित प्रयोगशाळेकडे भरणे केली जाईल त्यानंतर प्रयोगशाळा चाचणी करील चाचणीचा अहवाल ती प्रयोगशाळा राज्य आयोग पाठवेल. अहवाल प्राप्त झाल्यानंतर राज्य आयोगाला योग्य वाटतील अशा अभिप्रायासह एक प्रत विरुद्ध पक्षाला पाठविला जाईल.
  - (फ) समुचित प्रयोगशाळेने पाठविलेल्या निष्कर्षाच्या अचूकतेबद्दल कोणत्याही पक्षाने विवाद उत्पन्न केल्यास किंवा प्रयोगशाळेने चाचणी करण्याची जी पध्दत वापरली त्या पध्दतीविषयी विवाद उत्पन्न केल्यास राज्य आयोग संबंधीत पक्षाला अहवाला संबंधीचे आक्षेप लेखी स्वरूपात सादर करण्याचा आदेश देईल.

(ग) प्रयोगशाळेने पाठविलेल्या अहवालीच्या अचूकतेविषयी किंवा आक्षेप नसल्यास अहवाला विषयी फिर्यादीला आणि विरोधी पक्षाला आपली बाजू मांडण्याची संधी देण्यात येईल. म्हणजेच तक्रारीची सुनावणी करण्यात येईल त्यानंतर कलम १४ प्रमाणे जिल्हा मंच आपला आदेश किंवा निष्कर्ष जाहीर करेल.

२) राज्य आयोगाकडे आलेली तक्रार एखाद्या सेवे संबंधी असेल तर खालील पध्दतीचा अवलंब करण्यात येतो.

(अ) फिर्याद प्राप्त झाल्यानंतर त्याची एक प्रत विरोधी पक्षाला पाठविली जाईल. विरोधी पक्षाने प्रत प्राप्त झाल्यानंतर ३० दिवसांच्या आत त्या प्रकरणासंबंधी आपले मत मांडले पाहिजे. राज्य आयोग ही ३० दिवसांची मुदत आणखी जास्तीस जास्त १५ दिवसांनी वाढवून देऊ शकते.

(ब) विरोधी पक्षाला फिर्यादीची प्रत प्राप्त झाल्यानंतर त्यातील तक्रार तो पक्ष नाकारील किंवा त्यासंबंधात विवाद करील. जर विरोधी पक्षाने दिलेल्या कालावधीमध्ये कोणतीही कार्यवाही केली नाही किंवा करण्यामध्ये कसूर केला तर राज्य आयोग त्याबाबत कार्यवाही करेल. विरोधी पक्षाने तक्रार नाकारली असेल किंवा विवाद उत्पन्न करित असेल तर तक्रारदाराने पुरावे निर्दशनास आणून दिले पाहिजे. जर विरोधी पक्ष राज्य आयोगाने दिलेल्या मुदतीमध्ये कोणतीही कार्यवाही करित नसेल किंवा त्यात कसूर करित असेल तर तक्रारदाराने सादरी केलेल्या पुराव्याच्या आधारावर तो विवाद एकतर्फी मिटविण्याची कार्यवाही राज्य आयोग करू शकेल.

(क) राज्य आयोगासमोर सुनावणीसाठी जर फिर्यादी हजर राहीला नाही किंवा त्यात कसूर केली तर राज्य आयोग अशी फिर्याद गैर हजेरीमुळे रद्द करेल किंवा गुणवत्तेच्या आधारावर निकाली काढील.

३) वरील बाब (१) व (२) यामध्ये दिलेल्या कार्यपध्दतीचे पालन करण्यात आजेजे नाही तसेच नैसर्गिक न्यायाचे तत्व पालन करण्यात आलेले नाही या आधारावर कोणात्याही न्यायालयात हा प्रश्न उपस्थित करता येणार नाही. फिर्याद लवकर निकाली काढण्यासाठी राज्य आयोग पुढील काळजी घेते.

(अ) प्रत्येक तक्रारीची सुनावणी शक्य तितक्या वेगाने केली जाईल जर मालाचे पृथक्करण किंवा चाचणी आवश्यक नसेल तर तक्रारीची प्रत विरोधी पक्षाला मिळाल्यापासून ती तक्रार ३ महिन्यांच्या आत निकाली काढण्याच्या प्रयत्न केला जाईल. जर वस्तूचे पृथक्करण किंवा चाचणी करणे आवश्यक असेल तर ती तक्रार ५ महिन्यांच्या आत निकाली काढण्याचा प्रयत्न केला जाईल.

शक्य तो सुनावणी मध्ये तहकुबी दिली जाणार नाही योग्य कारण असेल तरच तहकुबी दिली जाईल. तहकुबीची कारणे राज्य आयोगाने लेखी स्वरूपात नोंदविली पाहिजे. जर तहकुबी दिली असेल तर त्यानंतर तक्रार निकाली काढणार असतील तर तहकुबीच्या कालावधीची कारणे लेखी स्वरूपात नोंदविली पाहिजे.

(ब) राज्य आयोगाकडे प्रकरण प्रलंबित असेल आणि राज्य आयोग योग्य वाटेल तर त्या प्रकरणातील घटना व परिस्थिती यांचा विचार करून आवश्यक असा अंतरीम आदेश करता येईल.

४) राज्य आयोगाला फिर्यादीवर कार्य करतांना जिल्हा न्यायालयाचे अधिकार देण्यात आलेले आहेत. ते अधिकार पुढीलप्रमाणे आहेत.

(अ) कोणत्याही प्रतिवादीला किंवा साक्षीदाराला बोलावणे आणि साक्षीदाराची शपथेवर तपासणी करणे.

(ब) कोणताही दस्तऐवज किंवा दाखल करण्यायोग्य वस्तू यांचा शोध घेणे आणि त्या वस्तू हजर करणे

(क) प्रतिज्ञापत्रावर पुरावा स्वीकारणे.

(ड) समुचित प्रयोगशाळेकडून किंवा इतर मार्गाने मालाचे पृथक्करण व चाचणी करून अहवाल मागविणे.

(इ) कोणत्याही साक्षीदाराची तपासणी करण्यासाठी समन्स काढणे.

५) राज्य आयोगापुढील प्रत्येक कार्यवाही ही न्यायिक कार्यवाही आहे असे समजले जाईल आणि राज्य आयोग हे दिवाणी न्यायालय आहे असे मानण्यात येईल.

राज्य आयोगाचा निष्कर्ष (कलम १४) (Finding)

राज्य आयोगाकडे ग्राहकाकडून तक्रार किंवा फिर्याद आल्यानंतर कलम १३ प्रमाणे कामकाज चालविले जाते. त्या कामकाजात असे लक्षात असे की. फिर्याद केलेल्या मालामध्ये फिर्यादीत कथनकेल्याप्रमाणे दोषांपैकी कोणताही दोष आहे आणि राज्य आयोगाची तशी खात्री झाली किंवा फिर्यादी सेवेसंबंधी अंतर्भूत असलेले कोणतेही कथन सिध्द झाल्यास तो विरुद्ध पक्षाला आदेश देऊन खालीलपैकी एक किंवा अनेक गोष्टी करण्याचा आदेश देईल. याचाच अर्थ असा की राज्य आयोग आपल्या निष्कर्षाप्रत पोहचल्यानंतर खालील पैकी आदेश देऊ शकते.

१) ज्या मालासाठी प्रश्न उभा झालेला आहे त्या मालासंबंधी समुचित प्रयोगशाळेने आखविलेला दोष काढून टाकणे.

२) ज्या मालासंबंधी प्रश्न निर्माण झालेला आहे तो माल बदलून त्या ऐवजी तशाच वर्णनाचा कोणताही दोष नसलेला नवीन माल देणे.

- ३) मालाची किंमत फिर्यादीला परत देणे
- ४) विरोधी पक्षाच्या निष्काळजीपणामुळे ग्राहकाची झालेली हानी किंवा नुकसान यासाठी ग्राहकाला भरपाई देण्यात यावी. तसेच नुकसान व्हाण्याची महणून रक्कम देण्यात यावी.
- ५) ज्या मालासंबंधी प्रश्न निर्माण झाला आहे त्याच्या सेवेतील दोष दुर करणे.
- ६) अनुचित व्यापारी प्रथा किंवा निर्बंधित व्यापारी प्रथा चालू न ठेवणे किंवा त्याला पुन्हा घडू न देणे
- ७) जिवीताला किंवा मालमतेला घातक असलेला माल विक्रीसाठी ठेवणे.
- ८) घातक माल विक्रीतून काढून घेणे यासाठी घातक मालाचे उत्पादन जप्त करणे आणि घातक स्वरूपाच्या सेवा बंद पाडणे. साधारण ग्राहकांना सहजपणे ओळखता न येणाऱ्या हानी व नुकसानीच्या मताबाबत उहापोह करण्यासाठी रक्कमेचा भरणा करण्याचा आदेश देणे. अशी भरावयाची रक्कम ग्राहकाला विकलेल्या किंवा सेवा दिलेल्या सदोष मालाच्या किंमतीच्या कमीत कमी ५% पेक्षा कमी नसावे. अशी मिळालेली रक्कम निश्चित अशा व्यक्तींच्या खात्यात जमा करणे भुरळ पाडणाऱ्या किंवा फसवणूक करणाऱ्या जाहिरातींच्यामुळे अशा जबाबदार पक्षाने तटस्थ परिणामांसाठी दुरुस्त जाहिरात देणे
- ९) योग्य त्या पक्षकाराला पुरेसा खर्च देण्याचा आदेश देणे.

वरील प्रकारे राज्य आयोग आदेश देऊ शकतो. राज्य आयोगाने काढलेल्या प्रत्येक आदेशावर अध्यक्ष आणि किमान एक सदस्य किंवा सर्व सदस्य यांची स्वाक्षरी असेल जर तक्रारीवर कार्यवाही किंवा कामकाज हे अध्यक्ष आणि एक सदस्य यांनी केले असेल आणि आदेश दिला असेल आणि काही मुद्द्यांवर त्यांच्यात मतभेद असतील तर कोणत्या मुद्द्यावर मतभेद आहे हे नोंदविले पाहिजे. त्याच प्रमाणे दुसऱ्या सदस्याकडे ते मुद्दे विचारासाठी पाठविले पाहिजे. त्यानंतर बहुमताने त्यावर निर्णय घेऊन आदेश दिला पाहिजे. या संदर्भात राज्य आयोगाचे अध्यक्ष व सदस्य यांची वर्तवणूक, सभा व कार्यपध्दती राज्य शासनाने ठरवून दिली असेल त्याच प्रमाणे असेल.

अपील/आवाहन (कलम १५) (Appeal)

राज्य आयोगाने त्यांना असलेल्या अधिकाराचा वापर करून दिलेल्या आदेशाच्याविरुद्ध कोणत्याही व्यक्तीला राष्ट्रीय अपील करता येईल. असे अपील निकाल दिल्याच्या तारखेपासून ३० दिवसांच्या आत केले पाहिजे. असे अपील राष्ट्रीय आयोगाकडे करता येते. त्यासाठी निश्चित केलेल्या पध्दतीने आणि नमुन्यात अपील करता दिलेले कारण समाधानकारक आहे असे राष्ट्रीय आयोगाचे मत झाल्यास ३० दिवसांच्या मुदतीनंतरदेखील अपील दाखल करून घेता येते.

राज्य आयोगाच्या आदेशानुसार कोणतीही रक्कम भरणे बंधनकारक असेल आणि अपील करावयाचे असेल तर त्या व्यक्तीने ठरवून दिलेल्या पध्दतीने आदेशाच्या ५०% रक्कम किंवा रु. ३५,००० यापैकी जी रक्कम कमी असेल अशा रकमेचा भरणा केला पाहिजे. त्याशिवाय राष्ट्रीय आयोगाकडे अपील करता येणार नाही.

राष्ट्रीय आयोग अपील दाखल झाल्यापासून ९० दिवसांच्या आत प्रत्येक अपीलाची सुनावणी करून ते निकाली काढण्याचा प्रयत्न करील अपीलत्याच्या सुनावणीमध्ये साधारणतः तहकुबी दिली जाणार नाही आयोगाला योग्य कारण दिसून आल्याशिवाय सुनावणीला तहकुबी दिली जाणार नाही जर तहकुबी देण्यात आली तर त्याची कारणे आयोगाने लेखी स्वरूपात नोंदविली पाहिजेत तहकुबी मंजूर करतांना या कायद्याखाली केलेल्या नियमानुसार तहकुबीचा आदेश देता येईल जर तहकुबीचा कालावधी समाप्त झाल्यानंतर आयोग अपील निकालात काढणार असेल तर अशा कालावधीची कारणे लेखी स्वरूपात नोंद केली पाहिजेत.

३ राष्ट्रीय ग्राहक विवाद निवारण आयोग (राष्ट्रीय आयोग)

(National Consumer Disputes Redressal Commission)

संपूर्ण देशासाठी एक मध्यवर्ती राष्ट्रीय आयोग स्थापन करण्यात आलेला आहे. त्यास “राष्ट्रीय ग्राहक विवाद निवारण आयोग” असे म्हटले जाते. ज्या ग्राहक तक्रारीमध्ये विवादाच्या मालासाठी किंवा सेवेसाठी भरपाईची रक्कम १ कोटी रु. पेक्षा जास्त असते अशी फिर्याद किंवा तक्रार राष्ट्रीय आयोगाकडे करता येते.

राष्ट्रीय आयोगाची रचना (कलम २०)

प्रत्येक राष्ट्रीय आयोगामध्ये पुढील प्रमाणे सदस्य असतील.

(१) केंद्र शासनाने नियुक्त केलेला अध्यक्ष अशी व्यक्ती सध्या सर्वोच्च न्यायालयात न्यायाधीश असेल किंवा जी व्यक्ती पुर्वी न्यायाधीश होती अशा व्यक्तीची नेमणूक केली जाईल अशी नेमणूक भारताच्या मुख्य न्यायाधिशबाबरोबर विचार विनिमय करून केली जाईल.

(२) केंद्र सरकारने जी संख्या ठरवून दिलेली असेल तितके सदस्य नियुक्त केले जातील. अर्थात कमीत कमी दोन सदस्य आवश्यक आहे. यापैकी एक महिला असेल ते पुढील पात्रतेचे असावे.

(अ) तो ३५ वर्ष वयापेक्षा कमी नसावा.

(ब) मान्यता प्राप्त विद्यापीठाचा तो पदवीधर असावा.

(क) अर्थशास्त्र, कायदा, वाणिज्य, लेखाकर्म, उद्योग, लोकप्रशासन व समाजकार्य या विषयातील समस्यांच्या बाबतीत कार्य करण्याची क्षमता असावी. आणि त्याला

(ड) किमान १० वर्षांचा अनुभव असलेले आणि पुरेसे ज्ञान किंवा अनुभव असणारा असावा.

यापैकी निम्न्यापेक्षा जास्त व्यक्ती न्यायसंस्थेतील नसाव्यात न्यासंस्थेतील याचाच अर्थ असा ही, जिल्हा न्यायालयात न्यायाधिश किंवा अन्य कोणत्याही समान न्यायाधिकरणात प्रमुख अधिकारी म्हणून १० वर्ष अनुभव असलेली व्यक्ती होय. या प्रकारे जे सदस्य नियुक्त केले जातात त्याची अपात्रता खालील प्रमाणे असेल.

(१) केंद्र शासनाच्या दृष्टीने नैतिकतेच्या अपराधासाठी कैद किंवा शिक्षा झालेली व्यक्ती.

(२) दिवाळखोर व्यक्ती.

(३) न्यायालयाने मानसिकदृष्ट्या विकृत म्हणून घोषित केलेली व्यक्ती.

(४) शासनातील किंवा शासनाच्या नियंत्रणातील किंवा स्वायत्त संस्थेच्या सेवेतील व्यक्ती.

(५) त्याच्या कार्यावर विपरीत परिणाम होण्याची शक्यता असेल असा किंवा कोणताही

हितसंबंध आहे किंवा असेल अशी व्यक्ती.

(६) केंद्र शासनाने ठरवून दिलेली इतर कोणतीही अपात्रता.

राष्ट्रीय आयोगाच्या नेमणूक करतांना निवड समितीच्या शिफारशीवरून सदस्यांची नेमणूक केली जाईल. निवड समिती मध्ये पुढील सदस्य असतील.

(१) सर्वोच्च न्यायालयाचा न्यायाधिश असलेली व्यक्ती की जीचे नामनिर्देशन भारताचे सर न्यायाधिश करतील. ही व्यक्ती निवड समितीची अध्यक्ष असेल.

(२) केंद्राचा कायदा विभागाचा सचिव हा एक सदस्य असेल.

(३) केंद्र सरकारची ग्राहक विवाद प्रकरणे हाताळणारा सचिव.

राष्ट्रीय आयोगाला खंडपीठ किंवा पीठासन स्थापन करता येऊ शकते. या खंडपीठाला राष्ट्रीय आयोगाचे अधिकार व अधिकारीता वापरता येईल खंडपीठामध्ये एक किंवा अधिक सभासद असू शकतील. कार्यक्षेत्र व हक्क असतील ते अधिकार खंडपीठाला वापरता येतील. त्यांची नेमणूक आयोगाचा अध्यक्ष करील. जर खंडपीठाच्या सदस्यांमध्ये एखाद्या मुद्यावर मतभेद झालेत तर बहुमताच्या तत्वावर त्या मुद्यावर निकाल घेतला जाईल. जर विवादाच्या मुद्यांवर सदस्यांमध्ये सारख्याप्रमाणात विभागाणी झाली तर तो मतभेदाचा मुद्दा आयोगाच्या अध्यक्षकडे पाठविला जाईल. अध्यक्ष तो मुद्दा सर्वांचे मत ऐकून घेऊन बहुमताने निकाली काढला जाईल. [कलम २०(१)(अ)]

प्रत्येक सदस्याची नेमणूक किंवा मुदत पाच वर्षांसाठी करता येईल. ६५ वर्ष वयापेक्षा जास्त वयाच्या व्यक्तीला सदस्य होता येणार नाही. पाच वर्षांची मुदत संपल्यानंतर एखाद्या सदस्याला पुन्हा पाच वर्षां करिता नेमता येईल. त्याच प्रमाणे ७० वर्षा पर्यंत वयो मर्यादा निवड समितीच्या शिफारशीनुसार वाढविता येईल. त्याच प्रमाणे राष्ट्रीय आयोगाचा अध्यक्षदेखील पुनर्नेमणूकीसाठी पात्र असतो. राष्ट्रीय आयोगाच्या सदस्याला स्वतःचा हस्ताक्षरात लेखी अर्ज राष्ट्रीय शासनाकडे देऊन राजीनामा देता येईल. असा राजीनामा मंजूर झाल्यास रिक्त पद राष्ट्रीय शासनाला भरता येईल. अर्थात कायद्यातील तरतुदीनुसार योग्य पात्रता असलेल्या व्यक्तीची नेमणूक करता येईल.

[कलम ४०(४)] राष्ट्रीय आयोगाच्या सभासदाचे वेतन किंवा मानधन आणि भत्ते केंद्र सरकार ठरवून देईल त्याच प्रमाणे त्याच्या सेवेच्या शर्ती आणि अटी केंद्र सरकार ठरवून देईल.

राष्ट्रीय आयोगाची अधिकारीता (कलम २१) (Jurisdiction)

राष्ट्रीय आयोगाची न्यायकक्षा किंवा अधिकारीता खालील प्रमाणे असते.

१) ज्या मालासंबंधी किंवा सेवेसंबंधी कोणतीही नुकसान भरपाई १ कोटी रु. पेक्षा जास्त देणे आहे अशी कोणतीही तक्रार किंवा फिर्याद स्विकारण्याचा अधिकार राष्ट्रीय आयोगाला असतो.

२) कोणत्याही राज्य आयोगाच्या आदेशाविरुद्ध केलेले अपील स्विकारण्याचा अधिकार आयोगाला असतो.

३) जर राज्य आयोगाने त्यास असलेल्या अधिकारांचा वापर केलेला नाही किंवा अधिकाराचा वापर करण्यात कसूर केला आहे किंवा अधिकाराचा वापर केला आहे किंवा अधिकाराचा गैरवापर केला आहे किंवा अवैध किंवा अनियमित कृती केली आहे असे

राष्ट्रीय आयोगाला आढळून आले तर राज्य आयोगासमोरील प्रलंबित असलेली फिर्यादसंबंधी किंवा आदेशासंबंधी दस्तऐवज मागविण्याचा अधिकार राष्ट्रीय आयोगाला असतो. त्याचप्रमाणे त्यावर आदेश देण्याचा अधिकार देखील असतो.

कार्यपध्दती (कलम २२)

जिल्हा मंचाला राज्य आयोगाला फिर्याद निकाली काढण्यासाठी कलम १२, १३ व १४ नुसार जया तरतुदी लागू होतात त्याच तरतुदी राष्ट्रीय आयोगाला विवाद निकाली काढण्यासाठी लागू होतात. योग्य ते फेरफार आवश्यकतेनुसार करता येईल. त्याचप्रमाणे जर राष्ट्रीय आयोगाने दिलेल्या आदेशात कायद्यातील महत्वाची तुट राहून गेली आहे असे वाटले तर राष्ट्रीय आयोग आपल्या आदेशाचा फेरविचार करू शकते. जर राष्ट्रीय आयोगाने फिर्यादीविरुद्ध किंवा विरुद्ध पक्षाविरुद्ध एकतर्फी हुकूम दिला असेल तर बाधित पक्षकाराला आयोगाकडे असा आदेश रद्द करण्यासाठी अर्ज करता येतो.

फिर्यादीच्या विनंतीवरून तसेच न्यायालयाच्या हिताने आवश्यक आहे असे राष्ट्रीय आयोगाला वाटत असेल तर, एका जिल्हा मंचाकडे प्रलंबित प्रकरण दुसऱ्या जिल्हा मंचाकडे वर्ग करण्याचा अधिकार राष्ट्रीय आयोगाला आहे. त्याच प्रमाणे एका राज्य आयोगाकडून दुसऱ्या राज्य आयोगाकडे प्रकरण वर्ग करण्याचा अधिकार राष्ट्रीय आयोगाला आहे. [कलम २२(ब)]

साधारणपणे देशाच्या राजधानीच्या ठिकाणी राष्ट्रीय आयोगाचे कामकाज चालते परंतु केंद्र सरकारला आवश्यक वाटत असेल तर आयोगाच्या संमतीने अन्य ठिकाणी देखील कार्य करण्यासाठी फेरी पीटासन ठरविता येईल. [कलम २२(क)]

अपील/आवाहन (कलम २३) (Appeal)

राष्ट्रीय आयोगाने दिलेल्या निर्णयाविरुद्ध किंवा आदेशाविरुद्ध कोणत्याही व्यक्तीला सर्वोच्च न्यायालयाकडे अपील करता येईल. राष्ट्रीय आयोगाकडून आदेश दिल्याच्या ३० दिवसांच्या आत सर्वोच्च न्यायालयाकडे अपील करता येईल. जर या कालावधित अपील करता आले नाही आणि त्यासाठी पुरेसे कारण होते. अशी सर्वोच्च न्यायालयाच खात्री झाली तर ३० दिवसांच्या मुदतीनंतर देखील अपील स्विकारण्याचा अधिकार सर्वोच्च न्यायालयाला आहे.

राष्ट्रीय आयोगाच्या आदेशानुसार रक्कम भरावयाची असेल आणि त्यासाठी सर्वोच्च न्यायालयात अपील करावयाचे असेल तर त्या व्यक्तीने आदेश दिलेल्या रक्कमेच्या ५०% रक्कम किंवा ५० हजार रु. यापैकी जी रक्कम कमी असेल ती रक्कम भरल्याशिवाय अपील स्विकारला जाणार नाही.

३.३ स्वयं अध्ययन प्रश्न

- १- ग्राहकांचे हक्क व अधिकार कोणते.
- २- ग्राहकांचे कर्तव्य कोणती.
- ३- केंद्रीय ग्राहक संरक्षण परिषदचे उद्दिष्टे व कामकाजाची पध्दती याबाबत माहिती लिहा.
- ४- 'जिल्हा ग्राहक विवाद निवारण मंच' सविस्तर चर्चा.
- ५- 'राज्य ग्राहक विवाद निवारण मंच' सविस्तर चर्चा.
- ६- 'राष्ट्रीय ग्राहक विवाद निवारण मंच' सविस्तर चर्चा.
- ७- टिपा लिहा.
- १- ग्राहक संरक्षण कायद्याचे उद्दिष्टे
- २- ग्राहकांचे कर्तव्य
- ३- ग्राहकांचे हक्क व अधिकार
- ४- केंद्रीय ग्राहक संरक्षण परिषदचे उद्दिष्टे
- ५- राज्य ग्राहक संरक्षण परिषदचे उद्दिष्टे
- ६- जिल्हा ग्राहक संरक्षण परिषदचे उद्दिष्टे

३.४ सारांश

ग्राहकांचे हितसंबंध सुरक्षित राहावेत या प्रमुख उद्दिष्टाने ग्राहक संरक्षण कायदा, १९८६ समंत करण्यात आला आहे. या हेतुसाठी ग्राहक परिषदा आणि ग्राहक न्यायालयांची स्थापना करण्यासाठी सदरचा कायदा करण्यात आला आहे.

ग्राहक वस्तू आणि सेवांची खरेदी करीत असतो. त्याची फसवणूक अजाणतेने किंवा हेतुपुरस्सर होऊ शकते. सेवा घेतांना देखील त्याची फसवणूक होऊ शकते. मालाचा दर्जा, किंमत, वजन, आकार, वितरण, बांधणी, कर, वाहतूक व

विक्रीनंतरच्या सेवा इ. बाबतीत त्याची फसवणूक होऊ शकते. त्याचप्रमाणे विक्रीच्या वेळेस असलेल्या विक्रीच्या अटीचे पालन केले जात नाही. तसेच सेवा खरेदीमध्ये सुध्दा विक्रीच्या अटीचे पालन केले जात नाही. ग्राहकाची फसवणूक होते किंवा त्याच्यावर अन्याय होतो. त्याविरुद्ध न्यायालयात जाऊन दाद मागणे किंवा नुकसानभरपाई मिळविणे या कायद्याने सोपे झाले आहे.

या कायद्याने ग्राहकाला काही अधिकार प्राप्त झाले आहे. मात्र त्याचे वेळी ग्राहकाने आपले कर्तव्यही पार पाडणे आवश्यक आहे. या कायद्यानुसार ग्राहकांना न्याय मिळण्यासाठी केंद्र, राज्य व जिल्हा स्तरावर ग्राहक संरक्षण परिषद आणि ग्राहक विवाद निवारण आयोग स्थापन करण्यात आले आहे.

ग्राहकाला न्याय मिळवण्यासाठी विशिष्ट नमुन्या अर्ज करून उरलेली प्रक्रिया पूर्ण करावी लागते.

३.५ पारिभाषिक शब्द

१- ग्राहकांचे हक्क व अधिकार	:Rights of Consumer
२- ग्राहकांची कर्तव्ये	:Features of Consumer
३- ग्राहक संरक्षण परिषद	:Consumer Protection Councils
४- मध्यवर्ती/केंद्रीय ग्राहक संरक्षण परिषद	:Central Consumer Protection Councils
५- राज्य ग्राहक संरक्षण परिषद	:State Consumer Protection Councils
६- राज्य ग्राहक संरक्षण परिषद	:State Consumer Protection Councils
७- जिल्हा ग्राहक संरक्षण परिषद	:District Consumer Protection Councils
८- ग्राहक विवाद निवारण मंच	:Consumer Disputes Redressal Forum
९- ग्राहक विवाद निवारण आयोग	: Consumer Disputes Redressal Commission
१०-राष्ट्रीय ग्राहक विवाद निवारण आयोग	: National Consumer Disputes Redressal Commission
११- अधिकारिता	: Jurisdiction)
१२- तक्रार अर्ज	:Contents of Complaint
१३- कार्यपध्दती	: Procedure
१५- जिल्हा मंचाचा निष्कर्ष	:Finding
१६- आवाहन	:Appeal

३.१० संदर्भसूची

- 1 - व्यवसाय विषयक कायदे - नंदकिशोर दायमा
- 2- व्यापार विषयककायदे -बी. डी. जोशी.
- 3- व्यावसायिक कायदे - प्रकाश देहलावाल
- 4- व्यावसायिक कायदे- ए. एस. उखळकर
- 5 - व्यापार आणि कर कायदे-छाया सुखदाणे व श्रीनिवास जोशी

घटक ४
पेटंट कायदा २००२

अनुक्रमणिका

४.० उद्दिष्टे

४.१ प्रस्तावना

४.२ विषय विवेचन

४.२.१ अर्थ आणि उद्देश

४.२.२ स्वरूप

४.२.३ महत्वाच्या व्याख्या

४.२.४ वस्तु पेटंट आणि प्रक्रिया पेटंट

४.३ स्वयं अध्ययन प्रश्न

४.४ सारांश

४.५ पारिभाषिक शब्द

४.६ संदर्भ सूची

४.० उद्दिष्टे

१. पेटंट म्हणजे काय, पेटंट कोणी घेणे आवश्यक आहे याची माहिती मिळेल.
२. पेटंट मिळविण्यासाठी पूर्ण करावी लागणाऱ्या प्रक्रिये अथवा पध्दतीची माहिती मिळेल.
३. पेटंटचा कालावधी किती असतो त्याची माहिती मिळेल.
४. पेटंटधारकाच्या अधिकारावरील मर्यादा कोणत्या त्याबाबत माहिती मिळेल.

४.१ प्रस्तावना

आज बौद्धिक संपदांना कायदेशीर अधिकार प्राप्त करून दिला जात आहे. असे अधिकार असणे आणि ते वाढविणे हेच प्रगतीचे तंत्र सिध्द होत आहे. बौद्धिक संपदेतील एक महत्वाचा अधिकार म्हणजे (Patent) पेटंट होय.

पेटंट व पेटंट कायद्याचा इतिहास (History of Patent & Patent Act)

नवीन शोधून काढलेले उपकरण प्रत्यक्षात उपयोगात आणल्यानंतर रिपब्लिक ऑफ व्हेनिसला कळविले पाहिजे, ज्यामुळे त्या शोधाचे हक्काचे उल्लंघन करणाऱ्यापासून संरक्षण मिळू शकेल अशा उद्देशाने इटलीमध्ये प्रथम १४७४ साली व्हटिकन स्टॅट्यूट करण्यात आला. १६२३ मध्ये इंग्लंड मध्ये मक्तेदारी कायदा (statute of monopoly) करण्यात आला. या कायद्यानुसार विशिष्ट वस्तूचे उत्पादन किंवा विशिष्ट सेवांचा पुरवठा करण्या संबंधी मक्तेदारी अधिकार देणारे पेटंटचे पत्र दिले जात होते. हा मक्तेदारी कायदा पुढे विकसित होऊन त्याचा पेटंट कायदा (Patent Act) झाला. १७९० मध्ये अमेरिकेने पेटंट कायदा पास केला.

भारतात पेटंटसंबंधी पहिला कायदा १८५६ मध्ये पारित करण्यात आला. त्यात अनेके त्रुटी आल्याने १८५९ मध्ये नव्याने कायदा करण्यात आला. १८७२ मध्ये पेटंटस् अँड डिझाईन्स प्रोटेक्शन अॅक्ट या नावाने कायदा झाला. १८८३ म्हणजे केवळ १०-११ वर्षात इन्व्हेन्शन अॅक्ट असा कायदा आला. त्यापाठोपाठ १८८८ मध्ये इन्व्हेन्शन व डिझाईन्स अॅक्ट हा कायदा करण्यात आला. त्यानंतर इंडियन पेटंटस् अँड डिझाईन्स अॅक्ट १९११ मध्ये आला. आणि त्यापूर्वीच्या या संबंधीच्या सर्व कायद्याची जागा घेतली. १९७० मध्ये भारतीय पेटंट कायदा संसदेत येऊन त्यावर चर्चा झाल्यानंतर १९७२ मध्ये तो पारित करण्यात आला. संशोधक, समाज व शासन यांच्या हित रक्षणासाठी एक चांगला कायदा म्हणून त्याला मान्यता मिळाली.

पेटंट मिळविण्यासाठी लागणारा वेळ, त्रास, व पैसा वाचविण्यासाठी जागतिक स्तरावर पुढाकार घेऊन आणि आंतरराष्ट्रीय समझोता करून अनेक देशांसाठी एकत्रित पेटंट व्यवस्था करण्यासाठी हालचाली सुरु झाल्या. १९७३ साली म्युनिच येथे युरोपियन पेटंट कन्व्हेन्शनवर सहा करून त्याची अंमल बजावणी १९७८ सुरु झाली. त्यावेळी आपल्या देशात अंमलात असलेल्या पेटंट कायद्यांवर आधारित हे कन्व्हेन्शन होते. सभासद देशांच्या सरकार मध्ये हा करार झालेला होता. युरोपियन देशा

व्यतिरिक्त इतर देशही सभासद होते. आज एकूण २० देश याचे सभासद आहेत. युरोपियन पेटंट देण्यासाठी मध्यवर्ती व्यवस्था आहे. शोधकर्त्यास आपल्या संशोधनास अनेक युरोपियन देशातून संरक्षण हवे असेल तर त्यास म्युनिच या मध्यवर्ती कार्यालयात अर्ज करून व पेटंट सर्च प्रक्रिया त्याच ठिकाणी पूर्ण करून अनेक देशांसाठी पेटंटचा अधिकार मिळविता येतो.

१९७० साली सद्दा झालेली Patent Co-operation Treaty प्रत्यक्षात १९७८ साली लागू झाली. त्यात आंतरराष्ट्रीय पेटंटचा अर्ज व प्राथमिक तपासणी प्रक्रिया करण्याची व्यवस्था निर्माण करण्यात आली. आज १०८ देश या ट्रिटीचे सभासद आहेत. या करारानुसार अर्ज व प्राथमिक तपासणी प्रक्रिया केंद्रित असली तरी पेटंट देण्याचे अधिकार मात्र प्रत्येक देशाला देण्यात आले आहे. या प्रक्रियेत एकाच ठिकाणी अर्ज करणे, त्याची छाननी करणे, सर्च करणे या सर्व प्रक्रिया होत असल्याने वेळ, श्रम व पैसा याची बचत होते.

ईपीसी व पीसीटी या आंतरराष्ट्रीय करारांवर जागतिक पेटंट प्रक्रियेची भिस्त बरीच वर्षे होती. परंतु त्यात मोठा बदल १९८६ पासून सुरु झाला व त्याचे मूर्त रूप १९९५ मध्ये दिसले.

१९८६ मध्येगेंट कराराची आठवी चर्चा फेरी उरुव्ये येथे सुरु झाली. त्यात बौद्धिक संपदा अधिकार हा विषय समाविष्ट करण्यात आला. १९९१ मध्ये आलेल्या डंकेल मसुद्यात त्याचा समावेश करण्यात आला आणि डिसेंबर १९९४ मध्ये त्यावर सद्दा करून ट्रिप्स (Trade Related Intellectual Property Rights) करार अस्तित्वात आला. तो १ जानेवारी, १९९५ पासून लागू

झाला या करारातील शर्तीनुसार भारतालाही आपला पेटंट कायदा बदलावा लागला. १९९९ साली पहिला दुरुस्ती (अॅमेंडमेंट) कायदा, २००२ साली दुसरा पेटंट दुरुस्ती (अॅमेंडमेंट) कायदा झाला. २००४ मध्ये पेटंट दुरुस्ती वटहुकूम काढण्यात आला आणि २००५ मध्ये तिसऱ्यादा पेटंट दुरुस्ती कायदा पास करून भारतीय पेटंट कायदा पूर्णपणे ट्रिप्स काराराशी सुसंगत केला गेला.

ट्रिप्स करारातील अटी व शर्तीनुसार भारतीय पेटंट कायद्यात खालील महत्वाचे बदल करण्यात आले.

१- ज्या शोधाचे सार (Substance) अन्नपदार्थ, औषधे, औषधी द्रव्ये म्हणून वापरता येते किवा ज्या शोधांचे सार रासायनिक प्रक्रियेतून तयार केलेले असेल अशा शोधांना १ जानेवारी, २००५ पासून ट्रिप्स करारातील कलम २७ च्या तरतुदीनुसार उत्पादने पेटंट (Product Patent) देण्याची सोय करण्यात आली.

२- कलम ५३ नुसार भारतात पेटंटचा कालावधी पुढील प्रमाणे ठरविण्यात आला.

अ) अन्नपदार्थ, औषधी द्रव्ये म्हणून वापरता येतील असे शोध तसेच रासायनिक प्रक्रियेतून तयार झालेले शोध यांना मिळणाऱ्या प्रक्रिया पेटंटचा कालावधी अर्ज केल्या पासून ७ वर्ष किंवा पेटंट मिळाल्यापासून ५ वर्ष जो कमी असेल तो ग्राह्य धरला जाईल.

ब) इतर शोधासाठी हा कालावधी पेटंट मिळाल्यापासून १४ वर्ष होता. ट्रिप्स करारातील कलम ३३ नुसार तो २० वर्ष करण्यात आला.

३- पेटंटधारकाच्या अधिकाराचे उल्लंघन कोणी केले, असे जर पेटंटधारकास वाटले तर, तो त्यासाठी कोर्टात दावा करू शकतो. भारतीय मुळ कायदानुसार पेटंटचे उल्लंघन प्रतिवादीने / आरोपीने केले आहे हे पुराव्याने सिध्द करण्याची जबाबदारी पेटंटधारकाची (वादी) होती. (burden of proof was on the plaintiff) परंतु ट्रिप्स करारातील कलम ३४ मधील तरतुदीची पूर्तता करण्यासाठी भारतीय कायद्यात झालेल्या बदलानुसार आता पेटंटचे उल्लंघन झाल्याचा दावा पेटंटधारकाने केला तर तसे उल्लंघन आपण केले नसल्याचे प्रतिवादीला सिध्द करण्याचा अधिकार आहे. (burden of proof is on the defendant) पेटंटचे उल्लंघन झाले असल्याचा आरोप सिध्द करण्याची जबाबदारी वादीकडून प्रतिवादीकडे ढकलण्यात आली आहे.

४- विपणनाचा एकाधिकार (Exclusive Marketing Rights) देण्याची तरतुद नवीन कायद्यात करण्यात आली आहे.

४-२ विषय विवेचन

४.२.१ अर्थ आणि उद्देश

जगात सतत शोध लागत राहणे हे मानवाच्या व अर्थव्यवस्थेच्या विकासासाठी आवश्यक आहे. परंतु शोध लावण्यासाठी हवी असलेली बौद्धिक संपदा सर्वाकडे नसते. ज्यांच्याकडे ती आहे त्यांना तीचा उपयोग करावा, शोध लावावे यासाठी शोधकर्त्याला त्यापासून काही आर्थिक लाभ मिळायला हवा. तशी हमी असायला हवी. ऐवढेच नाही तर शोधकर्त्याला अधिकार प्रदान करायला हवे. कायद्याने शोधकर्त्यास दिलेल्या अधिकारास बौद्धिक संपदा अधिकार असे म्हणतात. हे अधिकार

कायद्याने दिलेले असल्यामुळे ते कायदेशीर तरतुदी व कार्यवाहीने अस्तित्वात येतात. बौद्धिक संपदा वर्गीकरण केल्यास औद्योगिक क्षेत्रात पेटंटचा समावेश होतो. यासाठी पेटंट कायदा करण्यात आला. पेटंटमध्ये वस्तू व प्रक्रिया पेटंट असे प्रकार पडतात.

माणसाने आपल्या बुद्धीने, चिंतनाने, प्रयत्नाने नवनवीन गोष्टी (माहिती, संकल्पना, सूत्र इ.) शोधून काढल्यानंतर त्यापासून तयार होणाऱ्या वस्तू व सेवा यामुळे समाजाचे जीवन अधिक सुखी होऊ शकते. अशा शोधाच्या संबंध पेटंटशी लावला जातो. भारतात हळदीचे, कडूलिंबाचे, बासमती तांदुळाचे पेटंट केल्याचे कळते. शोध या शब्दाचा अर्थ पेटंटसाठी कसा लावला जातो याचा शोध लागला. पेटंटच्या अधिकाराचे वाणिज्य मूल्य समजले तो अधिकार रद्द करण्यासाठी होणारा त्रास, करावा लागणारा खर्च आणि त्यासाठी लागणारा दिर्घ कालावधी याची जाणिव झाल्याने बौद्धिक संपदा अधिकार किती महत्वाचा आहे हे कळते.

शोधकर्त्याच्या शोधाला सुरक्षितता प्राप्त करून देणे महत्वाचे असल्याने त्यासाठी कायद्याचा आधार घेणे आवश्यक होते. पेटंट कायदा करण्यामागचा हाच मूळ हेतू होता. शोधकर्त्याच्या शोधाला पेटंट कायदामुळे सुरक्षितता तर प्राप्त झालीच त्याच बरोबर आपला हक्क अबाधित ठेवण्यासाठी त्याला कायद्याचा आधार घेता येऊ लागलो. पेटंट न घेतल्यास शोधाचे रक्षण करण्याची इतर लोकांनी शोधकर्त्याच्या परवानगीशिवाय त्याचा वापर न करणे ही जबाबदारी शासनाची नसते. मग शोधाच्या माध्यमातून मिळणाऱ्या आर्थिक लाभासही शोधकर्ता मुकावे लागते.

४.२.२ स्वरूप

बौद्धिक संपदा अधिकारांपैकी महत्वाचा एक अधिकार म्हणजे पेटंट होय. औद्योगिक अधिकारात याची गणना केली जाते. पेटंट देण्याची प्रथा फार जुनी असली तरी औद्योगिक क्रांतीनंतर, विशेषतः इंग्लंड व युरोपमध्ये त्यावर जास्त भर देण्यात आला. पेटंट मिळविण्यासाठी शोधकर्त्याने स्वतः शोध लावलेला असणे आवश्यक आहे. नावीन्य असणे आणि शोधाची उपयोगिता असणे या दोन पायाभूत बाबींवर पेटंट मिळणे शक्य आहे. अगोदरच माहित असलेल्या गोष्टीत केवळ सुधारणा अथवा दुरुस्ती करून पेटंट मिळत नाही.

पेटंटच्या संदर्भात महत्वाच्या बाबीं

- १- शोध लावण्यासाठी (Invention) पेटंटच्या अधिकार मिळतो शोध घेण्यासाठी (Discovery) नाही.
  - २- मानव निर्मित वस्तू, उत्पादने, आदींसाठी पेटंटचा अधिकार मिळतो.
  - ३- ज्या शोधासाठी पेटंट मिळवायचे आहे त्या शोधात नाविन्य(Invention) असावे.
  - ४- शोधातील नाविन्य सहजासहजी लक्षात येणारे नसावे. (Non Obvious)
  - ५- त्या शोधाचा व्यापारी तत्वावर उपयोग (Commercial Use) करता आला पाहिजे.
  - ६- शोधाचा वापर करून आर्थिक लाभ मिळविण्याची शक्यता असली पाहिजे.
  - ७- एका शोधासाठी एकच पेटंट दिले जाते.
  - ८- पेटंट हा कायद्याने दिलेला अधिकार आहे त्यामुळे तो मिळविण्यासाठी शोधकर्त्याने आवश्यक ती कायदेशीर पूर्तता करायला हवी.
  - ९- पेटंटचा अधिकार विशिष्ट कालावधीसाठी दिला जातो.
  - १०- पेटंटधारकाच्या परवानगीशिवाय इतर कोणीही त्या शोधाचा वापर करू शकत नाही. तसा वापर केल्यास पेटंटधारक त्यावर कार्यवाही करू शकतो. व झालेले नुकसान वसूल करू शकतो.
  - ११- पेटंटधारक शोधाचा उपयोग स्वतः करू शकतो अथवा त्याच्या एजंट मार्फत त्याचा उपयोग करू शकतो आपला शोध दुसऱ्याने कोणी वापरण्यासाठी परवाना देऊ शकतो.
- थोडक्यात एखादी नवीन आणि औद्योगिक वापर करता येण्यासारखी बाब शोधसाठी किंवा अस्तित्वातील बाबींमध्ये सुधारणा करण्यासाठी किंवा असलेली बाब नवीन प्रक्रियेने करण्याच्या शोधासाठी पेटंटचा एकाधिकार दिला जातो. भारतातील पेटंट कायद्यातील काही प्रमुख तरतुदीच्या आधारे पेटंट बाबत अधिक माहिती करून घेता येईल.

४.२.३ महत्वाच्या व्याख्या

१- शोध (Invention)

भारतीय पेटंट कायद्याने शोध (Invention) या शब्दाची व्याख्या कलम २ (जे) मध्ये केलेली आहे. सन २००२ मध्ये या व्याख्येत बदल होण्यापूर्वी शोध म्हणजे कोणतीही नवीन आणि उपयुक्त-

१- उत्पादनाची कला, प्रकीया, पध्दत किंवा रीत/तन्हा.

२- यंत्र, उपकरण किंवा इतर वस्तू.

३- उत्पादन करून तयार केलेली वस्तू.

आणि यापैकी कशातही केलेली नवीन आणि उपयुक्त सुधारणा.

सन २००२ मध्ये या कलमात दुरुस्ती करण्यात आली. कलम २ (००) नुसार आता शोध म्हणजे शोधक उपाय (Inventive Steps) असलेली व औद्योगिक उपयोजन (Industrial Application) करता येणे शक्य असलेले नवीन उत्पादन किंवा प्रक्रिया अशी बदललेल्या कायद्याने अत्यंत सुटसुटीत व सोपी अशी ही व्याख्या केली आहे.

कोणत्या बाबी पेटंट मिळणार नाही ? (Inventions not Patentable)

भारतीय पेटंट कायद्यातील २००२ च्या दुरुस्तीने खालील बाबींना पेटंट मिळणार नाही.

१- कलम ३ (ब) नुसार ज्या शोधांचा प्राथमिक किंवा इप्सित उपयोग किंवा वाणिज्य वापर सार्वजनिक सुविधा अथवा नितीमत्तेच्या विरोधी असेल किंवा ज्यामुळे मानव, पशु अथवा वनस्पतींचे जीवन व आरोग्य आणि पर्यावरण यांना गंभीरपणे अपाय होत असेल अशा शोधांना पेटंट दिले जाणार नाही हा बदल निश्चितच स्वागताहार् असून वनस्पतींचा जातींचे (हळद, कडुलिंब, बासमती इ.) पेटंट आता मिळणे अशक्य होईल. तसेच पशुपक्षी व अन्य सजीव उदा. गांडूळशेती यांच्यासाठीही पेटंट मिळणार नाही.

२- कलम ३ (क) नुसार निर्सगात उत्पन्न होणाऱ्या कोणत्याही सजीव अथवा निर्जीव (Living or Nonliving Substance) गोष्टी शोधून काढल्याच्या दाव्यासाठीही पेटंट दिले जाणार नाही.

३- कलम ३ (१) नुसार माणसांच्या व जनावरांच्या रोग निवारक उपचार व रोग निदान चाचण्या याही पेटंटच्या कक्षे बाहेर ठेवल्या आहेत.

४- वनस्पती व पशु यात बियाणे, जाती व प्रकार तसेच वनस्पती व पशूंचे उत्पादन आणि वाढीसाठीच्या जैविक प्रक्रीयांचाही समावेश केला आहे.

५- गणिताची पध्दती किंवा धंद्याची व्यवस्था किंवा संगणकाची आज्ञा प्रणाली.

६- साहित्य, नाट्य आणि संगीताची कलाकृती इ. यात चित्रपट विषयक आणि दूरदर्शन उत्पादनांचा समावेश होतो.

७- एखादी बौद्धिक कामे करण्याची किंवा खेळखेळण्याची पध्दत, योजना, किंवा नियम.

८- माहितीचे सादरीकरण.

९- इंटग्रेटेड सर्किटचे विशेष वर्णन. (Topography).

१०- कलम ३ (जे) ते ३ (पी) एखादा शोध की जो खरे तर परंपरागत ज्ञान आहे किंवा एखाद्या घटकांचा परंपरागत माहिती असलेला गुणधर्म आहे. उदा. जखम भरून काढण्याचा हळदीचा गुणधर्म. २००२ साली केलेल्या या दुरुस्त्या स्वागताहार् आहेत. परंपरागत ज्ञान भांडारावर, वनस्पतींच्या प्रचंड वैविध्यतेवर आणि पशूंच्या अनेक प्रजातींवर आता कोणाला आपला हक्क सांगता येणार नाही.

४.२.४ वस्तू पेटंट आणि प्रक्रिया पेटंट

सामान्यतः पेटंट दोन बाबींसाठी दिली जातात. शोध लावलेल्या नवीन वस्तू आणि वस्तू उत्पादनाच्या नवीन पध्दती किंवा प्रक्रिया.

१- वस्तू पेटंट (Product Patent)

या प्रकारच्या पेटंटमध्ये शोधकर्त्याने शोधलेली नवीन वस्तू, पदार्थ, उपकरण, साधन, हत्यार, यंत्रे अशा उत्पादनासाठी मक्तेदारी अधिकार दिला जातो.

२- प्रक्रिया पेटंट (Process Patent)

या प्रकारच्या पेटंटमध्ये एखादी वस्तू, उपकरण, साधन, यंत्रे, हत्यार यांना पेटंट मिळत नाही तर ती तयार करण्याची प्रक्रिया अथवा पध्दती याला पेटंट दिले जाते त्यामुळे अनेक जन आपआपल्या पध्दती किंवा प्रक्रियेने तीच वस्तू उत्पादीत व वितरित करू शकतात.

बाजारात अनेक पदार्थ असे असतात की ज्याचे उत्पादन करणाऱ्या अनेक कंपन्या असतात उदा. च्यवनप्राशचे उत्पादक डाबर, सोना चांदी, अयूर, धूतपापेश्वर, झंडू, आयुर्वेद रसशाळा इ. आहेत. याचे कारण च्यवनप्राश या पदार्थास वस्तू पेटंट नाही. म्हणून च्यवनप्राश उत्पादनाचा मक्तेदारी अधिकार कोणा एकाकडे नाही. मात्र त्याचे प्रक्रिया पेटंट अनेकाकडे असू शकते. त्यामुळे अनेक उत्पादक तेच उत्पादन आपआपल्या प्रक्रियेने किंवा पध्दतीने उत्पादन करून बाजारात विकू शकतात. औषधे बलवर्धक खाद्यपदार्थ इ. अनेक उत्पादनांना प्रक्रिया पेटंट आहे.

प्रक्रिया पेटंट असल्यामुळे एकच गुणधर्म असलेली औषधे बाजारात उपलब्ध होतात. ताप उतरविण्यासाठी अनेक कंपन्यांची औषधे वेगवेगळ्या नावाने उपलब्ध आहेत. त्याचप्रमाणे डोखेदुखी, अंगदुखी, पोटदुखी इ. विकारांसाठी विविध नावांनी निरनिराळ्या कंपन्या औषधे तयार करून विकत आहेत. त्यामुळे अशा उत्पादकात स्पर्धा राहते. मुबलक प्रमाणात उत्पादनांची उपलब्धता होते. किंमती वाजवी राहतात आणि उत्पादनाची गुणवत्ता सुधारते.

वस्तू पेटंट दिले तर पेटंटधारकास ती वस्तू उत्पादन करण्याचा मक्तेदारी अधिकार मिळतो. त्यामुळे वस्तूची उपलब्धता, दर्जा, किंमत हे पेटंटधारकाच्या मर्जीवर अवलंबून असते परिणामतः ग्राहक, समाज व देश यांच्या हितापेक्षा शोधकर्त्यांच्या वैयक्तिक हितास जास्त प्राधान्य मिळते.

भारतीय पेटंट कायद्यात कलम (५) नुसार खालील बाबींसाठी केवळ प्रक्रिया पेटंट देण्याची तरतुद होती.

१- ज्या शोधांचे सार (substance) अन्न, औषध किंवा औषधी द्रव्य म्हणून वापरले जाते किंवा ल. वापरात येते किंवा शोधाचे सार रासायनिक प्रक्रियेतून तयार केलेले किंवा उत्पादित केलेले असेल.

थोडक्यात शोधकर्त्याने पदार्थ किंवा वस्तू आपल्या शोधातून समोर आणल्या असतील आणि जी औषधे, खाद्य पदार्थ किंवा औषधी द्रव्य म्हणून वापरता येत असतील तसेच ज्या रासायनिक प्रक्रियेतून तयार केलेल्या असतील त्या पदार्थ व वस्तूंना केवळ प्रक्रिया पेटंट (Process Patent) देता येईल. उत्पादक पेटंट(Product Patent) देता येणार नाही. अशी तरतुद होती. अन्न व औषधांच्या बाबतीत मक्तेदारी निर्माण होऊ नये व या दोन बाबी मुबलक प्रमाणात वाजवी किंमतीला मिळण्यासाठी उत्पादकात स्पर्धा असावी व मानसाचा जीवंत राहण्याचा मुलभूत हक्क अबाधित राहावा म्हणून ही तरतुद समर्थनीय होती.

डिसेंबर १९९४ मध्ये जागतिक व्यापार संघटनेच्या ट्रिप्स कारारावर सही केल्याने भारतीय पेटंट कायद्यात बदल करणे भारतास भाग पडले. १९९९, २००२ व २००५ मध्ये भारताच्या पेटंट कायद्यात दुरुस्त्या केल्या. दि. १ जानेवारी, २००५ पासून आता अन्न पदार्थ, औषधे, औषधी द्रव्य व रासायनिक प्रक्रियेने निर्माण केलेले पदार्थ यांना वस्तू पेटंट लागू झाले आहे.

पेटंट मिळविण्याची पध्दत

एखाद्याने लावलेल्या शोधाचा संपूर्ण तपशील लोकांसाठी जाहीर करण्याच्या मोबदल्यात शोधकर्त्याला विशिष्ट कालावधीसाठी त्या शोधाचा वापर, विक्री इत्यादी करण्याचा कायद्याने दिलेला एकाधिकार म्हणजेच पेटंट होय. याचाच अर्थ पेटंट मिळविण्यासाठी खालील बाबींची आवश्यकता आहे.

१- शोधकर्त्याने शोध लावलेला हवा.

२- सदर शोधाचा तपशील जाहीर करण्याची तयारी हवी.

३- पेटंट अधिकार कायद्याने मिळत असल्याने शोधकर्त्याने कायद्यातील तरतुदीनुसार पूर्णता करायला हवी. शोधकर्त्याने पेटंट मिळविण्यासाठी अर्ज करायला हवा. शासन स्वतःहून पेटंट अधिकार देऊ शकत नाही, देत नाही.

४- पेटंट घेतलेच पाहिजे असे बंधन शोधकर्त्यावर नाही. परंतु पेटंट न घेतल्यास शोधाचे रक्षण करण्याची (इतर लोकांनी शोधकर्त्याच्या परवानगीशिवाय त्याचा वापर न करणे) जबाबदारी शासनाची नसते. मग शोधाच्या माध्यमातून मिळणाऱ्या आर्थिक लाभास शोधकर्ता मुक्तो म्हणून सामान्सतः शोधकर्ता पेटंट घेण्यास उत्सुक असतो.

भारतीय पेटंट कायदानुसार पेटंट मिळविण्यासाठी खालील पध्दती वापरली जाते.

१- पेटंटसाठी अर्ज करणे (कलम ६ ते ११)

भारतीय पेटंट कायदा १९७० च्या कलम (६) नुसार खालील व्यक्ती पेटंटसाठी अर्ज करू शकतात.

अ) शोधाचा खरा आणि पहिला शोधकर्ता असल्याचा दावा करणारी व्यक्ती.

ब) शोधाचा अभिहस्तांकित / मुखत्यार (Assignee).

क) मृत शोधकर्त्याचा कायदेशीर वारस.

प्रत्येक शोधासाठी वेगळे पेटंट देण्याची तरतुद असल्याने शोधकर्त्याने प्रत्येक शोधासाठी वेगळा अर्ज करणे आवश्यक आहे. एका अर्जात एकाच शोधाचा उल्लेख असावा. पेटंटचा अर्ज विहित नमुन्यात पेटंट ऑफिसमध्ये करायला हवा. अर्जासोबत निवेदन करावे की, तो सदर शोधाचा पहिला आणि खरा शोधकर्ता आहे आणि सदर शोध

त्याच्यात ताब्यात आहे. कलम (७) नुसार शोधकर्त्यांच्या अभिहस्तांकिताने अथवा कायदेशीर वारसाने पेटंटसाठी अर्ज केल्यास त्याने त्याबाबतचा पुरावा सादर केला पाहिजे. पेटंटसाठी शोधकर्ता स्वतःच्या नावाने अथवा इतर व्यक्तीच्या नावाने अर्ज करू शकतो. फर्म, कंपनी इत्यादीच्या नावाने पेटंटचा अर्ज करता येतो.

पेटंटच्या अर्जासोबत शोधकर्त्याने शोधाचा तात्पुरता (Provisional) किंवा संपूर्ण (Complete) तपशिल घायला पाहिजे. अर्ज दाखल करतांना शोधाचा तात्पुरता तपशिल दिला असल्यास तेव्हा पासून १२ महिन्यात संपूर्ण तपशिल सादर केला पाहिजे. तसे न केल्यास अर्ज रद्दबातल ठरतो.

शोधाचा तपशिल म्हणजे शोधाचे संपूर्ण वर्णन आणि त्याची सुरुवात शीर्षकाने व्हावी. शीर्षक हे शोधाच्या विषयाबद्दल पुरेसे सूचक असावे. शोधाच्या तपशिलात खालील बाबी असणे अपेक्षित असते.

अ) शोधाचे पूर्ण वर्णन, त्याची कृती, त्याचा उपयोग आणि त्याच्या वापराची पध्दती.

ब) शोध वापरण्याची सर्वात चांगली पध्दती.

क) ज्यासाठी पेटंटचा अधिकार मिळवायचा आहे त्या शोधाची व्याप्ती स्पष्ट करणारा दावा.

प्रथम पसंती (First come first served) तत्वाने पेटंट दिले जात असल्याने पेटंटच्या अर्जाच्या तारखेला महत्व आहे. परंतू शोधाविषयी संपूर्ण तपशिल सादर करणेही आवश्यक आहे. अर्ज उशीरा करणे किंवा संपूर्ण तपशिल वेळेत सादर न करणे या कारणाने त्या शोधासाठी अगोदर दावा करणाऱ्या इतर कोणास त्या शोधाचे पेटंट मिळू शकते. (दि. २० जुलै २००७ पासून भारतीय पेटंट कार्यालयाने पेटंट अर्ज करण्यासाठी ऑन लाईन व्यवस्था निर्माण केली आहे.)

२- अर्जाची छाननी व अहवाल (कलम ११ (अ) ते १३)

संपूर्ण तपशिल प्राप्त झालेला अर्ज तपशिलासह पेटंट नियंत्रक (controller) पेटंट परीक्षकाकडे (examiner) विचारार्थ पाठविताने. परीक्षकाने अर्ज व तपशिल तपासून खालील बाबींसंबंधी अहवाल करायचा असतो.

अ) पेटंट अर्ज व त्यासोबतचा संपूर्ण तपशिल पेटंट कायदा व पेटंट अधिनियमांच्या तरतुदीनुसार आहे का?

ब) पेटंट कायदानुसार अर्ज केल्यास शोधाला पेटंट देण्यासाठी काही कायदेशीर आक्षेप आहेत का?

क) परीक्षकाने कलम १३ नुसार केलेल्या तपासाचा अहवाल.

ड) नियंत्रकाने नमुद केलेल्या आणखी बाबींविषयी परीक्षकाने असा अहवाल त्याच्या कडे अर्ज व तपशील प्राप्त झाल्यानंतर १८ महिन्यात देणे अपेक्षित आहे.

थोडक्यात पेटंटच्या अहवालाची वैधता तपासण्याची जबाबदारी परीक्षकावर टाकण्यात आली आहे ही वैधता दोन प्रकारची अपेक्षित आहे.

अ) औपचारिक तपासणी (Formal Examination)

यात कायद्याच्या तरतुदी व प्रक्रिया/ पध्दतीनुसार अर्ज केला आहे का नाही, हे तपासले जाते.

ब) वस्तुस्थिती/ सार तपासणी (Substantive Examintion)

ज्यासाठी पेटंटचा अर्ज करण्यात आला आहे तो खरोखर शोध आहे का? परीक्षकाने अशी तपासणी करतांना खालील चार बाबींचा शोध घ्यायला हवा.

१) शोधाचा यापूर्वी वापर झाला आहे का?

२) शोधासाठी यापूर्वी इतर कोणी दावा केला आहे का?

३) यापूर्वी शोध प्रसिध्द/ प्रकाशित झाला आहे का?

४) यापूर्वी शोधाचा सार्वजनिक उपयोग होतोय का?

परीक्षकाने अहवाल देण्यापूर्वी शोध या व्याख्येत बसण्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या नाविन्य आणि उपयोगिता या दोन कसोट्याही लावल्या पाहिजेत भारतातील सर्व मान्य मानकानुसार (National Standards) शोधात नाविन्य आहे, ते सहजासहजी लक्षात येणारे नाही. जे अस्तित्वात आहे त्याच्याच शोध घेतलेला नाही तर शोध लावला आहे आणि या शोधाचा वाणिज्य तत्वावर उपयोग करण्याची शक्यता आहे याची तपासणी करून नियंत्रकाकडे अहवाल सादर करायचा असतो.

३ अहवाल नंतर अर्ज स्विकृती (कलम २२)

परीक्षकाचा अहवाल नियंत्रकाने विचारात घ्यावा. हा अहवाल शोधकर्त्या अर्जदार विरोधी असेल किंवा कायद्याची पूर्णता करण्याच्या बदल करणे अपेक्षित असेल किंवा शोधाच्या तपशिलात बदल अपेक्षित असेल तर नियंत्रकाने या अहवालाचे संक्षिप्त सार अर्जदारास कळविले पाहिजे. अर्जदाराने विनंती केल्यास त्याला आपले म्हणणे मांडण्याची संधी दिली पाहिजे. त्याशिवाय अर्जाची धारीका (file) बंद करता येत नाही. अर्थात अर्जनाकाराच्या अधिकार नियंत्रकास कायद्याने दिलेला आहे.

ज्यासाठी अर्ज केला आहे. तो शोधच नाही, अशी नियंत्रकाची खात्री पटली तर तो अर्ज नाकारू शकतो. वरील बाबींचा अपवाद वगळता परिक्षकांच्या अहवालानंतर नियंत्रक पेटंटचा अर्ज स्विकारतो.

४ राजपत्रात जाहिरात (कलम २३/२४)

नियंत्रकाने पेटंटचा अर्ज व संपूर्ण तपशील स्वीकारल्यानंतर त्या अर्थाची नोटीस अर्जकर्त्यास दिली जाते. तसेच शोधाचा तपशील स्वीकारला असल्याचे शासकीय राजपत्रातून (Official gazette) प्रसिध्द केले जाते. अशा जाहिरातीनंतर पेटंटचा अर्ज व शोधाचा संपूर्ण तपशील त्यातील नकाशा/चित्रासह लोकांच्या तपासणीसाठी उपलब्ध करून दिला जातो. ही जाहिरात प्रसिध्द झाल्यापासून अर्जदारास पेटंटधारकांचे हक्क प्राप्त होतात. केवळ पेटंटचे उल्लंघन केल्याचा दावा करता येत नाही. समाजातून कोणीही अशा शोधाच्या दाव्यास हरकत घेऊ शकतो.

५ पेटंटच्या दाव्यास हरकत (कलम २५ ते २७)

शासकीय राजपत्रात शोधाचा स्विकार केल्याचे व त्याचा तपशील जाहीर केल्यानंतर चार महिन्यांत समाजातील कोणीही असे पेटंट देण्यास आपली हरकत नोंदवू शकतो. हरकत नोंदविण्यासाठी कोणतीही फी आकारली जात नाही. अशी हरकत खालील कारणांसाठी असू शकते.

- १- अर्जदाराने हरकत घेणाऱ्या व्यक्ती/ संस्थेकडून शोध मिळविला आहे.
- २- सदर शोध यापूर्वीच प्रसिध्द झाला आहे.
- ३- सदर शोधासाठी यापूर्वीच पेटंटचा अर्ज सादर केला आहे.
- ४- सदर शोध यापूर्वीच भारतात ज्ञात आहे किंवा त्याचा वापर यापूर्वीच केला जात आहे.
- ५- शोध अगदी सहजगत्या लक्षात येणार आहे व त्यात कोणतीही शोध लावण्याची प्रक्रिया नाही.
- ६- कायद्यात नमूद केल्यापासून शोधाचा दावा शोध मानला जात नाही किंवा त्यास पेटंट न देण्याची तरतूद आहे.
- ७- शोधाचा संपूर्ण तपशील किंवा त्याच्या पध्दतीचे स्पष्ट आणि पुरेसे वर्णन करीत नाही.

हरकत घेणाऱ्याने तशी नोटीस कारणासह पेटंट नियंत्रकास दिली पाहिजे.

पेटंटच्या अर्जास हरकत आल्यानंतर, पेटंट नियंत्रकाने त्याची माहिती शोध अर्जकर्त्यास दिली पाहिजे. तसेच पेटंट अर्जदारास व त्यास हरकत घेणाऱ्यास आपली बाजू मांडण्याची संधी दिली पाहिजे.

जाहिरातीला आलेली हरकत योग्य असल्याची पेटंट नियंत्रकाची खात्री झाली तर पेटंट अर्जदारचा अर्ज नाकारला जातो. हरकत घेणाऱ्याने सदर शोध आपला स्वतःचा आहे हे सिध्द केल्यास व पेटंटसाठी अर्ज केल्यास त्याला पेटंटचा अधिकार दिला जातो. अर्जदाराने आवश्यक ती अधिक माहिती व पुरावे सादर करून शोध आपलाच असल्याचे सिध्द केल्यास हरकत फेटाळली जाते.

६ शोधकर्त्याचे नाव पेटंट नोंदवहीत (Register) दाखल करणे (कलम २८)

पेटंटचा अर्ज स्वीकारण्याची व संपूर्ण तपशील मिळाल्याची जाहिरात राजपत्रात प्रसिध्द झाल्यानंतर दोन महिन्यांच्या आत पेटंट अर्जदाराने आपले नाव पेटंट नोंदवहीत नोंदले जावे, असा अर्ज पेटंट नियंत्रकाकडे केला तर नियंत्रक त्याचे नाव नोंदवहीत समाविष्ट करतो. नाव नोंदवहीत नोंदविले याचा अर्थ असा माणूस हा त्या शोधाचा कर्ता आहे आणि त्याने पेटंटसाठी केलेला अर्ज हा शोधकर्ता म्हणून केलेला आहे असा होता. नोंदवहीत नाव आल्यास अर्जदारास कोणतेही अधिकार कमी होत नाहीत.

७- पेटंट प्रदान करणे (Granting of patent) (कलम ४३ ते ५३)

१- पेटंटची जाहिरात शासकीय राजपत्रात प्रकाशित झाल्यानंतर त्यावर कोणाची हरकत आली नाही किंवा हरकतीसाठी असलेली मुदत संपली किंवा

२- हरकत घेण्यात आली परंतु तिचा निकाल शोधकर्त्याच्या बाजूने लागला किंवा

३- पेटंट नियंत्रकाला असलेल्या अधिकारात पेटंटचा अर्ज फेटाळण्यात आला नाही तर, शोधकर्त्यास विहित नमुन्यातील अर्जानुसार त्याला पेटंट दिले जाते. संयुक्तरीत्या अर्ज केला असेल तर शोधकर्त्यांना संयुक्त पेटंट दिले जाते. सदर पेटंट कार्यालयाची मोहोर (seal) उमटवली जाते आणि मोहोर उठविल्याची तारीख पेटंट रजिस्टरमध्ये नोंदविली जाते. पेटंट ऑफिसच्या ऑफिशियल जनरलमध्ये प्रकाशित केले जाते. त्यानंतर १२ महिन्यांच्या कालावधीत सदर पेटंटमध्ये स्वारस्य असणारा कोणीही आवश्यक ती फी भरून सदर पेटंटला हरकत घेऊ शकतो.

पेटंटचा अर्ज केल्यापासून पेटंट प्रदान करण्यापर्यंत सर्व प्रक्रिया करण्यास कालावधी लागतो. त्यामुळे पेटंटवर मोहोर उमटविण्याची तारीख कोणतीही असो, पेटंटचा अधिकार हा शोधकर्त्याने पेटंट मिळविण्यासाठी केलेल्या अर्जाच्या तारखेपासून त्याला मिळतो. पेटंटच्या अधिकाराचे उल्लंघन (infringement) कोणी केल्यास शोधकर्ता अर्जाच्या तारखेपासून कायदेशीर कारवाई करू शकतो.

सदर कायदानुसार मिळालेले पेटंट हे विहित नमुन्यात असते आणि ते संपूर्ण भारतात लागू असते. प्रत्येक पेटंट हे एकाच शोधासाठी असते. त्यामुळे एकापेक्षा जास्त पेटंट मिळाले असल्याचा दावा पेटंटधारक करू शकत नाही.

अ) पेटंटसाठी अर्ज केल्यानंतर पेटंट मिळे पर्यन्तच्या कालावधीत अर्जदार आपल्या उत्पादनावर (patent pending) किंवा (patent applied for) असे लिहून समाजाला सूचना देऊ शकतो. ही केवळ समाजास दिलेली माहिती आहे, त्याला कायदेशीर महत्व नाही. अर्थात अर्ज न करताच असे लिहिणे मात्र पेटंट कायदाने निषिद्ध केलेले आहे.

ब) पेटंट मिळणारे संरक्षण हा क्षेत्रीय अधिकार आहे आणि म्हणूनच भारतीय पेटंट कायदानुसार नोंदणी केलेल्या पेटंटचा अधिकार भारतीय सीमेपुरताच मर्यादित राहतो, परंतु भारतात पेटंटसाठी अर्ज केल्यानंतर १२ महिन्यांच्या आत अर्जदार पेटंट मिळविण्यासाठी अन्य देशातही अर्ज करू शकतो. थोडक्यात कोणतेही पेटंट हे जागतिक स्तरावर आपोआप होत नाही. ज्या ज्या देशात पेटंटचे संरक्षण हवे असेल त्या त्या प्रत्येक देशात आपल्या शोधासाठी अर्जदाराने स्वतंत्रपणे अर्ज करणे आवश्यक आहे. (पेटंट को-ऑपरेशन ट्रीटी) नावाचा एक करार जगातील काही देशानी केला आहे. भारत ही या कराराचा एक सदस्य देश आहे. या करारानुसार पेटंटसाठी पीसीटी अर्ज म्हणजे आंतरराष्ट्रीय पेटंटचा अर्ज भारतातील कोलकाता, मुंबई, चेन्नई व दिल्ली या कोणत्याही एका पेटंट ऑफिसमध्ये करता येतो.

पेटंटचा कालावधी

ज्या शोधाचे सार हे अन्नपदार्थ, औषध किंवा औषधी द्रव्य म्हणून वापरता येणारे असेल अशा शोधाचे पेटंट हे प्रदान केल्यापासून ५ वर्षे किंवा पेटंटचा अर्ज केल्यापासून ७ वर्षे (जो कालावधी कमी असेल) इतक्या काळासाठी लागू (valid) असते. इतर सर्व शोधासाठी हा कालावधी २० वर्षांचा असतो.

पेटंटच्या कालावधीसाठी पेटंट वैध राहण्याकरिता पेटंटधारकाने (renewal fee) भरणे आवश्यक आहे. ह्या फीच्या रक्कमेचा तपशील पेटंट कायद्याच्या परिशिष्ट १ मध्ये दिला आहे. पेटंट मिळाल्यापासून पहिली दोन वर्षे अशी फी भरावी लागत नाही. तिसऱ्या वर्षापासून फी भरणे आवश्यक आहे. फी न भरल्यास पेटंट आपोआप रद्द होते. दरवर्षी फी भरण्याऐवजी एकदम एकत्रित (lumpsum) फी भरण्याचीही सोय कायद्यात आहे. फी भरल्यामुळे रद्द झालेल्या पेटंटचे पुनरुज्जीवन (restore) करता येते. पेटंट झाल्याच्या तारखेपासून १८ महिन्यात पेटंटधारकाने आवश्यक त्या फीसह पेटंट रीस्टोअर करण्यासाठी अर्ज करायला हवा.

पेटंटमुळे शोधकर्त्यास मिळणारे फायदे

आपला वेळ, श्रम, पैसा, बुद्धी वापरून शोध लावायचा. त्याचा तपशील देऊन पेटंट कार्यालयात अर्ज करायचा, कायदेशीर प्रक्रिया पूर्ण करायची, हे सारे करून पेटंट मिळवायचे ते कशाला? उत्तर अगदी सरळ आहे. पेटंट मिळाल्याने शोधकर्त्यास अनेक फायदे मिळतात. पेटंट कायद्यात नमुद केलेले अधिकार पुढीलप्रमाणे ३

१) अपवर्जक अधिकार (Exclusive Rights)

पेटंटधारकाचे खालील अपवर्जक अधिकार आहेत-

- अ) शोधाचा वापर करणे.
- ब) शोधाची विक्री करण्याचा देकार देणे.
- क) शोधाची विक्री करणे.
- ई) शोधाची आयात करणे.
- उ) शोधाचे उत्पादन भारतात करणे.

वरील ५ गोष्टी केवळ पेटंटधारक त्याच्या शोधाच्या उत्पादनाबाबत (product) किंवा प्रक्रियेबाबत (process) करू शकतो. इतकेच नव्हे तर अन्य कोणी वरील ५ बाबी पेटंटधारकाच्या संमती शिवाय करू पाहिल तर त्याला मज्जावही करू शकतो.

२) अभिहस्तांकित करण्याचा व अनुज्ञापते देण्याचा अधिकार

(Right to Assign & Licence)

पेटंटधारक आपल्या शोधाच्या प्रत्यक्ष उपयोग अथवा उत्पादन करू इच्छित/ शकत नसेल तर मोबदला घेऊन सदर अधिकार तो अन्य इंसामास अभिहस्तांकित करू शकतो अथवा त्याचे लायसन्स अन्य इंसामास देऊ शकतो.

३) प्रत्याप्रीत करण्याचा अधिकार (Right to Surrender)

पेटंटधारकाला हा अधिकार रद्द करून घेण्याचा अधिकारही या कायद्यातील कलम ६३ ने दिला आहे.

४) वाढीव पेटंटसाठी अर्ज करण्याचा अधिकार (Patents of Addition)

पेटंटधारकाने मुख्य शोधाच्या तपशीलात काही काही सुधारणा अथवा दुरुस्त्या केल्या आणि शोधात काही भर घातली तर त्यासाठी पेटंट मिळण्याचा हक्क पेटंटधारकाचा आहे.

५) पेटंटचे उल्लंघन झाल्यास (infringement)

पेटंटधारकाच्या संमतीशिवाय शोधाचा उपयोग, विक्री, उत्पादन, वितरण झाल्यास पेटंटधारक कोर्टात दावा दाखल करू शकतो असे उल्लंघन झाल्याचे कोर्टाकडून वदवून घेऊन त्यास मज्जाव करू शकतो. नुकसान भरपाई मिळवू शकतो. तसेच उल्लंघन करणाऱ्याने मिळविलेल्या नफ्यात हिस्साही मागू शकतो.

६) भारतातील पेटंटधारक आपल्या शोधाला इतर देशात संरक्षण मिळण्यासाठी अर्ज करू शकतो. ज्या देशाबरोबर भारताचा या संबंधी करार झाला आहे. (Patent Convention Treaty) अशा देशात पेटंटधारकाचे हक्क लागू असण्यासाठी अर्ज करता येतो.

७) पेटंट हरविले किंवा नष्ट झाले तर पेटंटची प्रत मिळविण्यासाठी पेटंटधारक नियंत्रकाकडे अर्ज करू शकतो.

८) पेटंट रजिस्टरमधील नाव किंवा पेटंटचा दाखला किंवा शोधचा नोंदवहीतील तपशील इत्यादीची प्रत अथवा सर्टिफिकेट मिळविण्याचा अधिकार पेटंटधारकास आहे.

पेटंटधारकाच्या अधिकारावरील मर्यादा

शोधकर्त्याला शोधासाठी कायद्याने एकाधिकार दिल्याशिवाय त्या शोधापासून त्याला आर्थिक लाभ होणार नाही आणि अशा आर्थिक लाभाची शक्यता नसेल तर शोध लावण्याची वृत्ती जोपासली जाणार नाही. नवीन आणि चांगली उत्पादने, संकल्पना, प्रक्रिया येणार नाहीत मानवी जीवन सुखी व समृद्ध होणार नाही या आधारावर पेटंट दिले जाते. परंतु एखाद्या शोधकर्त्याने खूप चांगले उत्पादन/ सुत्र/ प्रक्रिया शोधून काढली तरी पण पेटंटच्या मिळालेल्या अधिकारामुळे तीचे उत्पादन / वापर स्वतःही केला नाही आणि इतरांनाही करू दिला नाही तर त्या शोधाचा समाजात काय उपयोग? किंवा शोधलेले उत्पादन मुबलक प्रमाणात वाजवी किंमतीला उपलब्ध करून दिले नाही तर समाज त्यापासून वंचित राहिल उदा. एखाद्या शास्त्रज्ञाने एखाद्या रोगासाठी औषध शोधून काढले त्यासाठी पेटंट घेतले त्यामुळे त्याला एकाधिकार मिळाला पण त्याने ते औषध स्वतः तयार केले नाही आणि इतरांनाही तयार करण्यास मज्जाव केला तर? अथवा अपुऱ्या प्रमाणातच तयार केले किंवा त्याची किंमत भरमसाठ ठेवली तर ? सामाजिकहित आणि देशहित लक्षात घेऊन पेटंट नियंत्रक अशा वेळी अनिवार्य परवाना (Compulsary Licence) देऊ शकतो. केंद्र सरकार स्वतःहून असा निर्णय घेऊ शकते किंवा अनिवार्य परवाना (Compulsary Licence) मिळावा म्हणून कोणीही अर्ज करू शकतो. यासाठी अर्थात पेटंटधारकास मोबदला देऊन असा अनिवार्य परवाना (Compulsary Licence) दिला जातो. मोबदला किती असावा याचा निर्णय पेटंट नियंत्रक घेतो.

एखाद्या यंत्रासाठी, वस्तू किंवा उपकरणासाठी तसेच प्रक्रियेसाठी पेटंट मिळाले असेल तर त्याचा वापर प्रयोगासाठी किंवा संशोधनासाठी तसेच विद्यार्थ्यांना शिकविण्यासाठी करता येतो. अशा वेळी पेटंटधारकाचा एकाधिकार ग्राह्य धरला जात नाही.

सार्वजनिकहित समोर ठेवून शासन पेटंट मिळालेल्या वस्तूचा किंवा प्रक्रियेचा उपयोग स्वतः किंवा स्वतःचा वतीने करू शकतो. असे पेटंट असलेले उत्पादन शासन आयात ही करू शकते.

संरक्षणाच्या दृष्टीने काही शोध अत्यंत महत्वाचे असतात. अशा प्रकारच्या शोधांचा तपशील जाहीर करणे आणि त्यांना पेटंट देणे पेटंट नियंत्रकावर बंधनकारक नाही. मात्र शासन त्या शोधाचा वापर स्वतः करू शकते. पेटंट कायदा २००२ हा पेटंट कायदातील दुरुस्ती आहे.

पेटंट अध्यादेश २००५

१ जानेवारी २००५ रोजी भारतीय पेटंट पध्दतीत आमूलाग्र बदल झाले आहेत. उत्पादनांचे पेटंट देण्याची प्रक्रिया आता भारतातही मिळवता येईल. रसायने आणि औषधांचेही पेटंट आता भारतात मिळवता येईल. भारताने १९९५ साली जागतिक व्यापार संघटनेच्या करारांना मान्यता दिली. यानुसार झालेले हे बदल आपल्या औषध व रसायन उद्योगाच्या स्वरूपात मूलभूत बदल घडवतील अशी शक्यता आहे.

उत्पादन पेटंट म्हणजे काय?

भारतात आतापर्यंत फक्त उत्पादन प्रक्रियेचेच पेटंट मिळत होते. ज्या योगे पेटंट केलेली प्रक्रिया सोडून इतर प्रक्रिया वापरून पेटंटधारका व्यक्तीरिक्त अन्य कोणीही उत्पादन करायला कोणतीही आडकाठी नव्हती. तसेच पेटंटधारी उत्पादने आयात केली जायची त्यांना कोणतेही संरक्षण नव्हते. आता भारतात उत्पादन पेटंट मिळाल्यावर ते उत्पादन इतर कोणत्याही प्रक्रियेद्वारे अन्य कोणत्याही निर्माण करता येणार नाही.

४.३ स्वयं अध्ययन प्रश्न

- १- 'पेटेंट कायदा २००२' सविस्तर चर्चा करा.
- २- पेटेंट कायदा कायद्याचा अर्थ, उद्देश, स्वरूप सांगून पेटेंटच्या संदर्भात महत्वाच्या बाबी कोणत्या.
- ३- पेटेंट मिळविण्याच्या पध्दतीवर सविस्तर चर्चा करणे.
- ४- पेटेंटमुळे शोधकर्त्यास मिळणारे फायदे कोणते.
- ५- टिपा लिहा.
- १- शोध
- २- वस्तू पेटेंट व प्रक्रिया पेटेंट
- ३- पेटेंटच्या संदर्भात महत्वाच्या बाबी
- ४- पेटेंट मिळविण्याच्या पध्दती
- ५- पेटेंटचा कालावधी
- ६- पेटेंटमुळे मिळणारे फायदे

४.४ सारांश

माणसाने आपल्या बुद्धी व कल्पनेच्या जोरावर निर्माण केलेली एखादी कलाकृती किंवा एखाद्या वस्तूचे डिझाइन, कवीच्या, नाटककाराच्या मनातील कल्पना ही अदृश्य संपत्ती आहे. विज्ञान, तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रात लागलेला एखादा नवा शोध ही त्या शोधकर्त्याची स्वतःची मालमत्ता असते. अशा बौद्धिक संपदांना कायदेशीर अधिकार प्राप्त करून दिला जात आहे. बौद्धिक संपदेतील एक महत्वाचा अधिकार म्हणजे (Patent) पेटेंट होय.

औद्योगिक अधिकारात याची गणना केली जाते. पेटेंट देण्याची प्रथा फार जुनी असली तरी औद्योगिक क्रांतीनंतर, विशेषतः इंग्लंड व युरोपमध्ये त्यावर जास्त भर देण्यात आला. पेटेंट मिळविण्यासाठी शोधकर्त्याने स्वतः शोध लावलेला असणे आवश्यक आहे. नावीन्य असणे आणि शोधाची उपयोगिता असणे या दोन पायाभूत बाबींवर पेटेंट मिळणे शक्य आहे. अगोदरच माहित असलेल्या गोष्टीत केवळ सुधारणा अथवा दुरुस्ती करून पेटेंट मिळत नाही.

पेटेंट मिळवण्यासाठी ठरलेल्या प्रक्रियेतून जावे लागते. पेटेंट मिळाल्यावर शोध कर्त्यास काही अधिकार प्राप्त होतात. शोधकर्त्याच्या शोधाला सुरक्षा प्राप्त होते. पेटेंट कायदा २००२ हा पेटेंट कायदातील दुरुस्ती कायदा आहे.

४.५ पारिभाषिक शब्द

१- वस्तू पेटेंट	:Product Patent
२- प्रक्रिया पेटेंट	:Process Patent
३- पेटेंट मिळविण्याची पध्दत	:Procedure Conduct by Patent
४- पेटेंट नोंदवही	:Register
५- पेटेंट प्रदान करणे	:Granting of patent
६- पेटेंटचा कालावधी	:Validities of patent
७- ट्रिप्स	:Trade Related Intellectual Property Rights
८- मक्तेदारी कायदा	:Statute of monopoly
९- शोधाचे सार	:Substance
१०- उत्पादने पेटेंट	:Product Patent
११- विपणनाचा एकाधिकार	:Exclusive Marketing Rights
१२- नाविन्य	:Invention
१३- व्यापारी तत्वावर उपयोग	:Commercial Use
१४- तात्पुरता	:Provisional
१५- संपूर्ण	:Complete

१६- औपचारिक तपासणी	:Formal Examination
१७- वस्तुस्थिती/ सार तपासणी	:Substantive Examintion
१८- उल्लंघन	:Infringement
१९-अपवर्जक अधिकार	:Exclusive Rights
२०-अभिहस्तांकित करण्याचा व अनुज्ञापते देण्याचा अधिकार	:Right to Assign & Licence
२१-प्रत्यार्पित करण्याचा अधिकार	:Right to Surrender
२२-वाढीव पेटंटसाठी अर्ज	:Patents of Addition
२३- अनिवार्य परवाना	:Compulsary Licence

४.६ संदर्भसूची

---

१ - व्यापार आणि कर कायदे	- छाया सुखदाणे व श्रीनिवास जोशी
२ - बौध्दीक संपदा अधिकार	- वि. म. गोविलकर

घटक ५

माहिती तंत्रज्ञान अधिनियम, २०००

अनुक्रमणिका

५.० उद्दिष्टे

५.१ प्रस्तावना

५.२ विषय विवेचन

५.२.१ संक्षिप्त नाव, व्याप्ती

५.२.२ व्याख्या

५.२.३ डिजिटल सही

५.२.४ इलेक्ट्रॉनिक गव्हर्नन्स

५.२.५ इलेक्ट्रॉनिक रेकॉर्ड (अभिलेख) आणि डिजिटल सही सुरक्षित करणे

५.२.६ अपराध, शिक्षा (दंड) आणि न्यायनिवाडा (अभिनिर्णय)

५.३ स्वयं अध्ययन प्रश्न

५.४ सारांश

५.५ पारिभाषिक शब्द

५.६ संदर्भ ग्रंथ सूची

५.० उद्दिष्टे

- १- माहिती तंत्रज्ञान अधिनियम, २००० ओळख होईल.
- २- माहिती तंत्रज्ञान अधिनियम, २००० ची व्याप्ती आणि या अधिनियमा अंतर्गत येणाऱ्या विविध व्याख्यांची माहिती मिळेल.
- ३- डिजिटल सिग्नेचर आणि इलेक्ट्रॉनिक गव्हर्नन्सची माहिती मिळेल.
- ४- माहिती तंत्रज्ञान अधिनियम, २००० नुसार अपराध, शिक्षा आणि न्याय निवाडा याबाबत माहिती मिळेल.
- ५- डिजिटल सिग्नेचर आणि इलेक्ट्रॉनिक रेकॉर्ड सुरक्षित कसे करावे याचा माहिती मिळेल.

५.१ प्रस्तावना

इलेक्ट्रॉनिक डाटा इंटरचेंज आणि सर्वसाधारणपणे 'इलेक्ट्रॉनिक कॉमर्स' असा निर्देश करण्यात येणाऱ्या इतर इलेक्ट्रॉनिक संपर्क यंत्रणेद्वारे तसेच कागदांच्या माध्यमातून संपर्काच्या आणि माहिती साठविण्याच्या पध्दतीला पर्यायी अशा पध्दतीचा वापर करण्याच्या यंत्रणेद्वारे व्यवहार पार पाडण्यास कायदेशीर मान्यता देण्याची आणि शासकीय अभिकरणांकडे दस्तऐवजांचे इलेक्ट्रॉनिक फाइलिंग करणे सोयीचे करण्यासाठी आणि तसेच भारतीय दंड संहिता, १८६० भारतीय पुरावा अधिनियम, १८७२, बँकरांचे पुस्तक पुराव अधिनियम, १८९१ आणि भारतीय रिझर्व्ह बँक अधिनियम, १९३४ यात आणखी सुधारणा करण्यासाठी आणि त्याच्याशी संबंधित व तदनुषंगिक बाबींसाठी तस्तुद करण्यासाठी हा अधिनियम करण्यात आला.

ज्याअर्थी युनायटेड नेशन्स कमिशन ऑन इंटरनेशनल ट्रेड लॉ यांनी स्वीकारलेल्या मॉडेल लॉ ऑन इलेक्ट्रॉनिक कॉमर्स याचा युनायटेड नेशन्सच्या सर्वसाधारण असेंब्लीने आपल्या निर्णय ए/आरईएस/५१/ १६२ दि. ३० जानेवारी १९९७ द्वारे स्विकृत केला आहे.

आणि ज्याअर्थी, सदर निर्णयात इतर गोष्टींबरोबरच अशीही शिफारस करण्यात आली आहे की, सर्व राज्ये जेव्हा त्यांचे कायदे अधिनियमित करतील किंवा त्यात सुधारणा करतील तेव्हा त्यांनी सदर नमूना कायदांचा योग्य तो विचार करावा, त्यामुळे माहिती प्रसारित करण्याच्या आणि त्यांची साठवणी करण्याच्या कागदांवर आधारित पध्दतींसाठी उपलब्ध असलेल्या पर्यायी कायदा एकरूप असणे ही गरज लक्षात घेऊन असे ठरविले आहे.

आणि त्याअर्थी सदर ठराव अंमलात आणणे आणि विश्वसनीय इलेक्ट्रॉनिक कागदपत्राद्वारे शासकीय सेवा कार्यक्षमपणे पार पाडण्यामध्ये सुधारणा करणे आवश्यक आहे. म्हणून भारतीय गणराज्याच्या ५१ व्या वर्षी संसदेकडून हा कायदा अंमलात आला आहे.

५.२ विषय विवेचन

५.२.१ संक्षिप्त नाव, व्याप्ती

- (१) या अधिनियमात माहिती तंत्रज्ञान अधिनियम, २००० असे म्हणावे,
- (२) तो संपूर्ण भारतात लागू असेल आणि या अधिनियमात इतरत्र तरतुद केली असेल ते वगळता कोणत्याही व्यक्तीने भारता बाहेर त्याखाली केलल्या अपराधाला किंवा उल्लंघनाला देखील तो लागू असेल,
- (३) केंद्र सरकार अधिसूचनेद्वारे नेमून देईल अशा तारखेला तो अंमलात येईल आणि या अधिनियमाच्या वेगवेगळ्या तरतुदींसाठी वेगवेगळ्या तारखा नियुक्त करता येतील आणि अशा तरतुदींमध्ये या अधिनियमाच्या प्रारंभासंबंधीचा कोणताही संदर्भ हा त्या तरतुदीच्या प्रारंभाचा संदर्भ असल्याप्रमाणे त्याचा अर्थ लावण्यात येईल,
- (४) या अधिनियमात कोणतीही गोष्ट,
- (अ) चलणक्षम दस्तऐवज अधिनियम, १८८१च्या कलम(१३) मध्ये व्याख्या दिल्याप्रमाणे निगोसिएबल इन्स्ट्रुमेंट,
- (ब) मुखक्तरानामा अधिनियम, १८८२ च्या कलम (१) (अ)व्याख्या केल्याप्रमाणे पावर ऑफ ॲटर्नी,
- (क) भारतीय विश्वस्त अधिनियम, १८८२ च्या कलम (३) मध्ये व्याख्या केल्याप्रमाणे ट्रस्ट,
- (ड) भारतीय उत्तराधिकारी अधिनियम, १९२५ च्या कलम (२) च्या खंड (ह) मध्ये व्याख्या केल्याप्रमाणे मृत्युपत्र आणि कोणत्याही नावाने संबोधल्या जाणाऱ्या इतर कोणत्याही मृत्युपत्र देवस्थापनाचा समावेश होतो,
- (ई) कोणत्याही जंगम मालमत्तेची विक्री किंवा तीचे बेचनपत्र किंवा अशा मालमत्तेमधील कोणताही हित संबंध यासाठीचे कंत्राट,
- (फ) केंद्र शासन शासकीय राजपत्रात अधिसूचित करील असा दस्तऐवजांचा किंवा व्यवहारांचा कोणताही वर्ग.

५.२.२ व्याख्या

- (१) या अधिनियमात संदर्भानुसार दुसरा अर्थ अपेक्षित नसेल तर -
- (१) 'प्रवेश' या शब्दातील व्याकरणिक फेरफार आणि तत्सम अभिव्यक्ती याचा अर्थ संगणक, संगणक यंत्रणा किंवा संगणक नेटवर्क याच्या तर्कशास्त्रीय, अंकगणितीय किंवा स्मरणकृती साधनांमधून माहिती मिळविणे, त्याचे शिक्षण देणे किंवा त्याबाबत माहिती देणे असा आहे,
- (२) 'प्रेषिती' म्हणजे इलेक्ट्रॉनिक अभिलेख जिला मिळावे असा प्रेषकाचा उद्देश असेल अशी व्यक्ती, मात्र त्यात कोणत्याही मध्यस्थाचा अंतर्भाव होत नाही.,
- (३) 'न्यायनिर्णायक अधिकारी' म्हणजे कलम (४६) च्या पोट कलम (१) नुसार नियुक्त केलेला न्यायनिर्णायक अधिकारी,
- (४) 'डिजिटल सही करणे' याचा त्याच्या व्याकरणीय फेरफारासह आणि तत्सम अभिव्यक्तीसह अर्थ इलेक्ट्रॉनिक अभिलेखांवर डिजिटल सही करून ते अधिकृत करण्याच्या प्रयोजनासाठी एखाद्या व्यक्तीने अंगिकारलेले कोणतेही पध्दतीशास्त्र किंवा कार्यपध्दती असा आहे.,
- (५) 'समुचित शासन' म्हणजे (१) संविधानाच्या सातव्या अनुसूचीच्या सूची दोनमध्ये यादी दिलेल्या (२) संविधानाच्या सातव्या अनुसूचीच्या यादी तीननुसार अधिनियमात केलेल्या कोणत्याही राज्य कायद्याच्या संबंधातील, कोणत्याही बाबीच्या संबंधात राज्य शासन आणि इतर कोणत्याही बाबतीत केंद्र शासन,
- (६) 'सुरक्षित की -जोडी पध्दती' म्हणजे डिजिटल सहीसाठी निजी -की (key) आणि डिजिटल सहीची पडताळणी करण्यासाठी सार्वजनिक की यांच्या समावेश असलेली सुरक्षित की -जोडी पध्दती,
- (७) 'प्रमाणन प्राधिकारी' म्हणजे कलम (२४) नुसार डिजिटल सही प्रमाणपत्र देण्यासाठी जिला लायसन्स देण्यात आले आहे अशी व्यक्ती,
- (८) 'प्रमाणन प्रथा-विवरणपत्र' म्हणजे डिजिटल सही प्रमाणपत्र देतांना प्रमाणपत्र देणाऱ्या प्राधिकरणाने वापरलेल्या प्रथा विनिर्दिष्ट करण्यासाठी प्रमाणपत्र देणाऱ्या प्राधिकरणाने दिलेले विवरणपत्र,
- (९) 'संगणक' म्हणजे कोणतेही विद्युत परिमाणु चुंबकिय (इलेक्ट्रॉनिक मॅग्नेटीक), ऑप्टिकल किंवा इतर हाय स्पीड डाटा प्रोसेसिंग डिव्हाइस किंवा इलेक्ट्रॉनिक, मॅग्नेटीक किंवा ऑप्टिकल इम्पल्सेसच्या मॅन्युपुलेशनद्वारे लॉजिकल, आरिथमेटिक ॲंड मेमरी परॉम करणारी पध्दती आणि त्यात सर्व इनपुट, आऊटपुट, प्रोसेसिंग, स्टोअरेज, कॉम्प्युटर सॉफ्टवेअर किंवा संगणकाला किंवा संगणक सिस्टीमला किंवा संगणक नेटवर्कला जोडलेल्या आहेत किंवा त्यांच्याशी संबंधीत आहे अशा कम्प्युनिकेशन सुविधांचा त्यात समावेश होतो.,

- (१०) 'संगणक नेटवर्क' म्हणजे एक किंवा अधिक संगणक (१) सॅटेलाईट, मायक्रोवेव्ह टेरिस्टियल लाईन किंवा इतर कम्युनिकेशन माध्यमामार्फत (२) इंटरकनेक्शन सलगपणे असलेल्या किंवा नसलेल्या दोन किंवा अधिक परस्परांना जोडलेल्या संगणकांचा समावेश असलेल्या टर्मिनल्स किंवा कॉम्प्लेक्समार्फत परस्परांना जोडणे.,
- (११) 'संगणक साधनसामग्री' म्हणजे संगणक, संगणक सिस्टीम, संगणक नेटवर्क, डाटा, कॉम्प्युटर डाटाबेस किंवा सॉफ्टवेअर,
- (१२) 'संगणक यंत्रणा' म्हणजे इनपुट, आऊटपुट आधार साधनासह आणि कार्यक्रम पार पाडण्याजोगे (प्रोग्रॅमबेल) आणि बाह्य फाईलबरोबर वापरण्यात योग्य नसतात. असे कॅ कैलक्युलेटर्स (परिगणित्रे) वगळून, ज्यामध्ये संगणक प्रोग्रॅम, इलेक्ट्रॉनिक इन्स्ट्रक्शन, इनपुट आधारसामग्री व आऊटपुट आधारसामग्री यांचा समावेश आहे आणि जे तर्कशास्त्र, गणित, आधारसामग्री साठवण रिट्रीव्हल, कम्युनिकेशन कंट्रोल आणि इतर कार्य पार पाडते असे साधन किंवा साधनांचा संग्रह,
- (१३) 'नियंत्रक' म्हणजे कलम (१७) च्या पाठ कलम (१) नुसार नियुक्त केलेल्या प्रमाणन प्राधिकरणाचे नियंत्रक,
- (१४) 'सायबर अपील न्यायाधिकरण' म्हणजे कलम (४८) च्या पाठ कलम (१) नुसार स्थापन करण्यात आलेले विनियमन अपील न्यायाधिकरण,
- (१५) 'आधार सामग्री' (डाटा) म्हणजे सुसुत्र रीतीने तयार करण्यात येत असलेली विा तयार करण्यात आली असलेली आणि संगणक यंत्रामध्ये किंवा संगणक नेटवर्कमध्ये प्रक्रिया करावयाची किंवा प्रक्रिया करण्यात येत असलेली किंवा प्रक्रिया करण्यात आली असलेली माहिती, ज्ञान, वस्तुस्थिती, संकल्पना किंवा सूचना यांचे नमुने होत आणि ते कोणत्याही स्वरूपात (कॉम्प्युटर प्रिंटआऊट, मॅग्नेटिक किंवा ऑप्टिक स्टोअरेज मिडिया, पंच कार्ड, पंच टेप्स) किंवा संगणकाच्या स्मरणात अंतर्गतपणे साठवलेले अशा स्वरूपात असतील.,
- (१६) 'डिजिटल सही' म्हणजे कोणत्याही इलेक्ट्रॉनिक अभिलेखाचे कलम (३) च्या तरतुदीनुसार इलेक्ट्रॉनिक पध्दतीने किंवा कार्यपध्दतीने वर्गणीदाराने केलेले अधिप्रमाणन,
- (१७) 'डिजिटल सही प्रमाणपत्र' म्हणजे कलम (३५) च्या पोट कलम (४) अन्वये दिलेली सही प्रमाणपत्र,
- (१८) 'इलेक्ट्रॉनिक प्रपत्र' याचा माहितीच्या संदर्भातील अर्थ निर्माण केलेली, पाठविलेली, मिळालेली किंवा मिडिया, मॅग्नेटिक, ऑप्टिकल, कॉम्प्युटर मेमरी, मायक्रो फिल्म किंवा कॉम्प्युटर जनरेटेड मायक्रोफिच किंवा तत्सम साधनामध्ये असलेली कोणतीही माहिती असा आहे.,
- (१९) 'इलेक्ट्रॉनि गॅझेट' म्हणजे इलेक्ट्रॉनिक प्रपत्रामध्ये प्रसिध्द करण्यात आलेले राजपत्र,
- (२०) 'इलेक्ट्रॉनिक अभिलेख' म्हणजे आधारसामग्री, अभिलेख किंवा इलेक्ट्रॉनिक फॉर्म किंवा मायक्रो फिल्म किंवा कॉम्प्युटर जनरेटेड मायक्रोफिच या मध्ये साठवलेली, प्राप्त केलेली किंवा पाठवलेली डेटा जनरेटेड प्रतिमा किंवा आवाज,
- (२१) 'कार्य' यामध्ये संगणकाच्या संबंधात लॉजिक, नियंत्रण, गणितीय प्रक्रिया, वगळणे, साठवणे आणि कॉम्प्युटरमधून किंवा त्याच्याबरोबर कम्युनिकेशन किंवा टेलिकम्युनिकेशन यांचा अंतर्भाव होतो,
- (२२) 'माहिती' यामध्ये डेटा, टेक्स्ट, इमेजेस, साऊंड, कोड, कॉम्प्युटर प्रोग्रॅम, सॉफ्टवेअर आणि डाटाबेसेस किंवा मायक्रो फिल्म किंवा कॉम्प्युटर जनरेटेड मायक्रोफिच यांचा अंतर्भाव होतो,
- (२३) 'मध्यस्थ' याचा कोणत्याही विशिष्ट इलेक्ट्रॉनिक संदेशाच्या संबंधातील अर्थ जी कोणतीही व्यक्ती दुसऱ्या व्यक्तीच्या वतीने तो संदेश स्वीकारतो, साठवते किंवा पारोषित करते किंवा त्या संदेशाच्या संबंधात कोणतीही सेवा पुरविते अशी व्यक्ती,
- (२४) 'की पेअर (जोडी)' ऑसिमेट्रिक क्रीप्टो सिस्टीमच्या संबंधात याचा अर्थ प्रायव्हेट की आणि त्याची गणितीयदृष्ट्या संबंधीत पब्लिक की असा आहे, ज्या अशाप्रकारे संबंधीत असतात की, प्रायव्हेट की द्वारे निर्माण केलेली डिजिटल सिग्नेचर पब्लिक की द्वारे पडताळता येते,
- (२५) 'कायदा' यामध्ये संसदेचे किंवा राज्य विधानमंडळाचे अधिनियम, राष्ट्रपतींना किंवा यथास्थिती राज्यपालांनी प्रख्यापित केलेले अध्यादेश, अनुच्छेद २४० नुसार राष्ट्रपतींनी केलेले विनियम, संविधानाच्या अनुच्छेद ३५७ च्या खंड (१) च्या उपखंड (अ) अन्वये राष्ट्रपतींचा अधिनियम म्हणून अधिनियमित केलेली विधेयके यांचा समावेश होतो आणि तसेच त्यात त्या अन्वये काढलेले किंवा केलेले नियम, विनियम, उपविधी आणि आदेश यांचा समावेश होतो,

- (२६) 'लायसन्स' याचा अर्थ कलम (२४) अन्वये प्रमाणन प्राधिकरणाला दिलेले लायसन्स असा आहे,
- (२७) 'ओरिजिनेटर' म्हणजे जी कोणतीही इलेक्ट्रॉनिक मेसेज पाठवते, निर्माण करते, साठवते किंवा पारेषित करते किंवा जी कोणतीही इलेक्ट्रॉनिक मेसेज अन्य कोणत्याही व्यक्तीला पाठविण्याची, निर्माण करण्याची, साठवण्याची किंवा पारेषित करण्याची व्यवस्था करते अशी व्यक्ती मात्र त्यात मध्यस्थाचा अंतर्भाव होत नाही,
- (२८) 'विहित' म्हणजे या अधिनियमान्वये केलेल्या नियमाद्वारे विहित केलेले,
- (२९) 'प्रायव्हेट की' म्हणजे डिजिटल सिग्नेचर निर्माण करण्यासाठी वापरण्यात येणारी की पेअर मधली की,
- (३०) 'पब्लिक की' म्हणजे डिजिटल सिग्नेचरची पडताळणी करण्यासाठी वापरण्यात येणारी आणि डिजिटल सिग्नेचर प्रमाणपत्रामध्ये सूचीबद्ध केलेली की पेअर मधली की,
- (३१) 'सुरक्षापध्दती' म्हणजे (१) अनधिकृत प्रवेश आणि गैरवापर यापासून वाजवीपणे संरक्षण देते असे, (२) विश्वासाहता आणि अचूक वापर यासाठी वाजवी पातळीची तरतुद करते असे (३) उद्देशित कार्ये पार पाडण्यासाठी वाजवीरित्या योग्य असते असे (४) सर्वसाधारणपणे स्वीकृत सुरक्षा कार्यपध्दतीला धरून असते असे. कॉम्प्युटर हार्डवेअर, सॉफ्टवेअर व प्रोसिजर,
- (३२) 'सुरक्षा कार्यपध्दती' म्हणजे केंद्र सरकारने कलम (१६) अन्वये विहित केलेली सुरक्षा कार्यपध्दती,
- (३३) 'वर्गणीदार (सबस्क्रायबर)' म्हणजे जिच्या नावाने डिजिटल सिग्नेचर प्रमाणपत्र देण्यात येते ती व्यक्ती,
- (३४) 'पडताळणे' याचा डिजिटल सही, इलेक्ट्रॉनिक अभिलेख किंवा पब्लिक की यांच्या व्याकरणिक फेरफार केलेल्या रूपांसह आणि तशाच अभिव्यक्तीसह अर्थ, (१) वर्गणीदाराचा पब्लिक की शी अनुरूप अशा प्रायव्हेट की चा वापर करून मूळ इलेक्ट्रॉनिक अभिलेख डिजिटल सहीला जोडले आहे किंवा नाही, (२) असे अभिलेख डिजिटल सहीशी अशाप्रकारे जोडण्यात आले होते तेव्हा मूळ अभिलेख जसेच्या तसे ठेवण्यात आले होते की त्यात फेरबदल करण्यात आले होते हे निर्धारित करणे,
- (२) या अधिनियमातील कोणत्याही अधिनियमितीचा किंवा तिच्या कोणत्याही तरतुदीचा अशी अधिनियमिती किंवा तरतुद ज्या क्षेत्रामध्ये अंमलात नसेल त्याच्या संबंधात अर्थ लावतांना तो त्या क्षेत्रात अंमलात असलेल्या तदनुसृत कायद्याचा किंवा त्या कायद्याच्या संबंध तरतुदीचा संदर्भ असल्याचे मानून लावण्यात येईल.

५.२.३ डिजिटल सही (Digital Signature)

इलेक्ट्रॉनिक रेकॉर्डचे (अभिलेखाचे) अधिप्रमाणन

- (१) या कलमाच्या तरतुदीस अधिक राहून कोणताही वर्गणीदार आपली डिजिटल सही जोडून इलेक्ट्रॉनिक अभिलेख अधिप्रमाणित करू शकेल.
- (२) इलेक्ट्रॉनिक अभिलेख अधिप्रमाणन ऑसिमेट्रिक क्रिप्टो सिस्टीम आणि हॅश फक्शनद्वारे करण्यात येईल, जे प्रारंभिक इलेक्ट्रॉनिक रेकॉर्ड आच्छादित करील आणि त्याचे दुसऱ्या इलेक्ट्रॉनिक रेकॉर्डमध्ये हस्तांतरण करील.

स्पष्टीकरण:

- या पोटकलमाच्या प्रयोजनासाठी 'हॅश फक्शन' म्हणजे अॅल्गोरिथम मॅपिंग किंवा बार्डेटसच्या एका सिक्वेन्सचे दुसऱ्या सिक्वेन्समध्ये रूपांतर, सर्वसाधारणपणे 'हॅश रिझल्ट' म्हणून ओळखला जाणारा इलेक्ट्रॉनिक अभिलेखासारखा लहान सेट प्रत्येक वेळी अॅल्गोरिथम त्याच इलेक्ट्रॉनिक अभिलेखाबरोबर कार्यान्वित करण्यात येते तेव्हा तोच हॅश रिजल्ट देतो कारण त्यांच्या इनपुटमुळे ते गणना करण्याच्या दृष्टिने,
- (अ) अॅल्गोरिथमद्वारे उत्पन्न करण्यात आलेल्या हॅश रिझल्टमधून मूळ इलेक्ट्रॉनिक अभिलेख काढण्यास किंवा पुन्हा तयार करण्यासाठी अव्यवहार्य आहे,
- (ब) दोन इलेक्ट्रॉनिक अभिलेख अॅल्गोरिथम वापरून एकच हॅश रिझल्ट निर्माण करू शकतात हे अव्यवहार्य आहे.
- (३) कोणतीही व्यक्ती, वर्गणीदाराच्या पब्लिक की चा वापर करून इलेक्ट्रॉनिक अभिलेखची पडताळणी करू शकते.
- (४) निजी की आणि सार्वजनिक की या वर्गणीदारासाठी वैशिष्ट्यपूर्ण की असून त्यांची मिळून कार्यात्मक की पेअर (जोडी) तयार होते.

५.२.४ इलेक्ट्रॉनिक गव्हर्नन्स (१) इलेक्ट्रॉनिक अभिलेखाची (रेकॉर्ड) कायदेशीर ओळख:

कोणत्याही कायद्यामध्ये माहिती किंवा इतर कोणतीही बाब लेखी स्वरूपात किंवा टंकलिखित स्वरूपात किंवा मुद्रित स्वरूपात असेल अशी तरतुद करण्यात आली असेल तर, अशा कायद्यात काहीही अंतर्भूत असले तरीही जर अशी माहिती किंवा बाब,

(अ) इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपात दिली किंवा उपलब्ध करून दिली, आणि

(ब) नंतरच्या संदर्भात वापरता येण्याजोगी असावी म्हणून प्रवेश योग्य असली तर ती अशा आवश्यकता पूर्ण करते असे मानण्यात येईल.

(२) डिजिटल सहीची कायद्याने मान्यता:

माहिती किंवा इतर कोणतीही बाब सहीने प्राधिकृत करण्यात येईल किंवा कोणत्याही दस्तऐवजावर कोणतीही व्यक्ती सही करील किंवा त्यावर तिची सही असेल अशी कोणत्याही कायद्याची तरतुद असते तेव्हा अशा कोणत्याही कायद्यात काहीही अंतर्भूत असले तरीही, अशा कोणत्याही माहितीवर किंवा बाबींवर केंद्र शासनाने विहित केले असेल अशा रीतीने डिजिटल सिग्नेचरद्वारे अधिप्रमाणन केले असल्यास ते अधिप्रमाणन अशी गरज पूर्ण करते असे मानण्यात येईल.

स्पष्टीकरण

या कलमाच्या प्रयोजनासाठी, 'सही केली' याच्या व्याकरणिक फेरफारांसह आणि तत्सम अभिव्यक्तीसह कोणत्याही व्यक्तीच्या संबंधीतील अर्थ, कोणत्याही दस्तऐवजावर हाताने लिहून सही करणे किंवा कोणतीही खूप करणे असा आहे आणि 'सही' या संज्ञेचा अर्थ तदनुसार लावण्यात येईल.

(३) शासन आणि त्याच्या एजन्सींमध्ये इलेक्ट्रॉनिक अभिलेख आणि डिजिटल सहीचा वापर:

(१) कोणत्याही कायद्यात

(अ) समुचित शासनाच्या मालकीच्या किंवा त्याच्या नियंत्रणाखालील कोणत्याही कार्यालयात, प्राधिकरणाक डे, मंडळाकडे किंवा एजन्सीकडे कोणतेही प्रपत्र, अर्ज किंवा इतर कोणतेही दस्तऐवज विशिष्ट रीतीने फाईल करण्यासाठी तरतुद करण्यात आली असेल.

(ब) कोणतेही अनुज्ञप्त, परवाना, मंजूरी किंवा मान्यता ती कोणत्याही नावाने संबोधण्यात येत असो ते विशिष्ट रीतीने देण्यात किंवा मंजूर करण्यात यावे यासाठी तरतुद करण्यात आली असेल.

(क) पैसे स्विकारणे किंवा देणे विशिष्ट रीतीने करण्यात यावे यासाठी तरतुद करण्यात आली असेल.

तर त्या वेळी अंमलात असलेल्या इतर कोणत्याही कायद्यात काहीही अंतर्भूत असले तरीही, असे फाईल करणे, देणे, मंजूर करणे, स्विकारणे किंवा प्रदान करणे हे जर समुचित शासनाने मंजूर केले असेल अशा इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपात पार पाडण्यात आले असेल तर ते अशा आवश्यकता पूर्ण करतात असे मानण्यात येईल.

(२) पोटकलम (१) च्या प्रयोजनासाठी, समुचित शासनाला, नियमांद्वारे

(अ) असे इलेक्ट्रॉनिक अभिलेख, ज्या रीतीने व स्वरूपात फाईल करता, निर्माण करता किंवा काढता येईल ती रीत किंवा नमुना,

(ब) खंड (अ) अन्वये कोणतेही इलेक्ट्रॉनिक अभिलेख फाईल करण्यासाठीची, निर्माण करण्यासाठीची किंवा देण्यासाठीची फी किंवा आकार यांच्या प्रदानाची रीत किंवा पध्दती, विहित करता येईल.

(४) इलेक्ट्रॉनिक अभिलेख टिकवून ठेवणे:

(१) दस्तऐवज, अभिलेख किंवा माहिती विनिर्दिष्ट कालावधीसाठी टिकवून ठेवण्यात आला पाहिजे अशी तरतुद एखाद्या कायद्यात करण्यात आली असेल तर असे दस्तऐवज अभिलेख किंवा माहिती इलेक्ट्रॉनिक नमुन्यात टिकवून ठेवण्यात आली असल्यास -

(अ) त्यामध्ये अंतर्भूत असलेली माहिती नंतरच्या संदर्भात वापरता येईल अशाप्रकारे प्राप्त करण्याजोगी असेल,

(ब) इलेक्ट्रॉनिक अभिलेख मुळात ज्या नमुन्यात निर्माण करण्यात, पाठवण्यात आले किंवा मिळाले असतील त्याचस्वरूपात किंवा माहिती मुळात ज्या स्वरूपात निर्माण करण्यात, पाठवण्यात किंवा प्राप्त करण्यात आली असेल त्याच मूळ स्वरूपाचे प्रतिनिधीत्व करू शकेल अशा स्वरूपात टिकवून ठेवण्यात आली असेल.

(क) अशा इलेक्ट्रॉनिक अभिलेखाचे मूळ, त्याचे इच्छित स्थान, ते पाठवण्याची किंवा मिळाल्याची तारीख ओळखणे सोयीचे होईल असे तपशील अशा इलेक्ट्रॉनिक अभिलेखात उपलब्ध असतील, तर ते आवश्यकता पूर्ण करतात असे मानण्यात येईल.

परंतु एखादे इलेक्ट्रॉनिक अभिलेख पाडवणे किंवा प्राप्त करणे शक्य होण्याच्या प्रयोजनासाठीच केवळ आपोआप निर्माण होणाऱ्या कोणत्याही माहितीच्या बाबतीत हा खंड लागू असणार नाही.

(२) दस्तऐवज, अभिलेख किंवा माहिती इलेक्ट्रॉनिक अभिलेखाच्या स्वरूपात टिकवून ठेवण्याची तरतुद ज्यामध्ये स्पष्टपणे करण्यात आली असेल अशा कोणत्याही कायद्याला या कलमातील कोणतीही गोष्ट लागू होत नाही.

(५) नियम, विनियम इत्यादी इलेक्ट्रॉनिक राजपत्रात प्रसिध्द करणे:

जेव्हा एखाद्या कायद्यामध्ये कोणताही नियम, विनियम, आदेश, उपविधी, अधिसूचना किंवा इतर कोणतीही बाब राजपत्रात प्रसिध्द करण्यात येईल बशी तरतुद करण्यात आलेली असते तेव्हा असे नियम, विनियम, आदेश, उपविधी, अधिसूचना किंवा इतर बाब जर शासकीय राजपत्रात प्रसिध्द करण्यात आली तर ती आवश्यकता पूर्ण करते असे मानण्यात येईल.

परंतु असे की कोणतेही नियम, विनियम, आदेश, उपविधी, अधिसूचना किंवा इतर बाबी शासकीय राजपत्रात किंवा इलेक्ट्रॉनिक राजपत्रात प्रसिध्द करण्यात आले असेल तेव्हा अशा प्रकाशनाची तारीख ही राजपत्राची तारीख असेल जे कोणत्याही स्वरूपात प्रथम प्रसिध्द करण्यात आलेले असेल.

(६) दस्तऐवज फक्त इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपात स्विकारण्यात आले पाहिजेत असा आग्रह धरण्याचा अधिकार कलम (६)(७)व

(८) देत नाहीत:

कलम (६) (७) व (८) मध्ये अंतर्भूत असलेली कोणतीही गोष्ट कोणत्याही व्यक्तीला, केंद्रशासनाच्या किंवा राज्य शासनाच्या कोणत्याही मंत्रालयाने किंवा विभागाने किंवा कोणत्याही कायद्याद्वारे स्थापन केलेल्या किंवा केंद्र शासनाचे किंवा राज्य शासनाचे नियंत्रण असलेल्या किंवा त्यांच्याकडून निधी देण्यात येणाऱ्या कोणत्याही प्राधिकरणाने किंवा मंडळाने कोणतेही दस्तऐवज इलेक्ट्रॉनिक रेकॉर्डच्या स्वरूपात स्विकारले, दिले, निर्माण केले ठेवले किंवा जतन केले पाहिजेत किंवा कोणतेही आधिक्य व्यवहार इलेक्ट्रॉनिक नमुन्यात केले पाहिजेत असा आग्रह धरण्याचा अधिकार देत नाही.

(७) डिजिटल सहीबाबत नियम करण्याचा केंद्र शासनाचा अधिकार:

केंद्र या शासनाला या अधिनियमाच्या नियमाद्वारे-

- (अ) डिजिटल सहीचा प्रकार,
- (ब) डिजिटल सही ज्या प्रकारे व ज्या स्वरूपात जोडता येईल ती पध्दत व स्वरूप,
- (क) डिजिटल सही जोडणाऱ्या व्यक्तीची ओळख पटविणे सोपे जाईल अशी पध्दती व कार्यपध्दती,
- (ड) इलेक्ट्रॉनिक रेकॉर्डची नियंत्रण प्रकिया आणि त्यांची सचोटी सुरक्षा व गोपनीयता याबाबत पुरेशी खात्री देणारी प्रकिया आणि,
- (ई) डिजिटल सहीला कायदेयारी स्वरूप देण्यासाठी आवश्यक ती इतर कोणतीही बाब विहित करता येईल.

५.२.५ इलेक्ट्रॉनिक रेकॉर्ड (अभिलेख) आणि डिजिटल सही सुरक्षित करणे

---

(१) इलेक्ट्रॉनिक अभिलेखे सुरक्षित करणे

जेव्हा एखाद्या इलेक्ट्रॉनिक अभिलेखास एका विनिर्दिष्ट वेळी सुरक्षा कार्यपध्दती लागू करण्यात आली असेल अशा बाबतीत, ते इलेक्ट्रॉनिक अभिलेखे अशा वेळेपासून ते पडताळणीच्या वेळेपर्यंत सुरक्षित इलेक्ट्रॉनिक अभिलेखे असल्याचे मानण्यात येईल.

(२) सुरक्षित डिजिटल सही

संबंधीत पक्षकारांनी सुरक्षा पध्दती लागू करून मान्य केले असल्यास, डिजिटल सही लावण्याच्या वेळी -

- (अ) ती सही करणाऱ्या वर्गणीदाराची वैशिष्ट्यपूर्ण अशी,
- (ब) अशा वर्गणीदाराला ओळखता येईल अशी,
- (क) वर्गणीदाराच्या संपूर्ण नियंत्रणाखाली असेल अशा रीतीने किंवा अशा मार्गाच्या वापर करून निर्माण करण्यात आलेली आणि ती इलेक्ट्रॉनिक अभिलेख्याला अशा रीतीने जोडलेली आहे की, जर इलेक्ट्रॉनिक अभिलेख्यामध्ये फेरबदल करण्यात आला असेल तर डिजिटल सही अवैध होईल अशी आहे. याबाबत पडताळणी करता येईल.

(३) सुरक्षा कार्यपध्दती

या अधिनियमाच्या प्रयोजनासाठी केंद्र शासन, कार्यपध्दती वापरण्यात येत असेल तेव्हा प्रचलित असलेली वाणिज्यिक परिस्थिती विचारात घेऊन-

- (अ) कामकाजाचे स्वरूप
  - (ब) पक्षकाराच्या तंत्रशास्त्रविषयक क्षमतेच्या संदर्भात त्यांच्या उच्च दर्जाची पातळी,
  - (क) अन्य पक्षकारांनी अवलंबिलेल्या तशाच प्रकारच्या कामकाजाचे प्रमाण,
  - (ड) देऊ केलेल्या परंतु कोणत्याही पक्षकाराने नाकारलेल्या पर्यायाची उपलब्धता,
  - (ई) पर्यायी कार्यपध्दतीचा खर्च आणि
  - (फ) तशाच प्रकारची कामकाज किंवा पत्रव्यवहार यासाठी वापरण्यात येणारी सर्वसाधारण कार्यपध्दती,
- याबाबतची सुरक्षा कार्य पध्दती विहित करील.

५.२.६ अपराध, शिक्षा (दंड) आणि न्यायनिवाडा (अभिनिर्णय)

माहिती तंत्रज्ञान अधिनियम २००० अंतर्गत घडणाऱ्या अपराधासाठी या कायद्याने होणाऱ्या शिक्षा (दंड) आणि त्याबाबत होणारा न्यायनिवाडा पुढिलप्रमाणे आहे.

(१) संगणक, संगणक यंत्रणा इ. ला नुकसान पोहचविल्याबद्दल शिक्षा

संगणक, संगणक यंत्रणा आणि संगणक नेटवर्क यांचा मालक किंवा त्याची प्रभारी व्यक्ती यांच्या परवानगीशिवाय जर एखादा व्यक्ती -

- (अ) असा संगणक, संगणक यंत्रणा किंवा संगणक नेटवर्क मध्ये प्रवेश करील किंवा प्रवेश मिळविल,
- (ब) असा संगणक, संगणक यंत्रणा किंवा संगणक नेटवर्क मधून कोणतीही आधार सामग्री, संगणक आधार सामग्री साठा किंवा माहिती उतरवून घेईल, नक्कल करील त्याचा गोषवारा घेईल तसेच काढून घेण्याजोग्या साठवण माध्यमात माहिती किंवा आधार सामग्री साठवून ठेवील.
- (क) कोणताही संगणक, संगणक यंत्रणा किंवा संगणक नेटवर्क मध्ये कोणत्याही संगणक दुषितक किंवा संगणक विषाणु घुसविल किंवा घुसविण्याची व्यवस्था करील,
- (ड) कोणताही संगणक, संगणक यंत्रणा किंवा संगणक नेटवर्क किंवा अशा संगणकातील, संगणक यंत्रणेतील किंवा संगणक नेटवर्कमधील आधारसामग्री, संगणक आधारसामग्री किंवा इतर कोणताही कार्यक्रम याला नुकसान पोहचविल किंवा नुकसान पोहचविण्याची व्यवस्था करील,
- (ई) संगणक, संगणक यंत्रणा किंवा संगणक नेटवर्क यांचा भंग किंवा भंग करण्याची व्यवस्था करील,
- (फ) संगणक, संगणक यंत्रणा किंवा संगणक नेटवर्क यामध्ये प्रवेश करण्यासाठी प्राधिकृत केलेल्या कोणत्याही व्यक्तीला कोणत्याही मार्गाने प्रवेश नाकारेल किंवा नाकारण्याची व्यवस्था करील,
- (ग) कोणताही संगणक, संगणक यंत्रणा किंवा संगणक नेटवर्क या मध्ये या अधिनियमाच्या आणि त्या खाली तयार करण्यात आलेले विनियम व नियम यांच्या तरतुदीचे उल्लंघन करून प्रवेश करण्यास सहाय्य करील किंवा ते सुकर करील,
- (ह) एखाद्या व्यक्तीने उपलब्ध करून घेतलेल्या सेवांचा आकार एखाद्या असा संगणक, संगणक यंत्रणा किंवा संगणक नेटवर्कमध्ये अदलाबदल करून किंवा लबाडीने फेरफार करून दुसऱ्या व्यक्तीच्या खात्यावर आकारील ती, अशा प्रकारे बाधित झालेल्या व्यक्तीला एक कोटीपेक्षा अधिक नसेल अशी नुकसान भरपाई देण्यास जबाबदार असेल,

स्पष्टीकरण : या कलमाच्या प्रयोजनासाठी ,

- (१) 'संगणक दुषितक' म्हणजे ,
  - (अ) संगणक, संगणक यंत्रणा किंवा संगणक नेटवर्क यामध्ये असलेली आधारसामग्री किंवा कार्यक्रम यात फेरबदल करण्यासाठी, तो नष्ट करण्यासाठी, अभिलेखित करण्यासाठी किंवा पारिषित करण्यासाठी,
  - (ब) संगणक, संगणक यंत्रणा किंवा संगणक नेटवर्क यांचे सर्वसाधारण प्रवर्तन कोणत्याही मार्गाने बळकावण्यासाठी तयार केलेला कोणताही संगणक निदेश संच,
- (२) 'संगणक आधारसामग्री' म्हणजे औपचारिक रितीने तयार करण्यात येत असलेल्या किंवा करण्यात आलेल्या किंवा संगणक, संगणक यंत्रणा किंवा संगणक नेटवर्कद्वारे उत्पादन करण्यात आलेल्या टेक्स्ट, इमेज, ध्वनी किंवा चित्रण

मधील माहिती, ज्ञान, तथ्य, संकल्पना किंवा निदेश यांचे प्रतिक, आणि संगणक, संगणक यंत्रणा किंवा संगणक नेटवर्क यामध्ये त्याचा वापर करण्यासाठी उद्देशीत असते.

- (३) 'संगणक विषाणू (व्हायरस)' म्हणजे संगणक साधनमार्गाच्या कार्यचलनाचा नाश करणारा, त्याला नुकसान पोहचविणारा, त्याचा दर्जा कमी करणारा किंवा त्यावर प्रतिकूल परिणाम करणारा किंवा स्वतःच दुसऱ्या संगणक साधनाचा किंवा ऑपरेटरचा कार्यक्रम, आधारसामग्री किंवा निदेशन याची अंमलबजावणी केली जात असतांना त्यावर किंवा संगणक साधनसामग्रीच्या इतर कोणत्याही प्रसंगी त्यावर हल्ला करणारा कोणताही संगणक निदेश, माहिती आधारसामग्री किंवा कार्यक्रम,
- (४) 'हानी' म्हणजे कोणताही संगणक साधनमार्ग कोणत्याही साधनाद्वारे नष्ट करणे, त्यात फेरबदल करणे, तो वगळणे, त्यात भर घालणे किंवा त्याची पुन्हा रचना करणे.

(२) माहिती, विवरणे इत्यादी देण्यात कसूर केल्याबद्दल शिक्षा

हा अधिनियम किंवा त्याखाली करण्यात आलेले कोणतेही नियम किंवा विनियम या अन्वये तसे करणे आवश्यक असलेल्या कोणत्याही व्यक्तीने-

(अ) प्रमाणन करणाऱ्या प्राधिकरणाच्या कोणत्याही नियंत्रणाला कोणतेही दस्तऐवज, विवरण किंवा अहवाल देण्यात कसूर केल्यास अशा प्रत्येक कसुरीसाठी ते १.५० लाख रु. इतका दंड भरण्यास जबाबदार असेल.

(ब) विनियमांमध्ये कोणतेही विवरण भरण्यासाठी किंवा कोणतीही माहिती, पुस्तके किंवा अन्य दस्तऐवज देण्यासाठी कालावधी विनिर्दिष्ट केलेला असतांना त्या विनिर्दिष्ट कालावधी विवरण फाईल करण्यात किंवा अन्य गोष्टी पुरविण्यात कसूर केल्यास, अशी कसूर चालू राहिल अशा प्रत्येक दिवसासाठी ५००० रु. पेक्षा अधिक नसेल इतक्या दंडास जबाबदार असेल.

(क) लेखी पुस्तके किंवा अभिलेख ठेवणे आवश्यक असतांना ते ठेवण्यात कसूर करील तर, अशी चालू राहिल अशा प्रत्येक दिवसासाठी १०,००० रु. पेक्षा अधिक नसेल इतक्या दंडास जबाबदार असेल.

(३) उर्वरित शिक्षा

जो कोणी या अधिनियमाखाली करण्यात आलेले कोणतेही नियम किंवा विनियम यांचे उल्लंघन करील व ज्यासाठी कोणत्याही स्वतंत्र शास्त्रीची मामूद करण्यात आली नसल्यास, अशा उल्लंघनामुळे बाधित झालेल्या व्यक्तीला २५ हजार रु. पेक्षा अधिक नसेल अशी भरपाई देण्यास तो जबाबदार असेल.

(४) अभिनिर्णय करण्याचा अधिकार

(अ) कोणत्याही व्यक्तीने या अधिनियमाच्या किंवा त्याखाली करण्यात आलेल्या कोणत्याही नियमाच्या किंवा विनियमांच्या निदेशाच्या किंवा आदेशाच्या तरतुदीचे उल्लंघन केले आहे काय? याबाबत या प्रकरणानुसार अभिनिर्णय करण्याच्या प्रयोजनासाठी, केंद्र शासनाला पोटकलम (३) च्या तरतुदींना अधिन राहून भारत सरकारचा संचालक किंवा राज्य त्याला समतुल्य अधिकारी यापेक्षा कमी दर्जाच्या नसलेल्या एखाद्या अधिकाऱ्याची, केंद्र शासनाने विहित केलेल्या रीतीने चौकशी करण्यासाठीचा अभिनिर्णय करणारा अधिकारी म्हणून नियुक्ती करेल,

(ब) अभिनिर्णय करणारा अधिकारी, पोटकलम (१) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या व्यक्तीला त्याबाबतीत बाजू मांडण्याची वाजवी संधी दिल्या नंतर अशी चौकशी करील व त्यात त्या व्यक्तीने उल्लंघन केले आहे याबाबत त्याचे समाधान झाल्यास तो त्या कलमाच्या तरतुदीनुसार त्याला योग्य वाटेल अशी शिक्षा लादील किंवा अशी भरपाई देण्याचा निर्णय देईल,

(क) कोणतीही व्यक्ती केंद्र शासनाकडून विहित करण्यात येईल असा माहिती तंत्रज्ञानातील अनुभव आणि कायदाविषयक किंवा न्यायिक अनुभव धारण करित असल्याशिवाय तीची अभिनिर्णय करणारा अधिकारी म्हणून नेमणूक करण्यात येणार नाही,

(ड) एकापेक्षा अधिक अभिनिर्णय करणाऱ्या अधिकाऱ्याची नियुक्ती करण्यात आली असल्यास असा अधिकारी कोणत्या बाबतीत आणि कोणत्या ठिकाणी आपल्या अधिकारितेचा वापर करू शकेल याबाबत केंद्र शासन आदेशाद्वारे विनिर्दिष्ट करील,

(ई) कलम ५८ च्या पोटकलम (२) नुसार सायबर अपील नयायाधिकरणाला दिवाणी न्यायालयाचे जे अधिकार देण्यात आले असतील तेच अधिकार प्रत्येक अभिनिर्णय करणाऱ्या अधिकाऱ्याला असतील. आणि (१) त्याच्या समोरील सर्व कार्यवाही ही भारतीय दंड संहितेच्या कलम १९३ व २२८ च्या अर्थानुसार न्यायिक कार्यवाही असल्याचे

मानण्यात येईल, (२) फौजदारी प्रक्रिया संहिता, १७३ चे कलम ३४५ व ३४६ च्या प्रयोजनासाठी ते दिवाणी न्यायालय असल्याचे मानण्यात येईल.

(५) अभिनिर्णय करणाऱ्या अधिकाऱ्याने विचारात घ्यावयाच्या गोष्टी

या प्रकरणाखाली भरपाईच्या परिणामाचा अभिनिर्णय करतांना अभिनिर्णय करणाऱ्या अधिकाऱ्याने पुढील गोष्टींकडे पुरेशे लक्ष पुरविले पाहिजे.

- (अ) जिथे मोजणे शक्य असेल तिथे कसूरीचा परिणाम म्हणून किती रक्कमेच्या अयोग्य फायद्याचा लाभ होईल,
- (ब) कसूरीचा परिणाम म्हणून एखाद्या व्यक्तीला किती रक्कमेचा तोटा होईल,
- (क) कसूरीची पुन्हा पुन्हा होण्याची शक्यता.

(६) संगणक साधनमार्ग दस्तऐवजात ढवळाढवळ करणे

जो कोणी, संगणक, संगणक कार्यक्रम, संगणक यंत्रणा किंवा संगणक नेटवर्क यासाठी वापरण्यात आलेल्या संगणक साधनमार्ग काड तो त्यावेळी अंमलात अलेल्या कायदानुसार ठेवणे किंवा जतन करणे आवश्यक असतांना जाणिवपुर्वक किंवा हेतूपुर्वक लपविल, नष्ट करील, त्यात फेरबदल करील किंवा हेतूपुर्वक किंवा जाणिवपुर्वक अन्य व्यक्तीला तो लपविण्यास किंवा नष्ट करण्यास किंवा त्यात फेरबदल करण्यात लावील, त्याला तीनवर्ष पर्यंतची कारावासाची शिक्षा किंवा २ लाख पर्यंत दंड किंवा या दोन्ही शिक्षा होतील

स्पष्टीकरण:

या कलमाच्या प्रयोजनासाठी, “संगणक साधनमार्ग संकेताक्षर” म्हणजे कार्यक्रम, संगणक कमांड, संकल्पचित्र व आराखडा याची सूत्री तयार करणे आणि संगणक साधनमार्गाचे कार्यक्रम विश्लेषण कोणत्याही स्वरूपात करणे.

(७) संगणक यंत्रणेचा भेद करणे

- (अ) जो कोणी जनतेला किंवा कोणत्याही व्यक्तीला गैरहानी किंवा नुकसान पोहचावे या उद्देशाने किंवा तसे ते पोहचेल हे माहित असतांना संगणक साधनसामग्रीमध्ये असलेली कोणतीही माहिती नष्ट करेल किंवा ती वगळील किंवा त्यात फेरबदल करील किंवा तीचे मूल्य किंवा उपयुक्तता कमी करील किंवा कोणत्याही मार्गाने तिच्यावर घातक परिणाम करील तो संगणक यंत्रणेचा भेद (हॅकिंग) करील.
- (ब) जो कोणी संगणक यंत्रणेचा भेद (हॅकिंग) करील त्याला तीन वर्षांची कारावासाची किंवा २ लाख रु. च्या दंडाची किंवा या दोन्ही शिक्षा होतील.

(८) अशिल्ल मजकूर इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपात प्रसिध्द करणे

जो कोणी कामोद्दीपक किंवा वैषयिक भावना चाळविणारे किंवा सर्व संबंध परिस्थिती विचारात घेता ज्या व्यक्ती जे वाचण्याची किंवा पाहण्याची किंवा त्यामध्ये अंतर्भूत असलेल्या किंवा त्यात समाविष्ट असलेला मजकूर ऐकण्याची शक्यता आहे अशा व्यक्तींना कुमार्गाला लावण्याच्या किंवा भ्रष्ट बनविण्याचा उद्देश असलेले कोणतेही साहित्य इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपात प्रसिध्द करील किंवा पारेषित करील किंवा प्रसिध्द करण्याची व्यवस्था करील तो प्रथम दोषसिध्दीच्या बाबतीत पाच वर्षांच्या कालावधीच्या कोणत्याही प्रकारच्या कारावासाच्या शिक्षेस आणि एक लाख रुपयांपर्यंतच्या दंडाच्या शिक्षेस पात्र असेल आणि दुसऱ्या आणि नंतरच्या दोषसिध्दीच्या बाबतीत १० वर्षांपर्यंत असू शकेल अशा कोणत्याही वर्णनाच्या कारावासाच्या शिक्षेस आणि तसेच २ लाख रु. पर्यंतच्या दंडाच्या शिक्षेस पात्र असेल.

(९) निदेश देण्याचे नियंत्रकाचे अधिकार

- (अ) नियंत्रकाला या अधिनियमाच्या किंवा त्याखाली करण्यात आलेल्या नियमांच्या किंवा विनियमांच्या तरतुदीचे पालन होईल हे निश्चित करण्यासाठी आवश्यक असल्यास तो प्रमाणन प्राधिकरणाला किंवा अशा प्राधिकरणाच्या कोणत्याही कर्मचाऱ्याला आदेशामध्ये विनिर्दिष्ट करण्यात आले असेल अशा उपाययोजना करण्याचे किंवा अशा कृती करणे बंद करण्याचे निदेश देता येतील.
- (ब) पोटकलम (१) मधील कोणत्याही आदेशाचे पालन करण्यात कसूर करील अशा कोणत्याही अपराधाबद्दल दोषी ठरेल आणि ती तीन वर्षांपेक्षा अधिक नसेल अशा कारावासाच्या शिक्षेस किंवा २ लाख रु. पेक्षा अधिक नसेल अशा दंडास किंवा दोन्हीस पात्र ठरेल.

(१०) माहिती विस्तारीत करण्याची सुविधा पुरविण्याचे नियंत्रकाचे वर्गणीदाराला निदेश

(अ) भारताची सर्वभौमता किंवा एकात्मता, राज्याची सुरक्षा, विदेशी राज्यांशी मैत्रीपूर्ण संबंध ठेवण्यासाठी किंवा लोक व्यवस्थापनासाठी किंवा कोणताही दखल पात्र अपराध करण्याच्या प्रवृत्तीस प्रतिबंध करण्यासाठी तसे करणे आवश्यक

आहे याबाबत नियंत्रकाचे समाधान झाल्यास कारणे लेखी नमूद करून, आदेशाद्वारे, कोणत्याही शासकीय एजन्सीला, कोणत्याही संगणक साधनमार्गाद्वारे पारंपित केलेली कोणतीही माहिती मध्येच अडविण्याचे निदेश देता येतील.

(ब) वर्गणीदार किंवा संगणक साधनांची प्रभारी असलेली कोणतीही व्यक्ती, पोटकलम (१) नुसार जिल्हा निदेश देण्यात आले असतील अशा कोणत्याही एजन्सीने फर्मावल्यास, माहिती डिक्रीप्ट करण्याच्या सुविधा किंवा तांत्रिक साहाय्य पुरविले.

(क) पोटकलम (२) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या एजन्सीला साहाय्य करण्यात कसूर करील असा वर्गणीदार किंवा कोणताही व्यक्ती, ७ वर्षांपर्यंत असू शकेल अशा कारावासाच्या शिक्षेस पात्र होईल.

(११) संरक्षित यंत्रणा

(अ) समुचित सरकार राजपत्रातील अधिसूचनेद्वारे, कोणत्याही संगणक ,संगणक यंत्रणा किंवा संगणक नेटवर्क संरक्षित यंत्रणा असल्याचे घेषित करू शकेल.

(ब) समुचित सरकार, पोटकलम (१) नुसार अधिसूचना केलेल्या संरक्षण यंत्रणेत ज्यांना प्रवेश करता येईल अशा व्यक्तींना लेखी आदेशाद्वारे प्राधिकृत करू शकेल.

(क) जी कोणी व्यक्ती या कलमीच्या तरतुदीचे उल्लंघन करून संरक्षित यंत्रणेत प्रवेश मिळविले किंवा मिळविण्याचा प्रयत्न करील ती, १० वर्षांपर्यंत असू शकेल अशा कोणत्याही वर्णनाच्या कारावासास आणि दंडासही पात्र ठरेल.

(११) चुकीची माहिती देण्याबद्दल शिक्षा

जो कोणतेही लायसनस किंवा डिजिटल सही मिळवण्यासाठी नियंत्रकाला किंवा प्रमाणन प्राधिकरणाला चुकीची माहिती देईल किंवा त्याच्या पासून लपवून ठेवील त्याला दोन वर्षांपर्यंतची कारावासाची किंवा एक लाख रुपयांपर्यंतच्या दंडाची किंवा या दोन्ही शिक्षा होतील.

(१३) विश्वासाहतेचा आणि गुप्ततेचा भंग

या अधिनियमात किंवा त्यावेळी अंमलात असलेल्या इतर कोणत्याही अधिनियमात काहीही अंतर्भूत असेल तरीही, हा अधिनियम किंवात्या अन्वये तयार करण्यात आलेले नियम किंवा विनियत याद्वारे प्रदान करण्यात आलेल्या कोणत्याही अधिकारांनुसार कोणतेही इलेक्ट्रॉनिक अभिलेख, पुस्तक, नोंदवही, पत्रव्यवहार, माहिती, दस्तऐवज किंवा इतर सामग्रीमध्ये प्रवेश मिळविणाऱ्या कोणत्याही व्यक्तीने संबंधीत व्यक्तीच्या संमतीशिवाय असे इलेक्ट्रॉनिक अभिलेख, पुस्तक, नोंदवही, पत्रव्यवहार, माहिती, दस्तऐवज किंवा इतर माहिती कोणत्याही व्यक्तीला दिल्यास अशी व्यक्ती दोन वर्षांपर्यंतच्या मुदतीच्या कारावासाच्या किंवा एक लाख रुपयांपर्यंतच्या दंडाच्या किंवा या दोन्ही शिक्षांस पात्र ठरेल.

(१४) विशिष्ट तपशील चुकीचा असलेले डिजिटल सही प्रमाणपत्र प्रसिध्द करण्याबद्दल शास्ती

(१) कोणतीही व्यक्ती,

(अ) प्रमाणपत्रामध्ये सूचीबद्ध केलेल्या प्रमाणन प्राधिकरणाने दिलेले नाही हे माहित असलेले किंवा,

(ब) प्रमाणपत्रमध्ये सूचीबद्ध केलेल्या वर्गणीदाराने स्विकारले नसल्याचे माहित असलेले किंवा,

(क) रद्द केलेले किंवा निलंबित केलेले प्रमाणपत्र असल्याचे माहित असलेले,

कोणतेही डिजिटल सही प्रमाणपत्र हे अशा रद्द करण्यापूर्वी किंवा निलंबित करण्यापूर्वी निर्माण केलेल्या डिजिटल सहीच्या प्रमाणपत्राच्या प्रयोजनासाठी प्रसिध्द करण्यात येत असेल ते वगळून, प्रसिध्द करणार नाही किंवा इतर कोणत्याही व्यक्तीला ते उपलब्ध करून देणार नाही.

(२) जी कोणतीही व्यक्ती,

पोटकलम (१) च्या तरतुदीचे उल्लंघन करील तीला दोन वर्षांपर्यंतच्या कारावासाची किंवा एक लाख रुपयांपर्यंतच्या दंडाची किंवा या दोन्ही शिक्षा होतील.

(१५) लबाडीच्या प्रयोजनासाठी प्रसिध्द करणे

जो कोणी, कोणत्याही लबाडीच्या किंवा बेकायदेशीर प्रयोजनासाठी एखादे डिजिटल सही प्रमाणपत्र निर्माण करील, प्रसिध्द करील किंवा अन्य प्रकारे उपलब्ध करील त्याला दोन वर्षांच्या कारावासाची शिक्षा होईल किंवा दोन लाख रुपयांपर्यंतची शिक्षा होईल किंवा या दोन्ही शिक्षा होतील.

(१६) भारताबाहेर केलेल्या अपराधांना किंवा उल्लंघनांना अधिनियम लागू असणे

(१) पोटकलम (२) च्या तरतुदींना अधिन राहून, या अधिनियमाच्या तरतुदी, भारताबाहेर केलेल्या कोणत्याही अपराधाला किंवा उल्लंघनाला कोणत्याही व्यक्तीला तीचे नागरिकत्व विचारात न घेता लागू असतील.

(२) पोटकलम (१) च्या प्रयोजनासाठी, कोणत्याही व्यक्तीने भारताबाहेर अपराध किंवा उल्लंघन केले असेल व ती कृती किंवा वर्तवणूक ही भारतात असलेल्या संगणक यंत्रणा किंवा संगणक नेटवर्क यांचा अंतर्भाव असणारा अपराध किंवा उल्लंघन करणारी असल्यास तीला हा अधिनियम लागू असेल.

(१७) जप्त करणे

कोणताही संगणक, संगणक यंत्रणा, फ्लॉपी, कॉम्पॅक्ट डिस्क, टेप डिव्हाइस किंवा त्याच्याशी संबंधित इतर कोणत्याही इतर सहाय्यक गोष्टी यांच्या संबंधातील या अधिनियमाच्या किंवा त्यांच्या खाली करण्यात आलेले नियम, आदेश किंवा विनियम यांच्या कोणत्याही तरतुदीचे उल्लंघन करण्यात आले असेल किंवा करण्यात येत असल्यास, त्या जप्त करण्यास पात्र ठरतील.

परंतु असे की, असा कोणताही संगणक, संगणक यंत्रणा, फ्लॉपी कॉम्पॅक्ट डिस्क, टेप डिव्हाइस किंवा त्यांच्याशी संबंधित सहाय्यक गोष्टी जीच्या ताब्यात, अधिकारात किंवा नियंत्रणात सापडली असेल ती व्यक्ती या अधिनियमाच्या किंवा त्याखाली करण्यात आलेले नियम, आदेश किंवा विनियम यांच्या उल्लंघनास जबाबदार नाही हे त्याबाबतचा निर्णय करणाऱ्या न्यायालयाचे समाधान होईल अशाप्रकारे सिद्ध करण्यात आल्यास, ते न्यायालय असा संगणक, संगणक यंत्रणा फ्लॉपी कॉम्पॅक्ट डिस्क व टेप डिव्हाइस किंवा त्याच्याशी संबंधित अशा इतर सहाय्यक गोष्टी जप्त करण्याचा आदेश देण्या ऐवजी या अधिनियमाच्या किंवा त्याखाली करण्यात आलेले नियम, आदेश किंवा विनियम यांच्या तरतुदीद्वारे प्राधिकृत करण्यात आलेल्यापैकी त्याला योग्य वाटेल असा अन्य आदेश अशा उल्लंघन करणाऱ्या व्यक्ती विरुद्ध काढील.

(१८) शिक्षा आणि उल्लंघन यांनी इतर शिक्षांमध्ये हस्तक्षेप न करणे

या अधिनियमानुसार लादलेली शास्ती किंवा केलेली जप्ती यामुळे त्याद्वारे बाधित झालेली व्यक्ती, त्यावेळी अंमलात असलेल्या इतर कोणत्याही कायद्याद्वारे इतर कोणत्याही शिक्षेस पात्र असेल तर त्यास प्रतिबंध होणार नाही.

(१९) अपराधाचे अन्वेषण करण्याचे अधिकार

फौजदारी प्रक्रीया संहिता १९७३ यामध्ये काहीही अंतर्भूत असेल तरी पोलीस उपअधीक्षकाच्या दर्जापेक्षा कमी दर्जाच्या नसलेला कोणताही पोलीस अधिकारी या अधिनियमाखालील कोणत्याही अपराधाचे अन्वेषण करू शकेल. करता येणार नाही.

५.३ स्वयं अध्ययन प्रश्न

- १- माहिती तंत्रज्ञान अधिनियम, २००० बद्दल माहिती लिहा.
- २- ई- गव्हर्नन्सची सविस्तर माहिती लिहा.
- ३- माहिती तंत्रज्ञान अधिनियम, २००० मधील अपराध, दंड आणि न्यायनिवाडा बाबत सविस्तर माहिती लिहा.
- ४- 'इलेक्ट्रॉनिक रेकार्ड आणि डिजिटल सही सुरक्षित करणे' चर्चा करा.
- ५- टिपा लिहा.
- १- ई- गव्हर्नन्स
- २- इलेक्ट्रॉनिक रेकार्ड
- ३- डिजिटल सही

५.४ सारांश

माहिती तंत्रज्ञान अधिनियम, २००० हा इलेक्ट्रॉनिक डाटा इंटरचेंज आणि सर्वसाधारणपणे 'इलेक्ट्रॉनिक कॉमर्स' असा निर्देश करण्यात येणाऱ्या इतर इलेक्ट्रॉनिक संपर्क यंत्रणेद्वारे तसेच कागदांच्या माध्यमातून संपर्काच्या आणि माहिती साठविण्याच्या पध्दतीला पर्यायी अशा पध्दतीचा वापर करण्याच्या यंत्रणेद्वारे व्यवहार पार पाडण्यास कायदेशीर मान्यता देण्याची आणि शासकीय अभिकरणांकडे दस्तऐवजांचे इलेक्ट्रॉनिक फाइलिंग करणे सोयीचे करण्यासाठी आणि तसेच भारतीय दंड संहिता, १८६० भारतीय पुरावा अधिनियम, १८७२, बँकरांचे पुस्तक पुराव अधिनियम, १८९१ आणि भारतीय रिझर्व्ह बँक

अधिनियम, १९३४ यात आणखी सुधारणा करण्यासाठी आणि त्याच्याशी संबंधित व तदनुषंगिक बाबींसाठी तरतुद करण्यासाठी करण्यात आला.

या अधिनियमात विविध तांत्रिक शब्दांच्या व्याख्या दिलेल्या आहेत. त्यामुळे हा अधिनियम समजणे सोपे झाले आहे.

डिजिटल सही

इलेक्ट्रॉनिक रेकॉर्डचे (अभिलेखाचे) अधिप्रमाणन म्हणजे,

- (१) या कलमाच्या तरतुदीस अधिक राहून कोणताही वर्गणीदार आपली डिजिटल सही जोडून इलेक्ट्रॉनिक अभिलेख अधिप्रमाणित करू शकेल.
- (२) इलेक्ट्रॉनिक अभिलेख अधिप्रमाणन ॲसिमेट्रिक क्रिप्टो सिस्टीम आणि हॅश फक्शनद्वारे करण्यात येईल, जे प्रारंभिक इलेक्ट्रॉनिक रेकॉर्ड आच्छादित करील आणि त्याचे दुसऱ्या इलेक्ट्रॉनिक रेकॉर्डमध्ये हस्तांतरण करील.

इलेक्ट्रॉनिक गव्हर्नन्स

इलेक्ट्रॉनिक अभिलेखाची (रेकॉर्ड) कायदेशीर ओळख:

कोणत्याही कायद्यामध्ये माहिती किंवा इतर कोणतीही बाब लेखी स्वरूपात किंवा टंकलिखित स्वरूपात किंवा मुद्रित स्वरूपात असेल अशा तरतुद करण्यात आली असेल तर, अशा कायद्यात काहीही अंतर्भूत असले तरीही जर अशी माहिती किंवा बाब

(अ) इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपात दिली किंवा उपलब्ध करून दिली, आणि

(ब) नंतरच्या संदर्भात वापरता येण्याजोगी असावी म्हणून प्रवेशयोग्य असली तर ती अशा आवश्यकता पूर्ण करते असे मानण्यात येईल.

५.५ पारिभाषिक शब्द

१- डिजिटल सही	: Digital Signature
२- इलेक्ट्रॉनिक गव्हर्नन्स	: Electronic Governance

५.६ संदर्भसूची

- १ - व्यापार आणि कर कायदे - छाया सुखदाणे व श्रीनिवास जोशी
- २ - माहिती तंत्रज्ञान अधिनियम २००० - अमया शेलकर.

पर्यावरण संरक्षण अधिनियम, १९८६

अनुक्रमणिका

६.० उद्दिष्टे

६.१ प्रस्तावना

६.२ विषय विवेचन

६.२.१ उद्देश

६.२.२ अर्थ आणि व्याप्ती

६.२.३ व्याख्या

६.२.४ पर्यावरणाचे संरक्षण व विकास याबाबत केंद्र सरकारचे सामान्य अधिकार

६.२.५ उद्योगाचे स्थान, कार्यपध्दती आणि कृती

६.२.६ अपराध आणि शिक्षा

६.२.७ पर्यावरण (संरक्षण) नियम

६.३ स्वयं अध्ययन प्रश्न

६.४ सारांश

६.५ पारिभाषिक

६.६ संदर्भ सूची

६.० उद्दिष्टे

१. पर्यावरण संरक्षण अधिनियम, १९८६ ओळख होईल.
२. पर्यावरण संरक्षण व विकास या बाबत केंद्र सरकारचे सामान्य अधिकारांची माहिती मिळेल.
३. या अधिनियमा अंतर्गत येणाऱ्या उद्योगाचे स्थान -कार्यपध्दती आणि कृती याबाबत माहिती मिळेल.
४. या अधिनियमा अंतर्गत येणारे अपराध आणि शिक्षा याची माहिती मिळेल.
५. पर्यावरण संरक्षण नियम अभ्यास होईल.

६.१ प्रस्तावना

पर्यावरण संरक्षण अधिनियम, १९८६ हा पर्यावरण व त्या संबंधीच्या विषयाचे रक्षण करण्यासाठी संमत करण्यात आला. हा अधिनियम त्यावेळेचे भारताचे पंतप्रधान मा. राजीव गांधी यांनी २३ मे, १९८६ रोजी संसदेत मांडला. हा कायदा २५३ व्या कलमावर आधारित आहे. या अधिनियमात पर्यावरणविषयक बाबींचा विचार करण्यात आला. पर्यावरण विषयाचे नियोजन करणे, प्रदुषणावर नियंत्रण आणणे, पर्यावरणात हानी पोहचविणाऱ्या व्यक्ती अथवा संस्थावर कार्यवाही करणे, इ. बाबींवर योग्य तरतुद करण्यासाठी हा कायदा संमत करण्यात आला. या कायद्यात सजीव, प्राणी, वनस्पती आणि इतर साधन संपत्तीच्या संरक्षणासाठी तरतुदी करण्यात आले आहेत. पर्यावरणीय संरक्षणासंबंधी आणि सुधारणासंबंधीच्या तरतुदी दिल्या आहेत. या कायद्यातील कलमांचे उल्लंघन करणाऱ्या व्यक्तीस पाच वर्षांपर्यंतच्या कारावासाच्या शिक्षेची किंवा १ लाख रु. पर्यंत दंडाची शिक्षा करण्याची तरतुद केली आहे.

१९ नोव्हेंबर १९८६ रोजी पर्यावरण संरक्षण अधिनियमाची अंमलबजावणी करण्यात आली. या अधिनियमाचे एकूण चार भाग आहेत.

भाग-१:

या कायद्यातील पहिल्या भागात दोन कलमे आहेत. या मध्ये पर्यावरण, पर्यावरणीय प्रदुषणे, घातक वस्तू यांच्या व्याख्या दिल्या आहेत. या कायद्यात केंद्र शासनाचे सर्वसामान्य अधिकार दिले आहेत. पर्यावरणीय प्रदुषण नियंत्रण, पर्यावरणीय सुधारणा आणि कृती या विषयीचा तक्ता करून कार्यक्रमाची आखणी दिली आहे. पर्यावरणीय गुणवत्ता टिकविण्यासाठी विविध

मापदंड घातले आहेत. द्योगधंदे, कारखान्यातून बाहेर पडणारे विषारी वायु व पदार्थ यांचे परिक्षण करणे, कारखान्यामध्ये वापरल्या जाणाऱ्या प्रक्रिया यांना परवानगी देणे किंवा नाकारणे या संबंधीचे अधिकार भाग दोन कलम चार मध्ये दिले आहे.

भाग-२:

कलम ४,५ आणि ६ मध्ये अधिकाऱ्यांचे अधिकार त्यांची जबाबदारी तसेच प्रदुषण करणारा कारखाना बंद करणे, पर्यावरण सुरक्षा, प्रदुषण, घातक पदार्थांचे हाताळणी यांचा समावेश आहे.

भाग-३:

कलम ८ ते १७ मध्ये पर्यावरण प्रदुषणाचे प्रतिबंध नियंत्रण व सुधारणा या संबंधीच्या तरतुदी आहेत.

भाग-४:

कलम १८ ते २६ या मध्ये पर्यावरण संबंधातील गुन्हा दाखल करण्याविषयी माहिती देण्यात आली.

ज्याअर्थी, मानवी पर्यावरण विषयावर स्टॉकहोम जून, १९७२ मध्ये झालेल्या व भारताने भाग घेतलेल्या संयुक्त राष्ट्र परिषदेत पृथ्वीवरील नैसर्गिक साधन संपत्ती टिकविण्यासाठी पर्यावरणाचे संरक्षण व विकास करणे आवश्यक वाटले. आणि पर्यावरणासंबंधी संरक्षण व विकास करणे इष्ट आहे. त्यासाठी भारतीय गणराज्याच्या ३७ व्या वर्षी हा अधिनियम करण्यात आला आहे.

६.२ विषय विवेचन

६.२.१ उद्देश

१) पृथ्वीवरील नैसर्गिक साधन संपत्ती टिकविण्यासाठी पर्यावरणाचे संरक्षण व विकास करणे.

२) पर्यावरणासंबंधी संरक्षण व विकास करणे.

३) पर्यावरण विषयाचे नियोजन करणे.

४) प्रदुषणावर नियंत्रण आणणे.

५) पर्यावरणात हानी पोहचविणाऱ्या व्यक्ती अथवा संस्थावर कार्यवाही करणे.

६) सजीव, प्राणी, वनस्पती आणि इतर साधन संपत्तीचे संरक्षण करणे.

६.२.२ अर्थ आणि व्याप्ती

१) या अधिनियमास पर्यावरण (संरक्षण) अधिनियम, १९८६ असे म्हणता येईल.

२) हा अधिनियम संपूर्ण भारतासाठी लागू आहे.

३) केंद्र सरकार अधिकृत राजपत्रात अधिसूचना देऊन ठरवेल अशा तारखेपासून तो अंमलात येईल. (१९.११. १९८६ जी.एस. आर. १९६ (ई) दि. १२.११.१९८६) वेगवेगळ्या भागासाठी, आणि या अधिनियमाच्या वेगवेगळ्या तरतुदींसाठी वेगवेगळ्या तारखांनी तो अंमलात येईल.

६.२.३ व्याख्या

या अधिनियात अन्यथा आवश्यक नसेल तर,

(अ) “पर्यावरण” यात पाणी, हवा आणि भूमी आणि मानव किंवा अन्य जीवाणू, वनस्पती, सुक्ष्म जीव व मालमत्ता, यात हवा, पाणी व भूमी यातील आंतरिक संक्रमण यांचा समावेश होतो.

(ब) “पर्यावरण प्रदूषक” म्हणजे पर्यावरणाला किंवा पर्यावरणीय साधनांना हानिकारक ठरणारा कोणताही धनरूप, द्रव्यरूप किंवा वायूरूप पदार्थ होय.

(क) “पर्यावरण प्रदुषण” म्हणजे पर्यावरणात असलेला कोणताही पर्यावरण प्रदुषक होय.

(ड) “हाताळणी” (धोकादायक वस्तूबाबत) याच्या अर्थ धोकादायक वस्तूचे उत्पादन, प्रक्रिया, उपचार, बांधणी, साठवण, दळणवळण, उपयोग, संकलन, नाश, बदल, विक्री, हस्तांतरण, किंवा असा कोणताही प्रकार होय.

(ई) “धोक्याची वस्तू” म्हणजे मानवी किंवा अन्य जीव सृष्टीस वनस्पतीस, सुक्ष्म जीव, मालमत्ता किंवा पर्यावरणाला हानिकारक ठरेल असा कोणताही पदार्थ किंवा प्रक्रिया किंवा रसायन किंवा भौतिक किंवा रासायनिक मालमत्ता हाताळणी होय.

धोक्याच्या वस्तू बाबत विवेचन:

आरोपीकडून हस्तगत केलेल्या मुद्देमालाची तपासणी करण्यासाठी फॉरन्सिक सायन्स लॅबोरेटरी, आग्रा. उ.प्र. येथे पाठविण्यात आला लॅबोरेटरीच्या अहवालानुसार मुद्देमालात नायट्रेट्र, सल्फर, पोटॅशियम आणि चॅरकोल असे पदार्थ आढळले त्यासाठी ऑर्गॉनिक केमिकल आणि डि.एल.सी. मेयडचा वापर करण्यात आला असा अहवाल देण्यात आला म्हणून याला धोक्याची वस्तू म्हणणाबाबत प्रस्तुत प्रकरणात सविस्तर उहापोह करण्यात आला. शुक्ला विरुद्ध उ.प्र. राज्य (२००६)१ एस. सी. सी. (क्री)३६६.

(फ) “भोगवटाधारक” (कारखाना किंवा त्याच्या परिसराविषयी) म्हणजे कोणतीही वस्तू ताब्यात असलेली किंवा त्याबाबत संबंध असलेली कारखान्यातील इमारत किंवा घडामोडींवर नियंत्रण असलेली व्यक्ती होय.

(ग) “विहित” म्हणजे या अधिनियमानुसार केलेल्या नमून्यानुसार होय.

६.२.४ पर्यावरणाचे संरक्षण व विकास याबाबत केंद्र सरकारचे सामान्य अधिकार

१) पर्यावरणाचे संरक्षण व विकास याबाबत उपाययोजना करण्याचा केंद्र सरकारचा अधिकार (कलम ३)

(अ) या अधिनियमातील तरतुदींच्या अधिन राहून केंद्र सरकारला पर्यावरणाचे संरक्षण करण्यासाठी व दर्जा सुधारण्यासाठी आणि पर्यावरणीय प्रदुषणास प्रतिबंध, नियंत्रण व नाहीसे करण्यासाठी योग्य व आवश्यक वाटेल ती उपाययोजना करण्याचा अधिकार आहे.

(ब) तपशिलाने आणि वरील पोटकलम (१) मधील तरतुदींच्या सामान्यपणास बाधा न येता अशा उपाययोजनेत खालील बाबीपैकी सर्व किंवा काहींच्या बाबतीत उपाययोजना अंतर्भूत असेल.

(१) राज्य सरकारे, अधिकारी आणि इतर प्राधिकरणे यांच्या कृतीत समन्वय साधणे.

(अ) या अधिनियमाखाली किंवा तयातील नियमाखालील.

(ब) तत्कालीन लागू असलेल्या कोणत्याही कायद्याखाली जो अधिनियमच्या उद्देशाशी संबंधीत आहे.

(२) पर्यावरणीय प्रदुषणास प्रतिबंध, नियंत्रण व नाहीसे करण्यासाठी राष्ट्रव्यापी कार्यक्रमाची योजना करून त्याची अंमलबजावणी करणे.

(३) निरनिराळ्या प्रकाराने पर्यावरणाच्या दर्जाचे प्रमाणन ठरविण्यासाठी.

(४) उत्सर्जन किंवा कोणत्याही निरनिराळ्या मार्गांनी होणाऱ्या पर्यावरणीय प्रदुषकांचे प्रमाण ठरविण्यासाठी,

(५) कोणताही उद्योग कार्यपध्दती किंवा कृती किंवा उद्योग, कार्यपध्दती किंवा कृती यांचा कोणताही गट सुरु झेऊ नये किंवा काही संरक्षक गोष्टींसह सुरु ठेवावा.

(६) पर्यावरणीय प्रदुषण करणाऱ्या अपघातांचा प्रतिबंध करण्यासाठी कार्यपध्दती व संरक्षके ठरविण्याबाबत.

(७) धोकादायक वस्तूंच्या हाताळणीसाठी कार्यपध्दती व संरक्षके ठरविण्याबाबत.

(८) पर्यावरणीय प्रदुषणास कारणीभूत होणाऱ्या उत्पादन कार्यपध्दती, माल किंवा पदार्थ यांची तपासणी करणेबाबत.

(९) पर्यावरणीय प्रदुषणाच्या प्रश्नांशी निगडित तपास व संशोधन चालविणे व प्रायोजित करणे

(१०) कोणतीही वास्तू, माल, संयंत्र, उपकरण, यंत्र, उत्पादन किंवा अन्य पध्दती, माल किंवा पदार्थ तपासणी करणे आणि पर्यावरणीय प्रदुषण प्रतिबंध, नियंत्रण आणि नष्ट करण्यासाठी आवश्यक ती पावले उचलण्यासाठी तशा प्राधिकरणांना, अधिकारांना किंवा व्यक्तींना निर्देशित करणारे आदेश देणे.

(११) या अधिनियमाद्वारे अशा पर्यावरणीय प्रयोगशाळा आणि उद्योगांना सोपविलेली कामे करण्यासाठी पर्यावरणीय प्रयोगशाळा आणि उद्योग यांची स्थापना करणे किंवा मान्यता देणे.

(१२) पर्यावरणीय प्रदुषणाशी संबंधीत गोष्टीची माहिती गोळा करून तीचा प्रसार करणे.

(१३) पर्यावरणीय प्रदुषण प्रतिबंध, नियंत्रण आणि नष्ट करण्याच्या संबंधीत पुस्तिका, शब्दकोष व मार्गदर्शिका तयार करणे.

(१४) अधिनियमातील तरतुदी परिणामकारकरित्या अंमलात आणण्यासाठी केंद्र सरकारला योग्य व आवश्यक वाटणाऱ्या अशा इतर बाबी.

क) केंद्र सरकारला अधिनियमाकरिता तसे करणे आवश्यक व गरजेचे वाटल्यास राजपत्रात अधिसूचना देऊन अशा नावाने प्राधिकरण किंवा प्राधिकरणे स्थापन करून व ते आदेशात नमद करून या अधिनियमाखालील केंद्र सरकारचे अधिकार बाजावणीसाठी व कर्तव्यपूर्तीसाठी (कलम ५ प्रमाणे निर्देश करण्याचे अधिकारसुध्दा) आणि पोटकलम (२) मधील नमूद बाबींच्या संदर्भात उपाययोजना करण्यासाठी आदेशात नमूद करून आणि अशा आदेशाच्या तरतुदी आणि केंद्र सरकारच्या देखरेखीखाली तसे प्राधिकरण किंवा प्राधिकरणे अधिकार बजावेल किंवा कर्तव्य पार पाडील किंवा आदेशात नमूद केलेली

उपाययोजना करील अशी जणू काही असे प्राधिकरण किंवा प्राधिकरणे या अधिनियमानेच ते अधिकार बजावणीसाठी किंवा ती कर्तव्ये पार पाडण्यासाठी किंवा उपाययोजना करण्यासाठी किंवा ती कर्तव्ये पार पाडण्यासाठी किंवा उपयोजना करण्यासाठी बहाल केले आहेत.

विवेचन

१) पर्यावरण नियंत्रण :

पर्यावरणीय प्रदुषणास प्रतिबंध, नियंत्रण व नाहीसे करण्यासाठी राष्ट्रव्यापी कार्यक्रमाची योजना करून त्याची अंमलबजावणी करण्यासाठी नर्मदा व्यवस्थापन प्राधिकरण स्थापन करण्याबाबत निर्देश देण्यात आले

२) कारखाना बांधकामास परवानगी :

कारखान्याने प्रदुषण प्रतिबंधाच्या सर्व उपाययोजना करून जिल्हा दंडाधिकाऱ्याचे ना हरकत प्रमाणपत्र सादर करून पंचायतीने कारखाना उभारण्याच्या बांधकामास परवानगी देण्याच्या आदेश योग्य आहे.

२) अधिकाऱ्यांची नियुक्ती, त्यांचे अधिकार व कार्य (कलम ४)

१) कलम ३ पोटकलम (३) मधील तरतुदींना बाधा न येता केंद्र सरकार या अधिनियमाच्या पूर्तीसाठी योग्य वाटतील अशा पदांसाठी अधिकारी नेमेल आणि त्यास योग्य वाटतील तसे या अधिनियमानुसार अधिकार व कर्तव्ये सोपवेल.

२) वरील पोटकलम (१) प्रमाणे नियुक्त केलेले अधिकारी केंद्र सरकारच्या सर्वसाधारण नियंत्रणाखालील व आदेशाखाली किंवा जर त्या सरकारने किंवा कलम ३ पोटकलम (३) खाली स्थापन झालेल्या प्राधिकरणाने किंवा प्राधिकरणांनी किंवा अनय कोणत्याही प्राधिकरणाने किंवा अधिकाऱ्याने काही आदेश दिला तर त्या अधिन राहतील.

३) निर्देश करण्याचे अधिकार (कलम ५)

इतर कोणत्याही कायद्यात काहीही तरतुद असली तरी सुध्दा पण या अधिनियमाच्या तरतुदी अधिन राहून केंद्र सरकार या अधिनियमाखालील अधिकार बजावतांना आणि कर्तव्यपूर्ती करतांना कोणत्याही व्यक्तीस अधिकाऱ्यास किंवा (कोणत्याही प्राधिकरणास लेखी निर्देश देईल आणि अशी व्यक्ती अधिकारी) प्राधिकरण त्या दिदेशाची पूर्तता करण्यास बांधिल राहिल.

स्पष्टीकरण :

संशय टाळण्यासाठी येथे असे जाहीर करण्यात येते की, या कलमातील निर्देश करण्याचे अधिकार म्हणजे त्यात खालील निर्देश अंतर्भूत आहेत.

(अ) कोणताही उद्योग, कृती किंवा कार्यपध्दती बंद करणे, प्रतिबंध करणे, किंवा शिस्त लावणे.

(ब) वीज, पाणी किंवा अन्य कोणत्याही सेवेचा पुरवठा थांबविणे किंवा त्यास नियमित करणे.

४) पर्यावरणीय प्रदुषणास शिस्त लावण्यासाठी नियम (कलम ६)

१) केंद्र सरकार राजपत्रातील अधिसूचनेद्वारे कलम ३ मध्ये वर्णन केलेल्या सर्व किंवा काही बाबींसाठी नियम करील.

२) विशेष करून आणि यापूर्वीच्या अधिकारांच्या सर्वसाधारणपणास बाधा न येता असे नियम खालील सर्व किंवा काही बाबींच्या संदर्भात करण्यात यावेत.

(अ) हवा, पाणी आणि मातीसाठी वेगवेगळ्या क्षेत्रासाठी आणि वेगवेगळ्या कारणांसाठी दर्जाचे प्रमाणाबाबत

(ब) धोकादायक पदार्थांच्या हाताळणीसाठी कार्यप्रणाली व संरक्षके.

(क) निरनिराळ्या क्षेत्रासाठी कित्येक पर्यावरणीय प्रदुषकांची (ध्वनीसह) जास्त योग्य मर्यादाबाबत.

(ड) निरनिराळ्या क्षेत्रांत धोकादायक पदार्थांच्या हाताळणीबाबत प्रतिबंध किंवा मर्यादा.

(ई) उद्योगांच्या स्थानांवर प्रतिबंध किंवा मर्यादा आणि निरनिराळ्या क्षेत्रांत कार्यपध्दती किंवा कृती सुरु करण्याबाबत.

(फ) पर्यावरणीय प्रदुषण ज्यामध्ये कारणीभूत होते अशा अपघातांच्या प्रतिबंधांसाठी कार्यपध्दती व संरक्षके.

६.२.५ उद्योगाचे स्थान, कार्यपध्दती आणि कृती

(पर्यावरणीय प्रदुषण प्रतिबंध, नियंत्रण आणि नष्ट करणेबाबत)

पर्यावरण संरक्षण अधिनियम, १९८६ नुसार पर्यावरणीय प्रदुषण प्रतिबंध, नियंत्रण आणि नष्ट करणेबाबत उद्योग, कार्यपध्दती आणि कृतीस या अधिनियमात स्थान देऊन पुढील तरतुदी करण्यात आल्या.

१) उद्योग किंवा कृती चालविणाऱ्या व्यक्तींनी उत्सर्जनास किंवा प्रमाणाच्या बाहेर पर्यावरणीय प्रदुषके बाहेर सोडण्यास परवानगी न देणे. (कलम ७)

जे उद्योग, कृती किंवा कार्यपध्दती चालविणे अशा कोणत्याही व्यक्तीस उत्सर्जनास किंवा नेमून दिलेल्या प्रमाणा बाहेर कोणतेही पर्यावरणीय प्रदुषक बाहेर सोडण्यास किंवा त्याच्या ज्वलनाचा धुर बाहेर सोडण्यास परवानगी मिळणार नाही.

२) धोकादायक वस्तू हाताळणाऱ्या व्यक्तीने कार्यपध्दतीनुसार संरक्षकांची पूर्तता करणे. (कलम ८)

नमूद कार्यपध्दतीनुसार आणि नेमून दिलेल्या संरक्षकांची पूर्तता केल्याशिवाय कोणीही व्यक्ती कोणताही धोकादायक पदार्थ हाताहणार नाही किंवा हाताळण्यास कारणीभूत होणार नाही.

३) काही प्रकारणाची माहिती अधिकारी मंडळास आणि एजंटाना देणे. (कलम ९)

१) जर कोणत्याही पर्यावरणीय प्रदुषकाचे उत्सर्जन नेमून दिलेल्या प्रमाणापेक्षा जास्त झाले किंवा कोणत्याही अपघाताचे किंवा इतर आकस्मिक कृतीने किंवा घटनेने निर्माण होण्याची भिती निर्माण झाल्यास अशा उत्सर्जनास लबाबदार असलेल्या व्यक्तीने आणि असे उत्सर्जन होतांना त्या जागेवर हजर असलेल्या जबाबदार व्यक्तीने अशा उत्सर्जनाच्या परिणामाने पर्यावरणीय प्रदुषण होण्यास प्रतिबंध करावा किंवा त्याच्या परिणाम सोम्य करावा. आणि त्यानंतर ताबडतोब -

(अ) अशा प्रसंगाची किंवा संभावतेची वस्तूस्थिती आणि,

(ब) सर्व सहकार्य देण्यासाठी बोलाविल्यावर बोधिल राहिल. नेमून दिलेल्या अशा अधिकारी मंडळास किंवा एजंटाना माहिती देण्यास बांधील राहिल.

२) पोटकलम (१) मध्ये नमूद केलेल्या स्वरुपाच्या कोणत्याही घटनेची किंवा संभाव्यतेची माहिती मिळाल्यावर त्या पोटकलमान्वये किंवा अन्यथा माहिती मिळाल्यावर पोटकलम (१) मधील नमूद अधिकारी मंडळ किंवा एजन्सी, शक्यतो लवकर, पर्यावरणीय प्रदुषण टाळण्यासाठी किंवा सौम्य करण्यासाठी आवश्यक ती उपाययोजना करील.

३) अधिकारी मंडळ किंवा एजंटाने पोटकलम (२) प्रमाणेकेलेल्या उपाययोजनेसाठी झालेला खर्च, खर्चाची मागणी केल्यापासून तो देईपर्यंतच्या काळाचे व्याजासह (व्याजाचा दर सरकार आदेशाने योग्य तो ठरवेल त्याप्रमाणे) संबंधीत व्यक्तीकडून अधिकारी मंडळ किंवा एजंटाने जमीन महसूल बाकीप्रमाणे किंवा लोकमागणीप्रमाणे वसूल करण्यात यावा.

४) प्रवेश व तपासणीचे अधिकार (कलम १०)

१) या कलमातील तरतुदीच्या अधिन राहूनत्या करीता केंद्र सरकारने अधिकृत केलेल्या कोणत्याही व्यक्तीस योग्य वेळी, त्यास योग्य वाटेल त्या मदतीसह कोणत्याही जागी प्रवेश करण्याचा हक्क राहिल.

(अ) केंद्र सरकारने त्यास सोपविलेली कोणतीही कार्यपूर्ती करण्यासाठी,

(ब) कोणत्या पध्दतीने ती कामे करावयाची ते ठरविण्यासाठी किंवा या अधिनियमातील कोणत्याही तरतुदीप्रमाणे किंवा त्याखालील नियमाप्रमाणे किंवा कोणत्याही सूचना, आदेश, निर्देश किंवा हुकूमप्रमाणे पूर्ण करण्याचे आहे ते ठरविण्यासाठी,

(क) कोणत्याही उपकरण औद्योगिक संयंत्र दप्तर नोंदवही दस्त किंवा अन्य वस्तू किंवा कोणत्याही इमारतीचा शोध जेथे या नियमाप्रमाणे किंवा त्याखालील नियमाप्रमाणे गुन्हा घडला आहे, घडत आहे किंवा घडणार आहे असा विश्वास ठेवण्यासाठी कारणे असल्यास आणि असे कोणतेही उपकरण, औद्योगिक संयंत्र, दप्तर, नोंदवही, दस्त किंवा अन्य वस्तू जप्त करण्यासाठी जी या अधिनियमाखाली किंवा नियमाखाली तरतुद केलेल्या शिक्षेस पात्र असलेला, घडला असल्याचा पुरावा म्हणून वापराता येईल असा विश्वास ठेवण्यासाठी कारणे असल्यास किंवा पर्यावरणीय प्रदुषणास प्रतिबंध करण्यासाठी किंवा ते सौम्य करण्यासाठी अशी जप्ती आवश्यक वाटल्यास त्यासाठी.

२) कोणत्याही उद्योग, कृती किंवा कार्यपध्दती चालविणारी व्यक्ती किंवा धोकादायक पदार्थ हाताळणारी व्यक्ती, केंद्र सरकारने पोटकलम (१) प्रमाणे त्यातील कार्यपूर्ती करण्यासाठी अधिकृत केलेल्या व्यक्तीस संपुर्ण सहकार्य देण्यासाठी बांधील राहिल आणि त्या व्यक्तीने तसे करण्यास कोणत्याही योग्य कारणाशिवाय किंवा त्यातून सूटकेशिवाय कसूर केल्यास ती व्यक्ती या अधिनियमाखालील गुन्हात दोषी धरली जाईल.

३) जर इतर कोणीही व्यक्ती हेतू पुरस्कर केंद्र सरकारने पोटकलम(१) प्रमाणे नेमून दिलेली कामे करण्यासाठी अधिकृत केलेल्या व्यक्तीशी टाळाटाळ करेल किंवा अडथळा करेल तर ती व्यक्ती या अधिनियमाखाली दोषी धरली जाईल.

४) फौजदारी व्यवहार संहिता १९७३ मधील तरतुदी किंवा जम्मू आणि काश्मीर राज्याबाबतच्या तरतुदी किंवा असे क्षेत्र जेथे ती संहिता लागू नाही, त्या राज्यात किंवा त्या क्षेत्रात लागू असलेल्या कोणत्याही कायद्याच्या तरतुदी शक्य तोवर,

या कलमातील शोध आणि जप्तीसाठी लागू होतील, जश्या त्या कोणत्याही अधिकारी मंडळाने कलम ९४ प्रमाणे वॉरंट अदा करून कोणताही शोध व जप्ती करावयाची असते किंवा त्या कलमाच्या त्या संबंधाच्या तरतुदीने (जसे असेल तसे) लागू होतील.

५) नमुना घेण्याचा अधिकार आणि त्या संदर्भात पाळावयाची कार्यपध्दती. (कलम ११)

- १) केंद्र सरकार किंवा त्यासाठी केंद्र सरकारने अधिकार दिलेला कोणीही अधिकारी, नेमून दिलेल्या कार्यपध्दती प्रमाणे केंद्र सरकारास किंवा त्यासाठी केंद्र सरकारने अधिकार दिलेल्या अधिकाऱ्यास परिक्षणासाठी हवा, पाणी, माती किंवा अन्य पदार्थांचा नमुना कोणत्याही उद्योग, इमारत किंवा अन्य ठिकाणाहून काढून घेणाऱ्याचा अधिकार आहे.
- २) परिक्षणासाठी घेतलेल्या हवा, पाणी, माती किंवा अन्य पदार्थांच्या नमुन्याच्या परिक्षणाचे निकाल पोटकलम (३) व (४) मधील तरतुदींची पूर्तता केल्याशिवाय कोणताही कायदेशीर कार्यवाहीत पुरावा म्हणून ग्राह्य धरता येणार नाही.
- ३) पोटकलम (४८) मधील तरतुदीस बाधा न येता, पोटकलम (१) मधील तरतुदीप्रमाणे नमुना परिक्षणासाठी घेतलेल्या नमुना घेणाऱ्या व्यक्तीने
  - (अ) परिक्षण करण्याचा हेतू असल्याबद्दलची नमुन दिलेली नोटीस भोगवटाधारक किंवा त्याच्या प्रतिनिधीस किंवा त्या ठिकाणाच्या जबाबदार व्यक्तीस त्याच वेळी त्याच ठिकाणी दिली पाहिजे.
  - (ब) परिक्षणासाठी घेतलेला नमुना भोगवटाधारक किंवा त्याच्या प्रतिनिधी किंवा व्यक्तीसमक्ष गोळा करावा.
  - (क) घेतलेले नमुने पेटीत ठेऊन त्यावर निशानी लावून ती सील बंद करावी आणि त्यावर नमुना घेणाऱ्या व्यक्तीची व भोगवटाधारक किंवा त्याचा प्रतिनिधीची किंवा व्यक्तीची स्वाक्षरी असावी.
  - (ड) उशीर न करता ती पेटी केंद्र सरकारने कलम १२ प्रमाणे स्थापन केलेले किंवा मान्यता दिलेल्या प्रयोगशाळेत पाठवावी.
- ४) पोटकलम (१) प्रमाणे नमुना परिक्षणासाठी घेतल्यावर आणि नमुना गोळा केलेल्या व्यक्तीने पोटकलम (३) (अ) प्रमाणे भोगवटाधारक किंवा त्याचा प्रतिनिधी किंवा व्यक्तीवर नोटीस बजावल्यावर
  - (अ) जर भोगवटाधारक किंवा त्याचा प्रतिनिधी किंवा व्यक्ती जाणून ब्रुजून गैर हजर राहिल्यास, नमुना घेणारी व्यक्ती परिक्षणासाठी नमुना गोळा करून तो पेटीत ठेवून त्यावर निशानी लावून सील बंद करील व त्यावर नमुना घेणारी व्यक्ती सही करील आणि

जर भोगवटाधारक किंवा त्याचा प्रतिनिधी किंवा नमुना गोळा करतांना हजर राहिली परंतु तीने पोटकलम (३) (क) प्रमाणे नमुना असलेल्या पेटीवर निशानी करून सील बंद करून सही करण्यास नकार दिल्यास नमुना घेणाऱ्या व्यक्तीने त्या पेटीवर निशानी करून ती सील बंद करून त्यावर नमुना घेणाऱ्या सही करावी आणि ती पेटी उशीर न करता नमुना घेणाऱ्या व्यक्तीने परिक्षणासाठी कलम १२ प्रमाणे स्थापित किंवा मान्यता दिलेल्या प्रयोगशाळेत पाठवावी आणि ती व्यक्ती कलम १३ प्रमाणे नियुक्त किंवा मान्ता प्राप्त परिक्षकास, भोगवटाधारक किंवा त्याचा प्रतिनिधी किंवा व्यक्ती जाणून ब्रुजून गैरहजर राहिल्याबद्दल किंवा पेटीवर सही करण्यास नकार दिल्याबद्दल जसे असेल ते लेखी कळवेल.

६) पर्यावरणीय प्रयोगशाळा (कलम १२)

- १) केंद्र सरकार राजपत्रात अधिसूचना देऊन
  - (अ) एक किंवा अनेक पर्यावरणीय प्रयोगशाळा स्थापन करेल किंवा,
  - (ब) एक किंवा अनेक प्रयोगशाळांना किंवा संस्थाना पर्यावरणीय प्रयोगशाळा म्हणून अणिनियमाप्रमाणे पर्यावरणीय प्रयोगशाळेनी करावयाची कामे पार पाडण्यासाठी मान्यता देईल.
- २) केंद्र सरकार राजपत्रातील अधिसूचनेद्वारे खालील बाबतीत नियम करील.
  - (अ) पर्यावरणीय प्रयोगशाळेची कामे
  - (ब) हवा, पाणी, माती किंवा इतर पदार्थ यांचे नमुने परीक्षणासाठी अशा प्रयोगशाळेत पाठविण्याची कार्यपध्दती, त्यावरील अहवालाचा नमुना अशा अहवालांची फी.
  - (क) त्या प्रयोगशाळेस तिची कामे पार पाडण्यासाठी आवश्यक व गरजेचा अशा विषयांबाबत.

७) सरकारी परिक्षक (कलम १३)

केंद्र सरकार, राजपत्रातील अधिसूचनेद्वारे कलम १२ पोटकलम (१) प्रमाणे स्थापित किंवा मान्यता प्राप्त प्रयोगशाळेत हवा, पाणी, माती किंवा कोणताही पदार्थांचा नमुना परिक्षणासाठी पाठविला असता सरकारी परिक्षक म्हणून विहित पात्रता असलेल्या व योग्य वाटतील तशा व्यक्तीची नियुक्ती करील किंवा त्यास मान्यता देईल.

८) सरकारी परिक्षकांचे अहवाल (कलम १४)

कोणताही दस्त ज्यातील मजकूर अहवालाप्रमाणे असून त्यावर सरकारी परिक्षकाने सही केलेली असल्यास या अधिनियमाप्रमाणे कोणत्याही कार्यवाहीत त्यात नमूद परिस्थितीचा पुरावा म्हणून तो वापरता येईल.

९) सद्भावनेने केलेले कृतीस संरक्षण (कलम १८)

सरकार किंवा कोणीही अधिकारी किंवा सरकारचा अन्य कर्मचारी किंवा या अधिनियमाखाली स्थापित प्राधिकरण किंवा कोणी सदस्य, अधिकारी किंवा अशा प्राधिकरणाचा कर्मचारी यांनी या अधिनियमाची किंवा त्याखालील नियमांची किंवा आदेशांची किंवा त्याप्रमाणे दिलेल्या निर्देशांची अंमलबजावणी करत असतांना सद्भावनेने काहीही कृती किंवा कृती करण्याचे ठरविले तर त्यांच्याविरुद्ध कोणताही दावा, खटला अथवा अन्य कायदेशीर कारवाई करता येणार नाही.

१०) गुन्हांची दखल (कलम १९)

खालीलप्रमाणे तक्रार असल्यास तो अपवाद सोडून या अधिनियमाखालील कोणत्याही गुन्हाची दखल कोणतेही न्यायालय घेणार नाही.

- अ) केंद्र साकार किंवा कोणतेही प्राधिकरण किंवा त्या सरकारने त्यासाठी अधिकार दिलेला कोणीही अधिकारी,
- ब) अन्य कोणतीही व्यक्ती तिने विहित नमुन्याप्रमाणे तथाकथित गुन्हाची आणि तिचा तक्रार करण्याचा उद्देश केंद्र सरकारला किंवा प्राधिकरणाला किंवा वरीलप्रमाणे अधिकृत अधिकाऱ्याला साठ दिवसांपेक्षा कमी नसलेल्या दिवसांची नोटिस दिली आहे.

११) माहिती अहवाल आणि परवाने (कलम २०)

केंद्र सरकार या अधिनियमांतर्गत कार्यपूर्ती करण्यासाठी वेळोवेळी कोणतीही व्यक्ती, अधिकारी, राज्यसरकार किंवा अन्य प्राधिकरण यांनी केंद्र सरकारला, किंवा नमूद केलेल्या प्राधिकरणाला किंवा अधिकाऱ्याला अहवाल, परतावा, सांख्यिक माहिती, हिशेब आणि इतर माहिती देण्यास सांगेल आणि तशी व्यक्ती, अधिकारी राज्यसाकार किंवा प्राधिकरण ती देण्यास बांधिल साहील.

१२) स्थापित प्राधिकरणाचे सदस्य, अधिकारी आणि कर्मचारी सरकारी कर्मचारी समजण्याबाबत (कलम २१)

कलम ३ प्रमाणे स्थापित कोणत्याही प्राधिकरणाचे सर्व सदस्य आणि सर्व अधिकारी व इतर कर्मचारी या अधिनियमाखाली तरतुदी किंवा त्याखालील नियम किंवा आदेश किंवा त्याखालील दिलेले निर्देश यांची अंमलबजावणी करण्यासाठी कृती करीत असतील किंवा तशा आशयाची कृती करीत असतील तर ते इंडीयन पिनल कोड कलम २१ च्या अर्था प्रमाणे सरकारी कर्मचारी समजण्यात येतील.

१३) न्यायकक्षेस अडसर (कलम २२)

या अधिनियमातील कार्याच्या संदर्भात बहाल केलेल्या कोणत्याही अधिकाऱ्याची अंमलबजावणी करीत असतांना केंद्र सरकार किंवा इतर कोणतेही प्राधिकरण किंवा अधिकारी यांनी केलेल्या कृतीबाबत, कार्यवाहीबाबत, किंवा दिलेल्या आदेश व निर्देशनाबाबत कोणताही दावा अथवा कार्सवाही चालविण्याची न्यायकक्षा कोणत्याही दिवाणी न्यायालयात नाही.

१४) अधिकार सुपूर्द करण्याबाबत (कलम २३)

कलम ३ पोटकलम (३) मधील तरतुदीस बाधा न येता केंद्र सरकार, राजपत्रातील अधिसूचनेने या अधिनियमाखालील तरतुदीने प्राप्त झालेले अधिकार व कर्तव्ये, (कलम ३ (३) व कलम २५ मधील अधिकार सोडून) जसे आवश्यक व गरजेचे वाटेल त्याप्रमाणे कोणत्याही अधिकाऱ्यास, राज्य सरकार किंवा अन्य प्राधिकरणाकडे सुपूर्द करील.

१५) इतर कायद्यांचा परिणाम (कलम २४)

- १) पोटकलम (२) मधील तरतुदींच्या अधिन राहून या अधिनियमातील तरतुदी आणि त्यातील नियम व निर्देशांचा परिणाम हा अधिनियम सोडून अन्य कायद्यातील तरतुदी या अधिनियमाशी विसंगत असल्या तरी सुध्दा राहिल.
- २) कोणतीही कृती ही कृत्य किंवा चूक या अधिनियमानुसार शिक्षापात्र गुन्हा ठरविल्यास आणि इतर कायद्यानुसारही शिक्षापात्र गुन्हा ठरल्यास व गुन्हेगार दोषी असल्याचे आढळल्यास अन्य कायद्याप्रमाणे शिक्षा होईल. आणि या अधिनियमानुसार होणार नाही.

१६) नियम करण्याचे अधिकार (कलम २५)

- १) केंद्र सरकार, राजपत्रातील अधिसूचनेद्वारा या अधिनियमाची उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी नियम करील.
- २) विशेष करून आणि वरील अधिकाराच्या सर्वसाधारणतेस बाधा न येता असे नियम खालीलपैकी सर्व किंवा काही बाबींसाठी तरतुद करणारे असतील.
(१) कलम ७ प्रमाणे पर्यावरणीय प्रदुषके प्रमाणाबाहेर न सोडणे किंवा उत्सर्जित करणे

(२) कलम ८ प्रमाणे धोकादायक पदार्थ हाताळण्यासाठी किंवा हाताळण्याच्या कारणासाठी नमून दिलेली कार्यपध्दती आणि नमून दिलेल्या संरक्षणाची पूर्तता करणे.

(३) कलम ९ (१) प्रमाणे काही प्रकरणांची माहिती अधिकारी मंडळास देण्याबाबत

(४) कलम ११ (१) प्रमाणे हवा, पाणी, माती किंवा इतर पदार्थांचा नमूना परिक्षण करण्यासाठी गोळा करण्याबाबत.

(५) कलम ११ पोटकलम (३) (अ) प्रमाणे नमूना परिक्षण करण्याच्या हेतू दर्शविणाऱ्या नोटीशीचा नमूना

(६) कलम १२ पोटकलम (२) प्रमाणे प्रयोगशाळांची कामे, नमूना परिक्षण करण्यासाठी पाठविण्याची कार्यपध्दती, प्रयोगशाळा अहवालाचा नमूना, त्या अहवालाची फी, आणि इतर बाबी.

(७) कलम १३ प्रमाणे हवा, पाणी, माती किंवा इतर पदार्थांच्या नमून्याचे परिक्षण करण्यासाठी नियुक्त किंवा मान्यता दिलेल्या सरकारी परिक्षकाची पात्रता.

(८) गुन्हाची सूचना देण्याची पध्दती आणि केंद्र सरकारला तक्रार करण्याचा उद्देश जो कलम १९ (ब) मध्ये दिलेला आहे.

(९) कलम २७ प्रमाणे प्राधिकरण किंवा अधिकारी ज्यांना कोणताही अहवाल, परवाना, सांख्यिकीक माहिती हिशेब आणि इतर माहिती सादर करायची आहे.

(१०) अन्य कोणतीही बाब जी नमून घावयाची आहे किंवा नमून देणे गरजेचे आहे.

१७) तयार केलेले नियम संसदेसमोर ठेवण्याबाबत (कलम २६)

या अधिनियमाखाली तयार केलेला प्रत्येक नियम, तो तयार झाल्यावर ताबडतोब, संसदेच्या प्रत्येक सभागृहापुढे अधिवेशन सुरु असतांना एकूण ३० दिवसांच्या काळात, ज्यात एक किंवा दोन किंवा लागोपाठची अनेक अधिवेशनांची सत्रे अंतर्भूत असतील आणि जर त्यानंतर लगेचच्या अधिवेशनात किंवा लागोपाठच्या अधिवेशनात, अधिवेशन संपण्यापूर्वी दोन्ही सभागृहांचे नियमात दुरुस्ती करण्यासाठी मान्यता दिली किंवा दोन्ही सभागृहांनी नियम न करण्याबाबत मान्यता दिली तर तशा नियमांचा त्यानंतर तशा दुरुस्ती केलेल्या स्वरूपाचा परिणाम राहिल किंवा परिणाम होणार नाही जसे असेल तसे परंतु अशी कोणतीही दुरुस्ती किंवा रद्दिकरणामुळे त्या नियमाखाली पूर्ण केलेल्या कृत्याच्या वैधतेस बाधा येणार नाही.

६.२.६ अपराध आणि शिक्षा

या अधिनियमातील तरतुदी, नियम, आदेश व निर्देशांचे उल्लंघन केल्यास शिक्षा

(कलम १५)

- १) कोणीही या नियमाती तरतुद किंवा त्याखालील नियम किंवा आदेश किंवा निर्देश यांची पूर्तता करण्यास कसूर करेल किंवा उल्लंघन करेल तो अशा प्रत्येक कसुरासाठी किंवा उल्लंघनासाठी पाच वर्षे कीळापर्यंतच्या मुदतीसाठी होणाऱ्या तुरुंगावासाच्या शिक्षेस किंवा रु. एक लाख पर्यंतच्या होणाऱ्या दंडाच्या शिक्षेस किंवा दोन्ही शिक्षेस पात्र राहिल आणि जर कसूर किंवा उल्लंघन पुढे चालू राहिल्यास, दंड जो प्रथम कसूर किंवा उल्लंघनाच्या शिक्षेनंतरही पुढे चालू राहिल्यास, तो चालू राहिल्याच्या प्रत्येक दिवशी रु. पाच हजारापर्यंत रकमेचा अधिक दंड होईल.
- २) पोटकलम (१) मधील नमूद केल्याप्रमाणे कसूर किंवा उल्लंघन शिक्षेच्या तारखेनंतरही एक वर्षानंतरच्या काळातही पुढे चालू राहिले तर गुन्हेगार सात वर्षांच्या काळापर्यंत मुदती तुरुंगावासाच्या शिक्षेस पात्र राहिल.

कंपनीकडून घडलेले गुन्हे (कलम १६)

- १) या अधिनियमाद्वारे कंपनीने गुन्हा केल्यास प्रत्येक व्यक्ती जी गुन्हा घडला त्यावेळी कंपनीची प्रत्यक्ष जबाबदारी असलेली, कंपनीच्या कार्यास उत्तरदायी असलेली व्यक्ती आणि कंपनी असे दोघेही गुन्हासाठी दोषी समजले जातील व त्याप्रमाणे ज्याविरुद्ध कारवाई होण्यास व त्याप्रमाणे शिक्षेस पात्र धरले जातील.

या अधिनियमात तरतुद केलेल्या कोणत्याही शिक्षेस अशी कोणतीही व्यक्ती पात्र धरली जाणार नाही, जर तीच्या माहितीशिवाय गुन्हा घडला आहे असे तिने सिध्द केले किंवा असा गुन्हा घडल्याचे टाळण्यासाठी योग्य ती सर्व परिश्रमदक्षता तिने वापरलेली आहे.

- २) पोटकलम (१) मधील तरतुद काहीही असूनसुद्धा जर या अधिनियमाखालील गुन्हा कंपनीने केला असेल आणि हे सिध्द झाले की गुन्हा, संचालक, प्रबंधक, सचिव किंवा कंपनीच्या कोणत्याही अधिकार्याच्या दुर्लक्षामुळे किंवा डोळेडू पाक केल्याने किंवा संमतीमुळे कारणीभूत झाला किंवा घडला तर असा संचालक, प्रबंधक, सचिव किंवा कोणीही अधिकारी त्या गुन्हासाठी दोषी समजले जातील व त्याविरुद्ध कारवाई होण्यास व त्याप्रमाणे शिक्षेस ते पात्र राहतील. या कलमाखाली (अ) किंवा कंपनी म्हणजे कोणतीही कॅपॉरेट बॉडी आणि त्यात फर्म किंवा व्यक्तीचा समूह अंतर्भूत असेल (ब) संचालक फर्मच्या संबंधात म्हणजे फर्ममधील भागीदार.

सरकारी खात्याकडून घडलेले गुन्हे (कलम १७)

१) या अधिनियमाद्वारे सरकारी खात्याकडून गुन्हा घडल्यास खात्याचा प्रमुख गुन्हासाठी दोषी समजला जाईल आणि त्याविरुद्ध कारवाई होण्यास व त्याप्रमाणे शिक्षेस त्यास पात्र धरले जाईल.

जर खातेप्रमुखाने त्याच्या माहितीशिवाय गुन्हा घडला आहे हे सिध्द केले किंवा असा गुन्हा घडण्याचे टाळण्यासाठी योग्य ती परिश्रमदक्षता त्याने वापरली आहे हे सिध्द केले तर या अधिनियमातील तरतुद केलेल्या कोणत्याही शिक्षेस खातेप्रमुख पात्र धरला जाणार नाही.

२) पोटकलम(१)मधील तरतुद काहीही असली तरी सुध्दा, या अधिनियमाखालील गुन्हा सरकारी खात्याने केला असेल आणि असे सिध्द झाले की, गुन्हा खातेप्रमुखाखेरीज अन्य अधिकाऱ्यांच्या संमतीने किंवा डोळेझाक केल्यामुळे किंवा त्याच्या दुर्लक्षामुळे कारणीभूत झाला तर त्या गुन्हासाठी तसा अधिकारी दोषी समजला जाईल आणि त्याविरुद्ध कारवाई होण्यास व त्याप्रमाणे शिक्षेस तो पात्र राहील.

६.२.७ पर्यावरण (संरक्षण) नियम

पर्यावरण (संरक्षण) अधिनियम, १९८६ (१९८६ चा २९) च्या कलम ६ व २५ च्या तरतूदींच्या अधिकाराचा वापर करून केंद्र सरकार पुढीलप्रमाणे नियम करीत आहे. ते असे आहेत.

१) संक्षिप्त नाव व प्रारंभ

१) या नियमांचा पर्यावरण (संरक्षण) नियम, १९८६ असे म्हणता येईल.

२) ते शासकीय राजपत्रात प्रसिध्द केल्याच्या दिनांकींमार्फत अंमलात येतील.

२) व्याख्या

या नियमात अन्यथा एतद्विरुद्ध नसल्यास,

(ए) 'अधिनियम' म्हणजे पर्यावरण (संरक्षण) अधिनियम, १९८६ (१९८६ चा २९),

(ए,ए) 'क्षेत्र' म्हणजे धोक्याच्या वस्तू हाताळल्या जातात असे क्षेत्र,

(बी) 'केंद्रीय मंडळ' म्हणजे पाणी (प्रदुषण नियंत्रण आणि प्रतिबंध) अधिनियम १९७४ (१९७४ चा ६) च्या कलम ३ नुसार पाणी प्रदुषण नियंत्रण व प्रतिबंधासाठी स्थापन केलेले केंद्रीय मंडळ,

(सी) 'नमुना' म्हणजे या नियमाचा पकरशिष्ट (अ) मध्ये दर्शविलेला नमुना

(डी) 'सरकारी परिष्क' म्हणजे कलम १३ नुसार नियुक्त किंवा मान्यता प्राप्त असलेली व्यक्ती,

(डि) 'व्यक्ती' म्हणजे कोणताही धेकादायक पार्थ ताब्यात असलेली किंवा त्याबाबत संबंध असलेली कारखान्यातील इमारत किंवा घडामोडींवर नियंत्रण असलेली व्यक्ती किंवा तिचा अभिकर्ता,

(डि,डि) 'प्रतिबंधीत वस्तू' म्हणजे हाताळणीसाठी प्रतिबंध असलेली वस्तू,

(एफ) 'ग्रहणपध्दती' म्हणजे मती, पाणी, हवा किंवा प्रदुषकाकडून मिळणारा पर्यावरणचा भाग,

(एफ,एफ) 'नियंत्रित वस्तू' म्हणजे हाताळणीसाठी नियंत्रण असलेली वस्तू,

(जी) 'कलम' म्हणजे अधिनियमाचे कलम,

(एच) 'परिशिष्ट' म्हणजे या नियमासोबत जोडलेले परिशिष्ट,

(आय) 'प्रमाणित' म्हणजे या नियमान्वये प्रमाणित केलेले,

(जे) 'राज्य मंडळ' म्हणजे पाणी (प्रदुषण नियंत्रण व प्रतिबंध) अधिनियम १९७४ (१९७४ चा ६) च्या कलम ४ अन्वये किंवा हवा (प्रदुषण नियंत्रण व प्रतिबंध) अधिनियम १९८१ (१९८१ चा १४) च्या कलम ५ अन्वये हवा व पाणी, प्रदुषण नियंत्रण व प्रतिबंध करण्यासाठी नेमलेले राज्य मंडळ,

३) पर्यावरण प्रदुषकांना उत्सर्ग किंवा काढून टाकण्याचे प्रमाण

१) पर्यावरणाचा दर्जा राखण्याकरिता व सुधारण्याकरिता व पर्यावरणातील प्रदुषण रोखणे तथा प्रतिबंध करणेसाठी औद्योगिक प्रदुषकांना उत्सर्ग किंवा काढून टाकण्यासाठीच्या पध्दती परिशिष्ट १ ते ४ मध्ये दिल्यानुसार असेल,

२) पोटनियम (१) मध्ये काही म्हटले असले तरी कोणत्याही विशिष्ट उद्योग किंवा ग्रहणपध्दतीवर अवलंबून असलेल्या प्रक्रियेबाबत परिशीष्ट १ ते ४ मध्ये नमूद केलेल्या काटेकोर प्रमाणसाठी केंद्रीय मंडळ किंवा राज्य मंडळाला कारणे लेखी नमूद करून ग्रहणपध्दती करता येईल,

३) पोटनियम (१) किंवा पोटनियम (२) मध्ये नमूद केलेले पर्यावरण प्रदुषकांच्या उत्सर्ग किंवा काढून टाकण्याच्या प्रमाणविषयी कारखान्याकडून, अंमल किंवा प्रक्रिया नमूद एक वर्षाच्या आतील कालावधीची असेल,

(३अ) (एक) पोटनियम (१) व(२) मध्ये काहीही म्हटले असले तरी, १ जानेवारी १९९४ आणि तेव्हापासून वातावरणातील प्रदुषणकारी उत्सर्ग किंवा काढण्याच्या घटकांपासून (कारखाने) ह्या कारखान्यांव्यतिरिक्त निर्मिती आणि प्रक्रिया, निर्मिती, आणि प्रक्रियाज्याला परिशिष्ट १ नुसार दर्शविल्यापेक्षा अधिक असणार नाही.

परंतु राज्यमंडळास अशा कारखान्यामधुन निघणाऱ्या प्रदुषणकारी घटकाचे विशेष प्रमाणच्या बदलाबाबत लेखी कारणे नमूद करून प्रमाण ठरवून देता येईल.

(दोन) राज्यमंडळ परिशिष्ट सहामध्ये दिलेल्या प्रमाणकाचा अंमल करतांना जोडपत्र एक व दोनमध्ये दिलेल्या मार्गदर्शक तत्वाचा वापर करेल.

(३ब) कारखाने व्यापार, क्रिया, गति वसहन व स्थानिक मार्गाच्या क्षेत्रातील उत्सर्ग किंवा निघणाऱ्या पर्यावरण प्रदुषकाचा सामूहिक परिणाम हा परिशिष्ट सातच्या रकाना ३ ते ५ मध्ये दर्शविलेल्यापेक्षा अधिक असणार नाही.

४) पोटनियम (३) मध्ये असे म्हटले असले तरी,

(अ) केंद्री मंडळ किंवा राजमंडळ स्थानिक परिस्थितीनुसार पर्यावरण प्रदुषकाच्या उत्सर्गाबाबत पोटनियम (३) मध्ये दर्शविलेल्या कालावधीपेक्षा कमी कालावधीची पूर्तता करण्यासाठी आदेश देऊन करू शकेल.

(ब) केंद्र सरकार पोटनियम (३) मध्ये दर्शविलेल्या कालावधीपेक्षा अन्य कालावधी नमूद करू शकेल.

५) पोअनियम (३) मध्ये काहीही म्हटले असले तरी पोटनियम (१) किंवा (२) मध्ये नमूद केलेल्याप्रमाणाबाबत हा अधिनियम अंमलात येण्यापूर्वीच्या पर्यावरण प्रदुषकाच्या प्रमाणकरिता दि. ३१ डिसेंबर १९९१ चा कालावधी लागू असेल.

६) पोटनियम (३) मध्ये काहीही म्हटले असेल तरी दि. १६.५.१९८१ पूर्वीच्या उत्पादनासाठी सबळ पुराव्यानिशी पूर्तता राज्य प्रदुषण नियंत्रण मंडळ जास्तीतजास्त ३१.१.१९९३ पर्यंत करू शकेल.

७) पोटनियम (३) किंवा (६) मध्ये काहीही म्हटले असेल तरी दि. १६.५.१९८१ नंतर सुरु केलेल्या परंतु ३१. १२. १९९१ पूर्वी सुपवलेल्या उत्पादनाच्या प्रत्यक्ष कामाच्या सबळ पुराव्यानिशी पूर्तता राज्य प्रदुषण नियंत्रण मंडळाचे समाधान झाल्यास दि. ३१.१२.१९९२ पर्यंत करून घेईल.

८) दि. १ जून २००२ पर्यंतच्या औष्णीक उर्जा केंद्रासाठी कोळसा या इंधनावर आधारित असलेल्या वार्षिक सरासरी प्रमाणासाठी राखेचे प्रमाण ३४% हून अणिक असणार नाही. त्याचा निकष पुढीलप्रमाणे,

(अ) खानीपासून १००० कि. मी. अंतरावर असलेले औष्णीक उर्जा केंद्र आणि,

(ब) खाण उर्जा केंद्राखेरीज असलेला अंतरावरील नागरी किंवा संवेदनशील किंवा प्रदुषित क्षेत्रातील औष्णीक उर्जा केंद्र,

परंतु दि. ३०.६.१९९८ च्या राजपत्रात दर्शविलेला भाग यातून वगळण्यात येईल.

४) निर्देश

१) कलम ५ खाली दिलेले कोणतेही निर्देश लेखी स्वरूपात असतील.

२) दिलेल्या निर्देशातून कोणती कारवाई केली जाईल व त्याच्या कालावधी याबाबत उल्लेख असेल.

३) (३अ) ज्या व्यक्तीस, अधिकाऱ्यास किंवा प्राधिकऱ्यास निर्देश दिले असतील त्याला प्रस्तावित निर्देशाची प्रत देऊन त्याला त्यावर हरकत घेण्यासाठी अशी प्रत मिळाल्याच्या दिनांकापासून १५ दिवसांचा कालावधी देऊन संधी दिली पाहिजे.

(३ब) ज्या व्यक्ती, अधिकाऱ्यास निर्देश द्यावयाचे आहेत असे निर्देश वीज, पाणी, किंवा उद्योगासाठी आवश्यक असलेल्या अन्य बाबींचा पुरावठा थांबविण्याबाबत असतील तर पोटनियम (३अ) व ४)च्या तरतुदींना अधिन राहून अशा निर्देशांची प्रत त्यास दिली पाहिजे.

परंतु पूर्वीच त्याचे म्हणणे ऐकून झाले असेल अशा बाबतीत त्याचे म्हणणे ऐकून घेण्याची संधी देणे आवश्यक नाही.

- ४) अशी संधी देऊन झाल्यानंतर केंद्र शासन ४५ दिवसांच्या आत अशा निर्देशांवर निर्णय देईल.
- ५) संधी देण्यासाठी लागणाऱ्या कालावधीमुळे पर्यावरणाला फार मोठी झळ पोओचेल असे केंद्र शासनाचे मत झाल्यास अशी संधी लेखी कारणे नमूद करून नाकारता येईल.
- ६) प्रत्येक नोटीस किंवा निर्देशाची अंमलबजावणी ही योग्य बजावणी असावी ती अशी
 (अ) नोटीस किंवा निर्देश ज्या व्यक्तीस द्यावयाचे आहे ती व्यक्ती कंपनी असेल तर अशा कंपनीच्या नोंदणीकृत कार्यालयास, प्रधान कार्यालय किंवा प्रत्यक्ष व्यवसाय चालणाऱ्या ठिकाणी,
 (एक) नोंदणीकृत टपालाने, किंवा
 (दोन) मुख्य कार्यालय किंवा नोंदणीकृत कार्यालयात किंवा प्रत्यक्ष व्यवसायाच्या ठिकाणी बजावणी करणे.
 (ब) ज्या व्यक्तीस द्यावयाचे आहे ती शासकीय सेवक असेल तर त्याच्या विभाग प्रमुखाच्या किंवा शासकीय सचिवाच्या संबंधीत विभागाच्या कार्यालयाच्या नावाने
 (एक) नोंदणीकृत टपालाने, किंवा
 (दोन) प्रत्यक्ष देऊन बजावणी करणे.
 (क) अन्य बाबतीत
 (एक) प्रत्यक्ष देऊन किंवा
 (दोन) अशी व्यक्ती सापडत नसल्यास त्याच्या शेवटचा माहित असलेल्या पत्तावर डकवून किंवा कुटूबांतील सज्जान व्यक्तीस बजावणी करणे किंवा
 (तीन) नोंदणीकृत टपालाने बजावणी करणे.
- ५) भिन्न क्षेत्रात ओद्योगिक क्षेत्रास प्रतिबंध किंवा मनाई
- १) केंद्र सरकार भिन्न क्षेत्रासाठी ओद्योगिक उपक्रमास प्रतिबंध किंवा मनाई करू शकेल ते असे.
 भिन्न क्षेत्रात उद्योग, कारखाने किंवा त्याची प्रक्रिया सुरु करण्यास प्रतिबंध किंवा मनाई करण्यासाठी केंद्र सरकारला खालील गोष्टी विचारात घेता येतील.
 (एक) संबंधीत क्षेत्राच्या अनेक विषयापैकी पर्यावरणाच्या दर्जाचे प्रमाण,
 (दोन) त्याक्षेत्राच्या पर्यावरण प्रदुषकांचे आवाजासहित कमाल मान्यता असलेली मर्यादा,
 (तीन) कारखानातून निघणारा पर्यावरण प्रदुषकाचा संभावित उत्सर्ग,
 (चार) संबंधीत क्षेत्राचे वातावरण व स्थल वर्णनाची वैशिष्ट्ये,
 (पाच) केंद्र शासनास राखून ठेवावीशी वाटणारी संबंधीत क्षेत्राची जैविक भिन्नता,
 (सहा) पर्यावरणासंबंधी जमीनीची अनुरूपता ,
 (सात) कारखान्याच्या प्रतिबंध किंवा मनाई मुळे पर्यावरणाचा संभावित विपरित परिणाम,
 (आठ) ऐतिहासिक शिल्प किंवा अभयारण्ये, राष्ट्रीय उपवने वगैरे यांच्या सान्निध्यातील संरक्षण,
 (नऊ) मानवी घडामोडीचे सान्निध्य,
 (दहा) केंद्र शासनास संरक्षित ठेवावासा वाटणारा संबंधीत क्षेत्रातील पर्यावरणविषयक अन्य कोणताही भाग
- २) औद्योगिक क्षेत्रासाठी प्रतिबंध किंवा मनाई करतांना प्रकियेच्या बाबतची यापुढे दिलेले मुद्दे केंद्र शासन विचारात घेईल,
 (अ) औद्योगिक क्षेत्रासाठी प्रतिबंध किंवा मनाई करण्यासाठी केंद्र शासनाला प्रक्रिया अवलंबतांना राजपत्रात अधिसूचना काढून किंवा केंद्र शासनास वेळोवेळी आवश्यक वाटेल अशा नोटीस काढता येतील.
 (ब) खंड (अ) मध्ये नमूद केलेल्या अधिसूचनेत त्या क्षेत्राचे, कारखान्याचे , उद्योगाचे थोडक्यात वर्णन करणे
 (क) खंड (अ) मध्ये दिलेल्या अधिसूचनेनुसार कोणत्याही व्यक्तीस हरकत घ्यावयाची असल्यास त्याला अशा हरकतीसाठी ६० दिवसाची मुदत देणे.
- ३) केंद्र शासन १२० दिवसापर्यंत प्राप्त झालेल्या हरकतीवर अधिसूचना जारी केल्याच्या दिवसापासून ३६५ दिवसात याबाबत निर्णय देईल.
- ४) पोटनियम (३) मध्ये काहीही म्हटले असले तरी केंद्र शासनास जनहिताच्या दृष्टिने आवश्यक वाटल्यास पोटकलम (२) खंड (अ) मध्ये नमूद केलेला कालावधी कमी करता येईल.
- ६) नमूने गोळा करण्याची कार्यपध्दती
 कलम ११ अन्वये केंद्र शासनाने किंवा नमूने गोळा करण्याचा अधिकार असलेल्या अधिकाऱ्याने प्राधिकृत केलेल्या अधिकाऱ्यास पुरेशा प्रमाणात दोन भागात, मोहोरबंद करून व त्यावर सोयास्कर निशानी लावून नमूना घेता येईल. नमूना

घेण्यासाठी एखाद्या कंटनेरमधून किंवा छोट्याशा भागातून घ्यायचा असेल अशावेळी त्याला उघट्यामुळे किंवा यथास्थिती कोणत्याही कृतीमुळे कंटनेरचा स्फोट किंवा अन्य कोणतीही हानी होण्याची शक्यता असल्यास त्याला न उघडता मोहोरबंद करता येईल. केंद्र शासन किंवा प्राधिकृत अधिकाऱ्याने घेतलेल्या नमुन्याची विल्हेवाट पुढीलप्रमाणे करेल,

(एक) नमुन्याचा एकभाग ज्याच्याकडून नमूना घेतला त्याची पोच घेऊन देईल.

(दोन) दुसरा भाग पर्यावरण प्रयोगशाळेत परिक्षणासाठी पाठवेल.

७) नोटीस बजावणी

केंद्र सरकार किंवा प्राधिकृत अधिकारी भोगवटाधारक किंवा त्याचा अभिकर्ता किंवा त्या ठिकाणची प्रभारी व्यक्ती यांना नमूना परिक्षणाची नोटीस नमूना एकमध्ये देईल.

८) परिक्षणासाठी नमूना सादर करण्याची कार्यपध्दती व त्यासंबंधी प्रयोगशाळेचा नमूना

१) केंद्र शासनाने किंवा प्राधिकृत अधिकाऱ्याने घेतलेला नमूना पर्यावरण प्रयोगशाळेकडे नोंदणीकृत टपालाने किंवा विशेष सेवेने नमूना दोनसोबत पाठविल.

२) नमूना दानची दुसरीप्रत प्राधिकृत अधिकाऱ्याने घेतलेल्या नमून्यावरील मोहोर/निशानी नमून्यासाठी स्वतंत्रपणे वेष्टन घालून नोंदणीकृत टपालाने किंवा विशेष सेवेने पर्यावरण प्रयोगशाळेकडे पाठविले.

३) शासकीय परिक्षक त्याचे निष्कर्ष स्वाक्षरीनिशी तीनप्रतीमध्ये ज्याचेकडून नमूने मिळाले त्याला पाठविल .

४) शासकीय परिक्षकाकडून निष्कर्षाचा अहवाल मिळाल्यानंतर सदर अहवालाची एकप्रत त्याचेकडून नमूने घेतले होते अशा व्यक्तीस व दुसरीप्रत त्याच्या स्वतःकडे त्याच्या अभिलेखात ठेवण्यासाठी व तिसरीप्रत दाखल झालेल्या कोणत्याही न्यायालयीन प्रक्रियेत सादर करेल.

९) पर्यावरण प्रयोगशाळेचे कार्य

पर्यावरण प्रयोगशाळेचे कार्य पुढीलप्रमाणे असतील.

१) पर्यावरण प्रदुषकाचे विभिन्न प्रकारच्या नमूने व परिक्षणाच्या अर्जेदार पध्दतीचा अवलंब करणे.

२) केंद्र सरकारने किंवा कलम ११ च्या पोटकलम(१) नुसार प्राधिकृत केलेल्या अधिकाऱ्याने पाठविलेल्या नमून्यांचे परिक्षण करणे

३) केंद्र सरकारने पर्यावरणाची प्रत व पर्यावरण प्रदुषक नाहीसे करण्याच्या दृष्टिने संबोधीत केलेल्या प्रमाणातून शोध घेणे.

४) केंद्र सरकारला इडामोडींचा वेळोवेळी अहवाल सादर करणे.

५) केंद्र सरकारला वेळोवेळी अपेक्षित असलेली कार्य पार पाडणे.

१०) शासकीय परिक्षकांची पात्रता

पुढीलबाबी पूर्ण झाल्याशिवाय कोणतीही व्यक्ती नेमणूकीस किंवा मान्यताप्राप्त शासकीय परिक्षक पात्र असणार नाही.

(अ) मान्यताप्राप्त विद्यापीठाची विज्ञानशाखेची पदवी व चाचणी किंवा परिक्षण तपासणी आलेल्या पर्यावरणीय प्रयोगशाळेतील पाच वर्षांचा अनुभव किंवा

(दोन) विज्ञानशाखेत पदव्युत्तर किंवा अभियांत्रिकीतील पदवी किंवा वैद्यकीय पदवी किंवा तत्सम व पर्यावरण तपासणीत आलेल्या पर्यावरण प्रयोगशाळेत दोन वर्षांचा अनुभव किंवा

(क) पर्यावरण विज्ञानातील मान्यताप्राप्त विद्यापीठाचा पदव्युत्तर व चाचणी व परिक्षण तपासणीत असलेल्या पर्यावरण प्रयोगशाहेतील दोन वर्षांचा अनुभव

११) नोटीस देण्याची पध्दत

१) नोटीस ही नमूना चारमध्ये लेखी स्वरूपात असेल.

२) ज्याव्यक्तीस नोटीस द्यावयाची असेल अशी नोटीस पुढील पध्दतीने पाठविण्यात येईल.

(अ) नोटीस पाठवावयाचे कार्यालय केंद्रशासित प्रदेशात असल्यास

(एक) केंद्रीय मंडळ आणि

(दोन) पर्यावरण व वन मंत्रालयासाठी भारत सरकारचे सचिव

(ब) नोटीस पाठवावयाचे कार्याला राज्यात असल्यास

(एक) राज्य मंडळ आणि

(दोन) राज्य सरकारसाठी पर्यावरण प्रभारी असलेला राज्य शासनाचा सचिव

(तीन) पर्यावरण व वन मंत्रालयासाठी भारत सरकारचे सचिव.

३) नोटीस नोंदणकृत पोच देय टपालाने पाठविणे

४) पर्यावरण संरक्षण अधिनियम १९८६च्या कलम १९ खंड (ब) नुसार नमूद करावयाचा ६० दिवसाचा कालावधी नोटीस मिळाल्यापासून नमूद करणे.

१२) विविधित प्रकरणी प्राधिकार्यास माहिती सादर करणे

पर्यावरण प्रदुषक विनिर्दिष्ट प्रमाणात बाहेर पडत असल्यास किंवा पडण्याचा संभव असल्यास किंवा अन्य घटनेमुळे अशा प्रकारचा संभव असल्यास त्या क्षेत्राचा प्रभारी असलेल्या अधिकाऱ्याने ही बाब पुढील प्राधिकार्याचा निदर्शनास आणून द्यावी.

(एक) जिल्ह्यातील किंवा अन्य राज्यातील किंवा विनिर्दिष्ट केंद्र शासित प्रदेशातील आपत्कालीन प्रभारी अधिकारी किंवा दुर्घटना सहाय्य यंत्रणा यांना त्या कारखान्याच्या अधिकार क्षेत्रात असलेल्या अधिकाऱ्याना,

(दोन) केंद्रीय मंडळ किंवा राज्यमंडळ आणि कलम २०, २१, २३ पाणी (प्रदुषण व नियंत्रण) अधिनियम १९७४ (१९७४ चा ६) आणि कलम २४ हवा (प्रदुषण व नियंत्रण प्रतिबंध अधिनियम १९८१ (१९८१चा १४), यांच्या अधिकारीतेतील प्रांतीय अधिकाऱ्यास

(तीन) विधी प्राधिकारी किंवा परिशिष्ट ५ च्या रकाना २ मध्ये नमूद केलेल्या स्थळांच्या बाबत रकाना ३ मध्ये असलेल्या संबंधीत एजंसी

(१३) विभिन्न क्षेत्रात धोकादायक वस्तू हाताळण्यास प्रतिबंध किंवा मनाई

१) केंद्र सरकार भिन्न क्षेत्रात धोकादायक वस्तू हाताळण्यास प्रतिबंध किंवा मनाई करतांना पुढील बाबी विचारात घेईल.

(एक) वस्तूच्या धोकादायकतेचे स्वरूप ज्यामुळे पर्यावरण, मानव, जिवाणू, वनस्पती व मालमत्तेची होणारी हानी,

(दोन) प्रतिबंध किंवा मनाई करिता प्रस्तावित असलेल्या पदार्थात पर्याया पदार्थाची सहज उपलब्धता

(तीन) संरक्षित वस्तूची उपलब्धता किंवा देशातील सुरक्षित पर्यायाला विकसित करण्याचे तंत्रज्ञान,

(चार) आवश्यक पर्यायी वस्तू उपलब्ध होण्याच्या अंदाजित कालावधी,

(पाच) पर्यावरण संरक्षणासाठी केंद्र शासनास संबंधीत वाटणारा अन्य कोणताही भाग.

२) धोकादायक वस्तूच्या क्षेत्रातील आयात व निर्यातीस प्रतिबंध किंवा मनाई करतांना केंद्र शासन खालील बाबी अवलंबीत,

(एक) केंद्र शासनास धोकादायक वस्तूची आयात निर्यात आवश्यक वाटल्यास राजपत्रात अधिसूचित करून नोटीस देईल.

(दोन) प्रत्येक अधिसूचनेत धोकादायक वस्तूचे संक्षिप्त वर्णन व क्षेत्राचे वर्णन असेल व तशी कारणे लेखी नमूद करील.

(तीन) लेखी स्वरूपात हरकत घेणाऱ्या व्यक्तीस ३० दिवसाचा अवधि देईल.

(चार) आलेल्या हरकतीचा केंद्र शासन ६० दिवसात विचार करील व निर्णय देईल.

१४) पर्यावरण तपशिल सादर करणे

पाणी (प्रदुषण नियंत्रण व प्रतिबंध) अधिनियम, १९७४ (१९७४च्या (ह)) च्या कलम २५ व हवा (प्रदुषण नियंत्रण व प्रतिबंध) अधिनियम, १९८१ (१९८१चा १४) च्या कलम २१ नुसार कारखाना सुरु करू इच्छिणाऱ्या व्यक्तीला परवानगीची आवश्यकता असेल किंवा दोन्ही किंवा पर्यावरण (संरक्षण) अधिनियम, १९८६ (१९८६चा २९) अन्वये प्राधिकार असलेले पर्यावरण तपशील ३१ रोजी संपणाऱ्या वित्तीय वर्षात नमूना पाच मध्ये प्रदुषण नियंत्रण मंडळाकडे प्रत्येक वर्षाच्या ३० सप्टेंबर पर्यंत सादर करावे.

६.३ स्वयं अध्ययन प्रश्न

- १- 'पर्यावरण संरक्षण अधिनियम १९८६' चर्चा करा.
- २- पर्यावरण संरक्षण व विकास याबाबत केंद्र सरकारचे सामान्य अधिकार कोणते.
- ३- पर्यावरण संरक्षण अधिनियमातील उद्योगाचे स्थान, कार्यपध्दती आणि कृती याबाबत असलेल्या तरतूदी लिहा.
- ४- पर्यावरण संरक्षण अधिनियमातील तरतूदीचे उल्लंघन केल्या असलेली शिक्षा कोणती.
- ५- पर्यावरण संरक्षणाचे नियम सांगा.
- ६- टिपा लिहा.
- १- पर्यावरण संरक्षणाचे उद्देश
- २- पर्यावरण संरक्षण
- ३- धोक्याच्या वस्तू

- ४- पर्यावरण नियंत्रण
- ५- पर्यावरणीय प्रयोगशाळा
- ६- पर्यावरणीय अपराध
- ७- शासकीय परिक्षकांची पात्रता

६.४ सारांश

पर्यावरण संरक्षण अधिनियम, १९८६ हा पर्यावरण व त्या संबंधीच्या विषयाचे रक्षण करण्यासाठी संमत करण्यात आला. १९ नोव्हेंबर १९८६ रोजी पर्यावरण संरक्षण अधिनियमाची अंमलबजावणी करण्यात आली. या अधिनियमाचे एकूण चार भाग आहेत.

या अधिनियमात पर्यावरणविषयक बाबींचा विचार करण्यात आला. पर्यावरण विषयाचे नियोजन करणे, प्रदुषणावर नियंत्रण आणणे, पर्यावरणात हानी पोहचविणाऱ्या व्यक्ती अथवा संस्थावर कार्यवाही करणे, इ. बाबींवर योग्य तरतुद करण्यासाठी हा कायदा संमत करण्यात आला. या कायद्यात सजीव, प्राणी, वनस्पती आणि इतर साधन संपत्तीच्या संरक्षणासाठी तरतुदी करण्यात आले आहेत. पर्यावरणीय संरक्षणासंबंधी आणि सुधारणासंबंधीच्या तरतुदी दिल्या आहेत. या कायद्यातील कलमांचे उल्लंघन करणाऱ्या व्यक्तीस पाच वर्षांपर्यंतच्या कारावासाच्या शिक्षेची किंवा १ लाख रु. पर्यंत दंडाची शिक्षा करण्याची तरतुद केली आहे.

६.५ पारिभाषिक शब्द

- ७- 'पर्यावरण संरक्षण अधिनियम १९८६' चर्चा करा.
- ८- पर्यावरण संरक्षण व विकास याबाबत केंद्र सरकारचे सामान्य अधिकार कोणते.
- ९- पर्यावरण संरक्षण अधिनियमातील उद्योगाचे स्थान, कार्यपध्दती आणि कृती याबाबत असलेल्या तरतुदी लिहा.
- १०- पर्यावरण संरक्षण अधिनियमातील तरतुदींचे उल्लंघन केल्या असलेली शिक्षा कोणती.
- ११- पर्यावरण संरक्षणाचे नियम सांगा.
- १२- टिपा लिहा.
- ८- पर्यावरण संरक्षणाचे उद्देश
- ९- पर्यावरण संरक्षण
- १०- धोक्याच्या वस्तू
- ११- पर्यावरण नियंत्रण
- १२- पर्यावरणीय प्रयोगशाळा
- १३- पर्यावरणीय अपराध
- १४- शासकीय परिक्षकांची पात्रता

६.६ संदर्भसूची

- १ - व्यापार आणि कर कायदे - छाया सुखदाणे व श्रीनिवास जोशी प्रशांत प्रकाशन, जळगाव.
- २ - पर्यावरण संरक्षण कायदा - अमया शेलकर.नाशिक लॉ हाऊस, औरंगाबाद

घटक ७
आयकर

अनुक्रमणिका

- ७.० उद्दिष्टे
७.१ प्रस्तावना
७.२ विषय विवेचन

७.२.१ व्याख्या

७.२.२ करदात्याची निवासीस्थिती

७.२.३ उत्पन्नाचे मार्ग (स्त्रोत)

७.२.४ कर माफ उत्पन्न मिळण्यासाठी केलेल्या खर्चाची वजावट

७.२.५ कर माफ उत्पन्न मिळण्यासाठी झालेला खर्च याचे प्रमाणीकरण किंवा विभागणी करण्यासंबंधी तरतूद

७.३ स्वयं अध्ययन प्रश्न

७.४ सारांश

७.५ पारिभाषिक शब्द,

७.६ संदर्भ सूची

७.० उद्दिष्टे

---

१. आयकर कायद्याची ओळख होईल.
२. आयकर कायद्यातील महत्वाच्या व्याख्यांचा अभ्यास होईल.
३. आयकर दराची माहिती मिळेल.

७.१ प्रस्तावना

भारतात इंग्रजांचे साम्राज्य असतांना ग्रेट लिबरेशन मुव्हमेंट आणि १८५७ चे स्वातंत्र्य युद्ध यामुळे आर्थिक अडचण निर्माण झाल्यामुळे भारतात आयकर आकारण्यास सुरुवात झाली. काही प्रयोग केल्यानंतर १८८६ पासून आयकर कायदा कायम स्वरूपात लागू झाला. पहिल्या महायुद्धामुळे झालेल्या आर्थिक आवश्यकतेमुळे जास्त तरतुदी असलेला आयकर कायदा १९१८ मध्ये अस्तित्वात आला. त्याचबरोबर सुपर टॅक्स १९१७ आणि सुपर टॅक्स १९२० अमलात होते. आयकर आणि सुपर टॅक्स दोन्ही कायदे एकत्र करून १९२२ चा आयकर कायदा अस्तित्वात आला.

१९४७ साली भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर सरकारला लोकोपयोगी योजनेसाठी पैशाची आवश्यकता वाटल्यामुळे आणि वारंवार झालेल्या कायद्यातील सुधारणामुळे १९२२ चा कायदा फारच गुंतागुंतीचा झाला होता. त्यामुळे १९५६ मध्ये लॉ कमिशन नेमण्यात आले. त्याचे फलस्वरूप म्हणजे १९६१ चा आयकर कायदा १ एप्रिल १९६२ पासून अमलात आला म्हणजेच कर आकारणी वर्ष १९६२ - ६३ पासून अमलात आला.

१९६१ च्या कायद्यामध्ये दुरुस्ती बिलान्वये तसेच दर वर्षाच्या फायनान्स अॅक्टनुसार मुळ कायद्यात बरेच फेर बदल करण्यात आले. सध्याच्या आयकर कायद्यात एकूण २३ विभाग आणि २९८ कलमे आहेत. पोट कलम आणि प्रोव्हिजो असंख्य आहेत आता परिस्थिती अशी आली आहे की १९६१च्या कायदा परत संपूर्ण दुरुस्त केला पाहिजे इतका गुंतागुंतीचा झाला आहे. यासाठी देखील अनेक कमिटीचा वारंवार नेमण्यात आल्या सरकारला उपयुक्त तरतुदी होत्या त्या सध्याच्या कायद्यात आणल्या सोपा सरळ कायदा अजून अस्तित्वात आला नाही. अर्थ संकल्प २००५ लोकसभेत मा.अर्थ मंत्र्यांनी लवकरच एक बिल मांडण्यात येईल व आयकर कायदा सुटसुटित करण्यात येईल असे म्हटले होते परंतु अजूनही नवीन कायदा अस्तित्वात आला नाही असे जरी असले तरी सर्व तरतुदी सर्वांनाच लागत नाहीत. आपल्याला आवश्यक असण्याच्या तरतुदींची माहिती घेणे

आवश्यक आहे. जेणे करुन कायद्यातील तरतुदी अनुरुप आपले व्यवहार ठेवता येतील व कायद्यातील तरतुदीन प्रमाणे आयकरात सुट मिळविता येईल आणि व्याज व दंडापासून सुटका होईल.

योग्य आणि खरे उत्पन्न दाखविणे आपल्या हिताचे आहे. कमी उत्पन्न दाखविल्याने भांडवल निर्माण न झाल्यास घर, जागा, शेती व अन्य गुंतवणूक करणे अवघड होते. कर्ज देतांना बँका, कर्ज देणाऱ्या इतर संस्था- भांडवल, उत्पन्न आणि अन्य मालमत्ता विचारात घेऊन कर्ज देतात.

आयकर कायदा समजण्यासाठी पुढिल गोष्टींचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे.

- १) आयकर कायदा १९६१
- २) आयकर नियम
- ३) सी. बी. डी. टी. ने वेळोवेळी काढलेली परिपत्रके आणि स्पष्टीकरण
- ४) न्यायालयांनी दिलेले निर्णय

आयकर कायद्यातील तरतुदी संपूर्ण भारताला लागू आहेत. कलम १ नुसार आयकर कायद्यातील तरतुदी प्रमाणे दोन महत्वाच्या गोष्टी आहेत.

(१) कर पात्र उत्पन्न आणि त्यावरील कराचा भरणा करणे आयकर कायद्याप्रमाणे १ एप्रिल ते ३१ मार्च हे वर्ष धरले जाते सर्व करदात्यांसाठी एकच वर्ष आहे. आयकर पत्र दाखल केल्या नंतर त्याची आकारणी, अपील, दंड आणि शिक्षा अशी एकूण कायद्याची रचना आहे.

२) आयकर कायद्यातील बदल साधारणः अर्थ संकल्पाद्वारे केले जातात. अर्थ संकल्प दरवर्षी मांडला जातो. तसेच सुधारणा कायदा आणि अध्यादेश(ऑर्डिनन्स)द्वारा ही वेळोवेळी बदल केले जातात.

अर्थ संकल्पामध्ये पुढिल वर्षासाठीचे कराचे दर घोषित केले जातात. कायद्यातील काही तरतुदीबद्दल शंका निर्माण झाल्यास सी. बी. डी.टी. तर्फे परिपत्रक आणि स्पष्टीकरण काढून त्याचा खुलासा केला जातो.

कलम २९४ नुसार एखाद्या आकारणी वर्षाच्या १ एप्रिल रोजी केंद्रिय कायद्याद्वारा त्या आकारणी वर्षात लावावयाच्या आयकराबद्दलच्या तरतुदी पूर्ण झाल्या नसतील तर मागील कायद्याच्या तरतुदी लागू होतात. अर्थ संकल्प लोकसभेपुढे मांडला असेल परंतु मजूरी मिळाली नसल्यास अर्थ संकल्पात सांगितलेले प्रस्तावित दर किंवा मागिल केंद्रिय कायद्याद्वारे असलेला दर या पैकी जो करदात्याला फायदेशिर असेल तो धरला जाईल.

प्रत्येक व्यक्ती ज्याचे मागिल वर्षाचे उत्पन्न कर माफ मर्यादेपेक्षा जास्त आहे तो कर दाता असतो व त्याला आकारणी वर्षाशी संबंधित फायनान्स ॲक्टनुसार एकूण उत्पन्नावर कर भरावा लागतो. एकूण उत्पन्न ठरवितांना त्या व्यक्तीची निवासी स्थिती लक्षात घेतली जाते.

७.२ विषय विवेचन

७.२.१ महत्वाच्या व्याख्या

आयकर कायद्यातील कलम २ मध्ये आयकर कायद्यातील विविध शब्दांच्या व्याख्या दिलेल्या आहेत. या कलमामध्ये एकूण ४८ व्याख्या आहेत त्यापैकी नेहमी लागणाऱ्या व्याख्या या ठिकाणी दिलेल्या आहेत.

१) करदाता [कलम २ (७)] (Assessee)

‘करदाता’ म्हणजे अशी व्यक्ती ज्याला आयकर कायद्याखाली कोणताही कर किंवा अनय कोणताही रक्कम देय होते यात खालील गोष्टींचा समावेश होतो.

i) प्रत्येक व्यक्ती जिचे स्वतःहाचे उत्पन्न किंवा फ्रिंज बेनिफिट टॅक्स किंवा अन्य कोणत्याही व्यक्तीचे उत्पन्न ज्याबद्दल ती व्यक्ती उत्तरदायी आहे किंवा तिचे स्वतःहाचे किंवा इतर व्यक्तीचे नुकसान किंवा तिला किंवा ती उत्तरदायी असलेल्या व्यक्तीला देय असलेला रिफंड या संबंधी आयकर कायद्याखाली कार्यवाही केली जाते.

ii) प्रत्येक व्यक्ती जी कायद्यातील कोणत्याही तरतुदीनुसार करदाती मानली जाते.

iii) प्रत्येक व्यक्ती जी कायद्यातील कोणत्याही तरतुदीनुसार दोषी करदाती मानली जाते.

करदात्याची व्याख्या बघतांना व्यक्तीची व्याख्या समजणे महत्वाचे आहे.

२) आकारणी वर्ष [कलम २ (९)](Assessment Year)

‘आकारणी वर्ष’ म्हणजे प्रत्येक वर्षाचा १ एप्रिल पासून सुरु होणारा १२ महिन्यांचा कालावधी उदा. आर्थिक वर्ष १ एप्रिल,२००८ ते ३१ मार्च,२००९ चे आकारणी वर्ष २००९-१० असेल.

३) ‘हिशेबाची पुस्तके’ व ‘कागदपत्र’ यांची व्याख्या व त्या व्याख्येत ‘इलेक्ट्रॉनिक रेकॉर्ड’ चा समावेश [कलम २ (१२ए)] (Records and e-Record)

१ जून, २००१ पासून पुस्तके किंवा हिशेबाची पुस्तके यामध्ये पुढिल गोष्टींचा समावेश करण्यात आला.

१) लेजर, २) डे-बुक, ३) केश बुक, ४) अकॉउन्ट बुक, ५) इतर पुस्तके

सदर पुस्तके ही लिखित अथवा फ्लॉपीवर टेप किंवा इतर कुठल्याही इलेक्ट्रो मॅग्नेटिक डाटा स्टोरेज डिवाइसवर असलेल्या माहितीचे प्रिंट-आऊट (छापिल प्रत) असू शकते.

४) उत्पन्न [कलम २ (२४)] (Income)

उत्पन्नात खालील गोष्टींचा समावेश होतो.

१) नफा आणि लाभ

२) लाभांश

३) धार्मिक किंवा धर्मदाय संस्था (चॅरिटेबल ट्रस्ट) किंवा तत्सम प्रकारच्या संस्थेला मिळणारी ऐच्छिक वर्गणी. विद्यापीठ, शैक्षणिक संस्था, दवाखाना यांना मिळालेली ऐच्छिक देणगी (कलम १० उपकलम २१, २३, २३ सी)

४) कलम १७ (२) आणि (३) या व्यतिरिक्त मिळणारे फायदे जे करदात्याला त्याने नोकरीसाठी झालेल्या खर्चासाठी मिळविले आहेत.

५) कलम १७ (२) आणि (३) अन्वये पगाराशिवाय मिळणाऱ्या सोयी व सवलती.

६) नोकरीच्या ठिकाणी किंवा घरी झालेला खर्च किंवा राहण्याचा खर्च वाढल्यामुळे कर्मचाऱ्याला मिळालेला भत्ता.

७) कंपनीकडून डायरेक्टर किंवा कंपनीत भरपूर हितसंबंध असलेली व्यक्ती किंवा त्याचे नातेवाईक यांना रोख किंवा अन्य स्वरूपात मिळालेली फायद्याची किंवा सोयी सवलतीची रक्कम.

८) करदात्यास किंवा त्याने नेमणूक केलेल्या बेनीफिशरी कलम १६० मधील उपकलम १ क्लॉज (iii) किंवा (iv) प्रमाणे मिळणारे फायद्याची किंवा सोयी सवलतीची रक्कम.

९) कलम २८ मधील क्लॉज (ii) मध्ये उल्लेख केलेली नुकसान भरपाईची रक्कम तसेच क्लॉज (iii) नुसार व्यापार, व्यवसाय किंवा तत्सम प्रकारच्या सेवा असोशियनने त्याच्या सभासदांना पुरविलेल्या सेवेचे उत्पन्न किंवा कलम ४१ व कलम ५९ मध्ये उल्लेख केलेली रक्कम.

१०) कलम २८ मधील क्लॉज (iiia) प्रमाणे इंपोर्ट कंट्रोल ऑर्डर १९५५ प्रमाणे मिळालेल्या लायसनच्या विक्रीपासून मिळालेला नफा.

११) कलम २८ मधील क्लॉज (iiib) प्रमाणे निर्यातीसाठी सरकारच्या योजनेनुसार मिळणारी रोख मदत.

१२) कलम २८ मधील क्लॉज (iiic) प्रमाणे सेंट्रल एक्सचेंज ड्युटी ड्रॉ बँक नियम १९७१ प्रमाणे मिळणारी रक्कम.

१३) कलम २८ मधील क्लॉज (iv) प्रमाणे उल्लेख केलेल्या नफा किंवा सोयी सवलती.

१४) कलम २८ मधील क्लॉज (v) प्रमाणे भागीदारीकडून भागीदाराला मिळणारे व्याज, पगार, बोनस, कमिशन किंवा मेहनताना.

१५) कलम ४५ नुसार भांडवली नफा.

१६) कलम ४४ नुसार म्युच्युअल इन्शुरन्स कंपनी किंवा को-ऑप. सोसायटीला मिळणारे उत्पन्न व नफा.

१७) को-ऑप. सोसायटीने त्यांच्या सभासदांबरोबर केलेल्या बँकेच्या व्यवहारातून तिला मिळालेले उत्पन्न.

१८) लॉटरी तिकिट, शब्दकोडे, घोड्याच्या शर्यती, कार्ड, गेम, जुगार, सट्टा यापासूनचे

उत्पन्न.

- १९) मालकाला कर्मचाऱ्यांकडून मिळालेले प्रॉव्हिडंट फंड, सुपर ॲन्युएशन फंड किंवा एम्प्लॉईज स्टे इन्शुरन्स ॲक्ट १९४८ अन्वये मिळालेल्या इतर फंडाचा हप्ता.
- २०) कलम १० क्लॉज (१० डी) नुसार मॅन इन्शुरन्स पॉलीसीखाली मिळालेली रक्कम अधिक बोनस.
- २१) कलम २८ मधील क्लॉज (va) प्रमाणे धंदा न करण्यासंबंधीच्या करारानुसार किंवा पध्दतीज्ञान, पेटंट, कॉपीराईट, ट्रेडमार्क, लायसन्स, फ्रेंचाइज किंवा अशा प्रकारचे धंदाचे किंवा व्यावसायिक अधिकार किंवा माहिती किंवा पध्दती जी माल उत्पादन करण्यासाठी किंवा सेवा देण्यासाठी वापरली जाते ती न वापरण्यासाठी केलेल्या करारानुसार मिळणारी रक्कम.
- २२) कलम ५६ (२) (v) मध्ये नमूद केलेले देणगीपासूनचे उत्पन्न.
- २३) कलम ५६ (२) (vi) मध्ये नमूद केलेले एकूण रु. ५०,००० पेक्षा जास्त मिळालेले एकत्रितपणे देणगीपासूनचे उत्पन्न.

५) इंडिया (भारत) [कलम २ (२५a)] (India)

भारत या शब्दाची विस्तृत व्याख्या कलम २ (२५ए) मध्ये केली असून “इंडिया” म्हणजे घटनेच्या आर्टिकल एक मध्ये उल्लेखलेला भारताचा पृष्ठभाग, प्रादेशिक पाणी, समुद्र, जमीन, इकॉनॉमिक झोन किंवा इतर सामुद्रिक भाग (टेरिटोरियल वॉटर्स, कॉन्टिनेन्शल शेल्फ, एक्सक्लूझिव्ह इकॉनॉमिक झोन ॲण्ड अदर मार्टिन झोन्स ॲक्ट १९७६ मध्ये उल्लेख केलेला) तसेच या ठिकाणोवरची हवाई हद्द होय.

संपत्तीकर कायद्यातील कलम २(केए) मधील “इंडिया” शब्दाची व्याख्या याप्रमाणेच करण्यात आली आहे.

६) व्यक्ती [कलम २ (३१)] (Person)

व्यक्तीमध्ये खालील करदात्याचा समावेश होतो.

- १) स्वतः, वैयक्तिक, २) हिंदू अविभक्त कुटूंब, ३) कंपनी, ४) भागीदारी, ५) व्यक्ती समूह किंवा असोसिएशन ऑफ पर्सन, कायद्याने स्थापन झालेले असो किंवा नसो, ६) लोकल ॲथॉरिटी ७) प्रत्येक आर्टिफिशियल ज्युरिडिकल पर्सन ज्याचा वर समावेश नाही.

जरी वरील व्याख्या ही सर्वसमावेशक असली तरीही बॉडीज् नफा किंवा उत्पन्न मिळविण्यासाठी स्थापन झालेल्या नसतात. अशा संस्था पर्सनच्या व्याख्येमध्ये बसत नसल्याचे प्रतिपादन करतात. त्यामूळे अशा संस्थांना कर भरण्याची किंवा इतर कर कपात करण्याची पाळी येत नाही. अशी परिस्थिती टाळण्यासाठी कलम २ (३१) मध्ये स्पष्टीकरण देण्यात आले आहे. त्यानुसार असोसिएशन ऑफ पर्सन्स किंवा बॉडी ऑफ इंडिविज्युअल्स किंवा लोकल ॲथॉरिटी किंवा इतर प्रत्येक कृत्रिम व्यक्ती ह्या सर्व नफा किंवा उत्पन्न मिळविण्याच्या उद्देशाने स्थापन झाल्या नसतील तरीही त्या पर्सन किंवा व्यक्तीच्या व्याख्येत समाविष्ट करण्यात आल्या आहेत.

व्यक्तीची व्याख्या बरोबर समजणे आवश्यक आहे. कारण व्यक्तीप्रमाणे कराचे दर वेगवेगळे आहेत. आयकर पत्रक दाखल करण्याचे पत्रक क्रमांक वेगळे आहेत. काही वजावट-सूट विशिष्ट व्यक्तींनाच मिळते.

७) नातेवाईक [कलम २ (४१)] (Relatives)

व्यक्तीचा नातेवाईक म्हणजे पती, पत्नी, भाऊ किंवा बहिण किंवा व्यक्तीचा पूर्वज किंवा वारस चढत्या आणि उतरत्या क्रमाणे येणारे आयकर कायद्यात “नातेवाईक” या शब्दाची याप्रमाणे व्याख्या आहे. कलम ४० अ (२) (ब) साठी नातेवाईक केलेले पेमेंट म्हणजे वरील नमूद केलेले नातेवाईक. परंतु कलम ५६ मधील स्पष्टीकरणामध्ये त्या कलमासाठी नातेवाईक या शब्दाची स्वतंत्र व्याख्या दिलेली आहे.

८) मागील वर्ष / पुर्व वर्ष [कलम ३] (Previous Year)

पूर्ववर्ष म्हणजे आकारणी वर्ष अगोदरचे आर्थिक वर्ष धंदा किंवा व्यवसाय नवीन सुरु झाल्यास ज्या दिवशी तो सुरु झाला त्या दिवसापासून आर्थिक वर्ष संपेपर्यंत मागील वर्ष धरले जाईल

९) एकूण उत्पन्न [कलम २ (४५)] (Total Income)

आयकर हा एकूण उत्पन्नावर लावला जातो. आयकर कलम २ (४५) नुसार “एकूण उत्पन्न” म्हणजे कायद्यात दिलेल्या पध्दतीने आयकर कलम ५ प्रमाणे काढलेली एकूण उत्पन्नाची रक्कम. एकूण उत्पन्नामध्ये ५ प्रकारे उत्पन्न येते. या पाच प्रकारांची माहिती आयकर कलम १४ मध्ये दिलेली आहे.

आयकर दर (Income Tax Rate)

भारताचे अर्थमंत्री मा. श्री. पी. चिदंबरम् यांनी व्यक्ती, स्त्रिया आणि जेष्ठ नागरिक यांची करमाफ उत्पन्नाची मर्यादित वाढ केली आहे.

आयकराचे दर - आकारणी वर्ष २०१३ -१४ साठी

आयकर टप्पा	दर	
व्यक्ती, हिंदू अविभक्त कुटुंब, (अनिवासी सोडून)	(आकारणीपूर्व वर्षात कधीही ६५ वर्ष अथवा त्यापेक्षा जास्त वयाच्या निवासी व्यक्तीसाठी)	(आकारणीपूर्व वर्षात कधीही ८० वर्ष अथवा त्यापेक्षा जास्त वयाच्या निवासी व्यक्तीसाठी)
२,००,००० पर्यन्त	२,५०,००० पर्यन्त	५,००,००० पर्यन्त
२,००,००१ ते ५,००,०००	२,५०,००१ ते ५,००,०००	-----
५,००,००१ ते १०,००,०००	५,००,००१ ते १०,००,०००	१०,००,००० ते १०,००,०००

* टिप:- आयकर दर सरकारने त्या त्या वर्षात जाहिर केल्याप्रमाणे असतात.

सरचार्ज (Surcharge)

आकारणी वर्ष २०१३ -१४ पासून सरचार्ज मध्ये सूट देण्यात आली आहे.

शिक्षण कर (Education Cess)

प्रत्येक कर आकारणी वर्षात प्रस्तावित दरात आयकरावर २% शिक्षण कर भरावा लागेल.

उच्च शिक्षण कर (Higher Education Cess)

प्रत्येक कर आकारणी वर्षात प्रस्तावित दरात आयकरावर १% उच्च शिक्षण कर भरावा लागेल.

म्हणजेच प्रस्तावित कर दरात आयकरावर एकूण ३% शिक्षणकर भरावा लागेल.

१०) एकूण उत्पन्नाची व्याप्ती [कलम ५] (Scope of Total Income)

आयकर कलम ५ प्रमाणे निवासी व्यक्तीचे कोणत्याही मागील वर्षाचे एकूण उत्पन्न म्हणजे त्याला कोणत्याही मार्गाने मिळणारे सर्व उत्पन्न जे

१) मागील वर्षात त्या व्यक्तीला किंवा त्या व्यक्तीच्यावतीने इतर व्यक्तीला भारतात मिळाले असे मानले गेले किंवा,

२) मागील वर्षात त्या व्यक्तीला भारतात प्राप्त/निर्माण झाले किंवा भारतात प्राप्त/निर्माण झाले असे मानले गेले. किंवा,

३) मागील वर्षात परदेशात प्राप्त/निर्माण झाले किंवा प्राप्त/निर्माण झाले असे मानले गेले.

व्यक्ती कलम ६(६) प्रमाणे 'निवासी परंतु सामान्यपणे निवासी नाही' असेल तर परदेशात प्राप्त/निर्माण झालेले उत्पन्न त्याचे उत्पन्न धरले जाणार नाही परंतु परदेशात प्राप्त/निर्माण झालेले उत्पन्न भारतात नियंत्रित केलेल्या धंद्यातून किंवा भारतात स्थापन झालेल्या व्यवसायातून असेल तर ते सामान्यपणे निवासी नसणाऱ्या व्यक्तीच्याही उत्पन्नात करपात्र होईल.

अनिवासी व्यक्तीच्या बाबतीत त्याला मिळणारे खालीलप्रमाणे उत्पन्न करपात्र राहिल

१) संबंधीत वर्षात त्या व्यक्तीला किंवा त्या व्यक्तीच्यावतीने इतर व्यक्तीला भारतात मिळाले किंवा भारतात मिळाले असे मानले गेले. किंवा,

२) संबंधीत वर्षात त्या व्यक्तीला भारतात प्राप्त/निर्माण झाले किंवा प्राप्त/निर्माण झाले असे मानले गेले.

स्पष्टीकरण-१

प्रमाणे परदेशात प्राप्त/निर्माण झालेले उत्पन्न भारतात तयार केलेले आढाव्यामध्ये (Balances sheet) धरले गेले म्हणून ते भारतात मिळाले असे धरले जाणार नाही.

स्पष्टीकरण-२

प्रमाणे एखाद्या व्यक्तीला उत्पन्न प्राप्त/निर्माण झाले किंवा प्राप्त/निर्माण झाले असे धरले गेले आणि त्या व्यक्तीच्या उत्पन्नात एकदा धरले गेले तर नंतर भारतात मिळाले म्हणून परत उत्पन्नात धरले जाणार नाही म्हणजेच एकदा प्राप्त झाले म्हणून व नंतर मिळाले म्हणून धरले असे दोनदा उत्पन्नात मिळविले जाणार नाही.

७.२.२ करदात्याची निवासीस्थिती

करदाता एकतर भारतात निवासी किंवा भारतात अनिवासी असू शकतो. व्यक्ती आणि हिंदू अविभक्त कुटूंब यांची निवासी स्थिती तीन प्रकारची असते.

- १) निवासी आणि सामान्यपणे निवासी
- २) निवासी परंतु सामान्यपणे निवासी नाही
- ३) अनिवासी भारतीय

प्रत्येक मागील वर्षासाठी निवासीस्थिती ठरवावी लागते. एखादी व्यक्ती एखाद्या वर्षात एका मार्गाने मिळणाऱ्या उत्पन्नासाठी निवासी करदाता झाल्यास इतर सर्व मार्गासाठी सुध्दा तो निवासी करदाताच धरला जाईल. एका मागील वर्षासाठी व्यक्ती एकापेक्षा जास्त देशात निवासी असू शकतो. एखाद्या देशाचे नागरिकत्व असणे व त्या देशाचा निवासी असणे या दोन्ही गोष्टी वेगवेगळ्या आहेत. एखाद्या व्यक्तीकडे भारताचे नागरिकत्व असेल परंतु तो भारतात निवासी आहे का नाही हे त्या संबंधीच्या अटीची पूर्तता झाल्यावरच ठरू शकते. निवासी स्थितीनुसार कोणते उत्पन्न करपात्र होईल हे ठरते आणि त्यामुळे त्याची व्याख्या जाणून घेणे महत्वाचे आहे.

अ) भारतामधील रहिवासी (Resident and Ordinarily Resident)

१) व्यक्ती [कलम ६(१)] (Person/ Individual)

करदाता ही व्यक्ती भारतामधील रहिवासी होण्यासाठी खालील दोन्ही अटीपैकी एखादी जरी अट पूर्ण करत असेल तर ती व्यक्ती भारतामधील रहिवासी म्हणून समजली जाईल.

अट : (१) व्यक्ती भारतामध्ये संबंधित वर्षात १८२ दिवस किंवा त्यापेक्षा जास्त दिवस असली पाहिजे.

(२) संबंधित वर्षामध्ये भारतामध्ये ६० दिवस किंवा त्यापेक्षा जास्त दिवस आहे आणि संबंधित वर्षापूर्वीच्या मागील चार वर्षांमध्ये ३६५ दिवस किंवा त्यापेक्षा जास्त दिवस ती भारतामध्ये असली पाहिजे.

(अ) व्यक्ती जी भारतीय नागरिक आहे ती जर मागील वर्षात भारतीय जहाजावर सभासद म्हणून परदेशात गेली असेल किंवा नोकरीसाठी परदेशात गेली असेल तर वरील अट क्र. (१) मध्ये ६० ऐवजी १८२ दिवसांसाठी भारतात असणे आवश्यक आहे.

(ब) व्यक्ती जी भारतीय नागरिक किंवा भारतीय मुळाची आहे व ती व्यक्ती भारत भेटीसाठी आल्यास अट क्र. (२) मध्ये ६० ऐवजी १८२ दिवसांसाठी भारतात असणे आवश्यक आहे.

२) हिंदू अविभक्त कुटूंब भागीदारी संस्था किंवा असोसिएशन ऑफ पर्सन [कलम ६(२)]

(HUF, Firm, AOP or BOI)

करदाता हिंदू अविभक्त कुटूंब भागीदारी संस्था किंवा असोसिएशन ऑफ पर्सन हे भारतातील रहिवासी होण्यासाठी मागील वर्षामध्ये ते व्यवसायाचे नियंत्रण व व्यवस्था भारतामध्ये करत असले पाहिजे. नियंत्रण आणि व्यवस्था परदेशातून होत असेल तर ते त्या वर्षात भारतीय निवासी होणार नाही.

३) कंपनी [कलम ६ (३)] (Company)

कंपनी ही भारतामधील रहिवासी होण्यासाठी खालील दोन पैकी एखादी अट पूर्ण करत असेल तर ती भारतीय निवासी समजली जाईल.

अट: (१) ती भारतीय कंपनी असली पाहिजे

(२) त्या वर्षात त्या कंपनीचे व्यवसायाचे नियंत्रण व व्यवस्थापन भारतात पाहिजे.

ब) सामान्यपणे निवासी नाही [कलम ६(६)] (Resident but not Ordinarily Resident)

१ एप्रिल २००४ पासून कलम ६ (६) ची व्याख्या पुढिलप्रमाणे आहे.

करदाता सामान्यपणे निवासी न होण्यासाठी खालील दोन अटीपैकी एखादी अट पूर्ण करत असेल तर तो निवासी परंतु सामान्यपणे निवासी नाही असे समजले जाईल.

अ) करदाता ही व्यक्ती असेल तर (Person/Individual)

अट: (१) जी व्यक्ती संबंधित वर्षापूर्वीच्या मागील १० वर्षांपैकी ९ वर्ष अनिवासी भारतीय असेल

(२) ती व्यक्ती संबंधित वर्षापूर्वीच्या मागील ७ वर्षात ७२९ दिवस किंवा त्यापेक्षा कमी दिवस भारतामध्ये असेल.

ब) करदाता हिंदू अविभक्त कुटूंब असेल तर (HUF, Firm, AOP or BIO)

अट: (१) त्या कुटूंबाचा कर्ता संबंधित वर्षापूर्वीच्या मागील १० वर्षांपैकी ९ वर्ष अनिवासी भारतीय असेल

(२) ती कुटूंबाचा कर्ता संबंधित वर्षापूर्वीच्या मागील ७ वर्षात ७२९ दिवस किंवा त्यापेक्षा कमी दिवस भारतामध्ये असेल.

क) अनिवासी भारतीय (Non Resident)

कलम ६(१) मधील एकही अट जर ती व्यक्ती पूर्ण करू शकत नसेल तर ती अनिवासी भारतीय समजली जाईल. करदात्याने आपले आयकर विवरणपत्र दाखल करताना भारतामधील आपले स्थान/स्थिती काय आहे हे बघितले पाहिजे व त्यानुसार आयकर विवरणपत्र दाखल केले पाहिजे.

करदात्याच्या स्थितीनुसार किंवा स्थानानुसार त्याला मिळालेल्या उत्पन्नावर कर भरावा लागेल का हे खालील तक्तावरून आपणास अधिक स्पष्ट होईल.

अ. क्र.	उत्पन्नाचा तपशील	कराची जबाबदारी येईल का?		
		निवासी सामान्यपणे निवासी	सामान्यपणे निवासी	अनिवासी
१	भारतात मिळालेले उत्पन्न जरी भारतात किंवा परदेशात येणे झालेले असेल.	होय	होय	होय
२	भारतात मिळाले असे मानलेले जरी भारतात किंवा परदेशात प्राप्त/येणे झालेले असेल.	होय	होय	होय
३	भारतात प्राप्त/निर्माण झालेले उत्पन्न जरी प्रत्यक्षात भारतात किंवा परदेशात मिळाले.	होय	होय	होय
४	भारतात प्राप्त/निर्माण झाले असे मानलेले जरी प्रत्यक्षात भारतात किंवा परदेशात मिळाले	होय	होय	होय
५	उत्पन्न भारता बाहेर मिळाले किंवा प्राप्त/येणे झाले आणि धंदा भारतातून नियंत्रित होतो किंवा व्यवसाय भारतात स्थापित आहे.	होय	होय	नाही
६	उत्पन्न भारताबाहेर मिळाले किंवा प्राप्त/येणे झाले आणि धंदा भारता बाहेरून नियंत्रित होतो किंवा व्यवसाय भारता बाहेर स्थापित आहे.	होय	नाही	नाही
७	उत्पन्न भारता बाहेर मिळाले किंवा येणे/प्राप्त झाले व नंतर भारतात पाठविले (भारतात पाठविताना कराची जबाबदारी येईल का?)	नाही	नाही	नाही

वरील तक्तावरून निवासी स्थिती आणि कोणते उत्पन्न करपात्र राहिल याची माहिती कळते.

७.२.३ उत्पन्नाचे मार्ग (स्रोत) [कलम १४]

उत्पन्नाच्या मार्गात खालील साधनांचा समावेश होतो.

- १) पगार
- २) घरापासूनचे उत्पन्न
- ३) व्यवसाय धंद्यापासूनचे उत्पन्न
- ४) भांडवली नफा

५) इतर मार्गाने मिळणारे उत्पन्न

७.२.४ कर माफ उत्पन्न मिळण्यासाठी केलेल्या खर्चाची वजावट [कलम १४ अ]

जे उत्पन्न या कायद्याखाली ऐकूण उत्पन्नाचा भाग होत नाही ते मिळण्यासाठी करदात्याने काही खर्च केला असेल तर तो खर्च प्रकरण ११ प्रमाणे ऐकूण उत्पन्न काढतांना वजा मिळणार नाही म्हणजेच जे उत्पन्न करमाफ आहे व जे उत्पन्न काढतांना धरले जात नाही त्यासाठी झालेला खर्च करदात्याचे ऐकूण उत्पन्न काढतांना सूट मिळणार नाही.

ही तरतूद फायनान्स ॲक्ट २००१ नुसार पूर्व लक्ष्मी तारखेपासून म्हणजेच १एप्रिल १९६२ म्हणजेच आकारणी वर्ष १९६२/६३ पासून करण्यात आली आहे. परंतु या कलमातील तरतूदींचा आधार घेऊन आकारणी अधिकाऱ्याला १ एप्रिल २००१ रोजी किंवा त्यापूर्वी सुरु होणाऱ्या आकारणी वर्षासाठीचे उत्पन्न कलम १४७ खाली पुनआकारणी करणे किंवा उत्पन्न वाढवून आकारणी करणे, पूर्वी दिलेला रिफंड कमी करणे किंवा कलम १५४ खाली करदात्याची कराची देणी वाढविणे अशा गोष्टी करता येणार नाहीत असे स्पष्टीकरण फायनान्स ॲक्ट २००२ नुसार दि. ११ मे २००१ या तारखेपासून घालण्यात आले आहे.

७.२.५ कर माफ उत्पन्न मिळण्यासाठी झालेला खर्च याचे प्रमाणीकरण किंवा विभागणी करण्यासंबंधी तरतूद

कलम १४ अ च्या तरतूदीनुसार करमाफ उत्पन्न असेल व त्यासाठी काही खर्च झाला असेल तर त्याची वजावट मिळत नाही पूर्वी कलम १४ अ मध्ये करमाफ उत्पन्न मिळण्यासाठी झालेला खर्च करण्याची पध्दत नव्हती अशा खर्चाचे प्रमाण, विगतवादी करतांना करदाता व आयकर अधिकारी यामध्ये नेहमी वाद होतो.

याकरीता कलम १ अ मध्ये उप कलम २ घालण्यात आले आहे. या उपकलमानुसार आयकर अधिकाऱ्यांवर जे उत्पन्न ऐकूण उत्पन्नात मिळविले जात नाही त्यासाठी झालेला खर्च निश्चित करण्याचे बंधन घालण्यात आले आहे. तथापि आयकर अधिकारी करदात्याच्या जमा खर्चावरून त्याने निश्चित केलेल्या रकमेच्या दाव्या बद्दल असमाधानी असेल तर निर्दिष्ट केलेली पध्दत अवलंबून अशा खर्चाची रक्कम निश्चित करावी लागेल. जेव्हा करदाता काही खर्च झालेला नाही असा दावा करेल त्या परिस्थितीतसुद्धा उपकलम २ ची तरतूद लागू होईल. फायनान्स ॲक्ट २००६ नुसार सदर तरतूद करण्यात आली आहे.

७.३ स्वयं अध्ययन प्रश्न

- १- आयकर कायद्यातील महत्वाच्या व्याख्या सांगा.
- २- करदात्याची निवासीस्थिती यावर चर्चा करा.
- ३- आयकर कायदा १९६१ वर चर्चा करा.
- ४- टिपा लिहा.
- १- करदाता
- २- हिशोबाची पुस्तके
- ३- उत्पन्न
- ४- इंडिया (भारत)
- ५- व्यक्ती
- ६- आयकर दर

७.४ सारांश

भारतात इंग्रजांचे साम्राज्य असतांना ग्रेट लिबरेशन मुव्हमेंट आणि १८५७ चे स्वातंत्र युद्ध यामुळे आर्थिक अडचण निर्माण झाल्यामुळे भारतात आयकर आकारण्यास सुरुवात झाली. काही प्रयोग केल्यानंतर १८८६ पासून आयकर कायदा कायम स्वरूपात लागू झाला. १९४७ साली भारताला स्वातंत्र मिळाल्यानंतर सरकारला लोकोपयोगी योजनेसाठी पैशाची आवश्यकता वाटल्यामुळे आणि वारंवार झालेल्या कायद्यातील सुधारणामुळे १९२२ चा कायदा फारच गुतांगुतीचा झाला होता. त्यामुळे १९५६ मध्ये लॉ कमिशन नेमण्यात आले. त्याचे फलस्वरूप म्हणजे १९६१ चा आयकर कायदा १ एप्रिल १९६२ पासून अमलात आला म्हणजेच कर आकारणी वर्ष १९६२ - ६३ पासून अमलात आला.

आयकर कायद्यातील कलम २ मध्ये आयकर कायद्यातील विविध शब्दांच्या व्याख्या दिलेल्या आहेत. या कलमामध्ये एकूण ४८ व्याख्या आहेत. निवासी स्थितीनुसार कोणते उत्पन्न करपात्र होईल हे ठरते आणि त्यामुळे त्याची व्याख्या जाणून घेणे महत्वाचे आहे.

आयकर हा एकूण उत्पन्नावर लावला जातो. एकूण उत्पन्नामध्ये पगार, घरापासूनचे उत्पन्न, व्यवसाय धंद्यापासूनचे उत्पन्न, भांडवली नफा, इतर मार्गाने मिळणारे उत्पन्न असे पाच प्रकार आहेत.

७.५ पारिभाषिक शब्द

१- करदात्याची निवासीस्थिती	:Residential Status of Individual
२- भारतामधील रहिवासी	:Resident and Ordinarily Resident
३- सामान्यपणे निवासी नाही	:Resident but not Ordinarily Resident
४- अनिवासी भारतीय	: Non Resident
५- उत्पन्नाचे मार्ग (स्त्रोत)	:Heads /Sources of Income
६ - करदाता	:Assessee
७- आकारणी वर्ष	:Assessment Year
८-हिशेबाची पुस्तके व कागदपत्र	: Records
९- इलेक्ट्रॉनिक रेकॉर्ड	:e-Record
१०-उत्पन्न	: Income
११- इंडिया (भारत)	:India
१२- व्यक्ती	:Person
१३- नातेवाईक	:Relatives
१४- एकूण उत्पन्न	:Total Income
१५- आयकर दर	:Income Tax Rate
१६-सरचार्ज	:Surcharge
१७-शिक्षण कर	:Education Cess
१८- उच्च शिक्षण कर	:Higher Education Cess

७.६ संदर्भसूची

- 1- Indian Income Tax Act - Vinod Singhania.
- 2- Students guide to Income Tax -.Vinod Singhaniaja
- 3- Income Tax. -Ahuja & Gupta, Bharat Prakashan.
- 4- Income Tax. - Manoharam.
- 5- Indian Income Tax.Act. - H. C. Malhotra.
- 6- Income Tax.Act. R. N. Lakhotia
- 7- Practical Approach to Income Tax . - Girish Ahuja, Ravi Gupta.
- 8- Business Law & Taxation. - N.F.Karnawat, W. G.Khasgiwale,
A G. Gosavi, Y.R.Waghmare
- 9- व्यापार आणि कर कायदे -छाया सुखदाणे व श्रीनिवास जोशी

Website

- 1- law.incometaxindia.gov.in

घटक ८
सेवाकर

अनुक्रमणिका

८-० उद्दिष्टे

८-१ प्रस्तावना

८.२ विषय विवेचन

८.२.१ व्याख्या

८.२.२ नोंदणी

८.२.३ नोंदी ठेवणे

८.२.४ ब्याज आणि दंड

८.२.५ सेवा कर जमा करणे

८.२.६ भरणा करणे

८.२.७ विवरणपत्र भरणे

८.३ स्वयं अध्ययन प्रश्न

८.४ सारांश

८.५ पारिभाषिक शब्द

८.६ संदर्भ सूची

८.० उद्दिष्टे

१- सेवाकर कायद्याची ओळख होईल.

२- सेवाकर अंतर्गत येणाऱ्या विविध व्याख्यांची माहिती मिळेल.

३- सेवेची नोंदणी करणे व सेवा कर भरण्यासाठी नोंदी कशा प्रकारे ठेवाव्यात याची माहिती मिळेल.

८.१ प्रस्तावना

भारतात १९९४ पासून सेवा कराच्या वसूलीला सुरुवात झाली. १९९४ च्या अर्थ संकल्पात तीन सेवांवर कर वसूली सूचविण्यात आली आणि आज त्याची संख्या १०५ झाली आहे.

सेवा कर हा अप्रत्यक्ष कर असून तो सेवा देणाऱ्याने आपल्या ग्राहकाकडून वसूल करून सरकारकडे जमा करायचा असतो त्याच प्रमाणे जो पर्यंत सेवा देणाऱ्याला त्याची रक्कम मिळत नाही तो पर्यंत हा कर सरकारकडे भरण्याची गरज नाही. म्हणजेच हा कर आपल्या खिशातून भरण्याची वेळ व्यवसायिकावर येत नाही.

काही ठराविक परिस्थितीत कर भरण्याची कामगिरी सेवा स्विकारणाऱ्यालाच पार पाडावी लागते. त्यात माल वाहतूक सेवा, परदेशातून आलेली सेवा या सेवांचा समावेश आहे.

८.२ विषय विवेचन

८.२.१ सेवाकरातील व्याख्या

ज्या सेवांवर सेवाकर लागू करण्यात आला आहे त्या सर्व सेवांचा समावेश सेवा कराच्या व्याख्यामध्ये होतो. या सर्व सेवांची यादी पुढील प्रमाणे आहे.

१) जाहिरात सेवा - ग्राहकांकरिता छापील, दृकश्राव्य माध्यमातून सेवा देणससऱ्या संस्थांशी सेवा (१.११.१९९६)

२) विमानतळ सेवा - विमानतळावर विमानासाठी आणि त्यातील कर्मचारी, प्रवासी यांना पुरविली जाणारी सेवा.

३) विमान प्रवास दलाल - विमानातून प्रवास करणाऱ्या प्रवाशांना जागा निश्चित करून देणारे/तिकीट काढून देणारे दलाल

४) स्थापत्य सेवा - स्थापत्य कायद्याखाली नोंदनी केलेला रेखाटनकार (१६.१०.१९९८)

५) लिलाव दलाल - एखाद्याच्यावतीने वस्तू अथवा संपत्ती यांचा लिलाव मांडून देणारा दलाल (१.५.२००६)

६) मान्यता प्राप्त दुरुस्ती केंद्र - दुचाकी, तिचाकी, चारचाकी आणि हलकी स्वयं चलीत वाहने दुरुस्त करण्यासाठी उत्पादकाने मान्यता दिलेली दुरुस्ती केंद्र. (१६.७.२००१)

- ७) ए.टी.एम. यंत्रणा व्यवस्थापन सेवा - बँका व इतर संस्थांना दिलेली ए.टी.एम. यंत्रणा, व्यवस्थापन सेवा यात ग्राहकांवर कर नसून ज्या बँका अशी सेवा स्विकारतात त्यांनी यावर कर भरायचा आहे. (१.५.२००७)
- ८) बँक व वित्त संस्था सेवा - कर्जावरील वयाज वगळता बँका, वित्तीय संस्था ज्या ज्या सेवा मोबदला घेऊन देतात या सर्व प्रकारच्या सेवा. (१६.७.२००१)
- ९) सौंदर्य सेवा - महिला व पुरुष यांना दिलेल्या सौंदर्यसेवा यात केस कापणे रंगविणे, मसाज, यांचाही समावेश होतो.
- १०) दृक्श्राव्य प्रेक्षपण सेवा - नभोवाणी, दुरचित्रवाणी यासारख्या सेवांचा यात समावेश होतो यामध्ये रक्कम स्विकारून जे प्रेक्षपण केले जाते त्यावर सेवा कर आकारला जातो. (१६.७.२००१)
- ११) व्यवसाय सहाय्य सेवा - ग्राहकासाठी वस्तू अथवा सेवांची खरेदी विक्री, विक्रीवृद्धी, उत्पादन करणे अशी ही सेवा असून त्यात धनादेश बनविणे, हिशेब ठेवणे यांचाही समावेश होतो. (ग्राहकांसाठी किंवा त्याच्यावतीने उत्पादन करतांना ग्राहकाने पुरविलेल्या मालावर प्रक्रिया करून दिल्यावर तो माल जर उत्पादन शुल्क भरून विकला जाणार असल्यास त्यावर सेवा कर नाही.) (१.७.२००२)
- १२) व्यापारी प्रदर्शन सेवा - व्यापारी प्रदर्शन भरविण्याची सेवा (१०.९.२००४)
- १३) व्यवसाय पाठबळ सेवा - संभाव्य ग्राहकाचे मुल्यमापन, खरेदी विक्री यांचे व्यवस्थापन, ग्राहक संपर्क इत्यादी सेवा.
- १४) केबल सेवा - केबलद्वारा दुरचित्र वाहिण्याचे कार्यक्रम घरपोच देणारे आणि अशा व्यवसायिकांना घाऊक सेवा पुरविणारे यांचा यात समावेश होतो. (१६.८.२००२)
- १५) माल हाताळणी - मालाची हाताळणी यात माल बंद करणे, गाडीची व्यवस्था करणे, माल योग्य ठिकाणी पाठविल्यावर तो उतरवून घेणे वगैरे कामांचा यात समावेश होतो. (१६.८.२००२)
- १६) सनदी लेखापाल - सनदी लेखापाल यांनी केलेल्या सर्वच कामांवर सेवा कर लागू होतो. (१६.१०.१९९८)
- १७) स्वच्छता सेवा - व्यापारी संकुले, कारखाने, सयंत्रे यांची सफाई सेवा (१६.५.२००५)
- १८) माल हाताळणी व रवानगी दलाल - ग्राहकाचा माल प्राप्त करून त्याच्या सूचनेप्रमाणे त्याची रवानगी करणे अशी ही सेवा असून आयात निर्यात किंवा वितरण या संदर्भात ही सेवा स्विकारली जाते. (१६.७.१९९७)
- १९) क्लब किंवा संघटना सेवा - प्रेस क्लब, कामगार संघटना, समाज कल्याणार्थ काम करणाऱ्या संस्था वगळता क्लब किंवा संघटना यांनी आपल्या सभासदांना दिलेली सेवा करपात्र आहे. (१६.६.२००५)
- २०) व्यापारी किंवा औद्योगिक बांधकाम सेवा - रस्ते, धरणे, पूल, बोगदे, विमानतळे, प्रवासी स्थानके, लोहमार्ग वगळता नवीन व्यावसायिक किंवा औद्योगिक बांधकाम सेवा (१०.९.२००४)
- २१) खाजगी शिकवण्या - शाळापूर्व आणि क्रीडा, कला व व्यावसायिक शिक्षण देणाऱ्या कायदानुसार स्थापन झालेल्या व प्रमाणपत्राचा अभ्यास घेणाऱ्या संस्था (शाळा, महाविद्यालय, तंत्र शिक्षण संस्था) वगळता सर्व प्रकारच्या खाजगी शिकवण्या. (१.७.२००३)
- २२) कंपनी सचिव - कंपनी सचिव कायद्याखाली नोंदनीकृत आणि व्यवसाय करणारा कंपनी सचिव किंवा असे काम करणारी संस्था. (१६.१०.१९९८)
- २३) संगणक जाळे - ग्राहकाला आयती माहिती (On Line Information) देणे (१६.७.२००१)
- २४) नवीन गृह संकूल बांधणी सेवा - यामध्ये गिलावा करणे, अखेरचा हात मारणे, फरशा बसविणे, लोखंड, लाकूड यांचे काम, संकूलात बाग, तलाव, सांडपाणी व्यवस्था, कुपण घालणे तसेच दुरुस्ती, नवनिर्माण यांचाही समावेश होतो. एका गृह संकूलात १२ पेक्षा अधिक घरे असल्यास कर आकारणी होते. (१६.६.२००५)
- २५) अभियांत्रिकी सल्लागार - अभियांत्रिकी क्षेत्रातील कोणत्याही विषयातील सल्ला देणाऱ्या मान्यता प्राप्त अभियांत्रिकी संस्था यांची सेवा. (७.७.१९९७)
- २६) सभा आयोजन सेवा - जिथे फक्त मर्यादित लोकांनाच/ निमंत्रित लोकांनाच प्रवेश आहे अशा सभांचे आयोजन करणे. (१६.७.२००१)
- २७) व्यव चिकित्सक सेवा - व्यव चिकित्सा कायद्याखाली नोंदनी झालेली व्यवसाय करणारी व्यक्ती (१६.१०.१९९८)
- २८) अंगडिया सेवा (Courier) (१.११.९.१९९६)
- २९) क्रेडिट, डेबिट चार्ज किंवा अन्य पेमेंट कार्ड सेवा (१.५.२००६)
- ३०) गुणवत्ता निर्धारण सेवा - विशेषतः भांडवल बाजारात नव्याने भागभांडवल उभारतांना सदर संस्थेचा आर्थिक, व्यावसायिक दर्जा तपासला जातो हा दर्जा निश्चित करण्याची सेवा (१६.१०.१९९८)
- ३१) आयात निर्यात गृह प्रतिनिधी सेवा - कस्टम कायद्याखाली परवानाधारक, दलाल हा ग्राहकाच्यावतीने आयात निर्यातीची व्यवस्था पाहतो. (१५.६.१९९७)

- ३२) पानथळ सफाई सेवा - नद्या, नाले, बंदरे, खाड्या या मधील गाळ काढून तो साफ करण्याची सेवा (१६.६.२००५)
- ३३) ड्रायक्लिनिंग सेवा - पाण्याचा वापर न करता पेट्रोलच्या मदतीने केलेली सफाई (१६.८.२००२)
- ३४) उभारणी जोडणी व आरंभन सेवा - एखादे यंत्र, संयंत्र जोडून उभारून देऊन ते सुरु करून देणे (१.७.२००२)
- ३५) समारंभ संयोजन सेवा - एखादा समारंभ घडवून आणण्यासाठी दिलेली विविध प्रकारची सेवा (१६.८.२००२)
- ३६) आकार सचना सेवा - वस्त्रे, प्रावरणे, दागदागिणे यांचे नवनवीन आकार तयार करण्याची सेवा (१६.८.२००२)
- ३७) भविष्यकालीन करार सेवा - आज जी वस्तू अस्तितवात नाही किंवा ज्याचा व्यवहार भविष्यकाळात होणार आहे मात्र त्या संबंधीचा करार आता होणार आहे असे करार नोंदवून त्याची अमल बजावणी करवून घेणारे व्यावसायिक होय हा प्रकार साधारण भांडवल बाजारात आणि काही प्रसंगी वस्तूच्या बाजारातही पाहायला मिळतो. (१०.९.२००४)
- ३८) एखाद्याच्यावतीने काम करणे सेवा - यात एक जण दुसऱ्याला आपली वस्तू बनविण्याचा किंवा सेवा पुरविण्यास अधिकार देतो तसेच त्याबाबत काही माहिती देतो, कल्पना पुरवितो आणि त्या बदल मोबदला घेतो असा मोबदला कर पात्र आहे. (१.७.२००२)
- ३९) सामान्य विमा सेवा (General Insurance Service) (१.७.१९९४)
- ४०) व्यायाम शाळा सेवा (Health & Fitness Service) (१६.८.२००२)
- ४१) विमा सहायक सेवा (Insurance Auxiliary Service) (१६.७.२००१)
- ४२) बौद्धिक संपदा सेवा - आपल्या जवळील बौद्धिक संपदा इतरांना वापर करण्यास दिली आणि त्याबाबत स्वकम स्विकारली तर त्यावर सेवा कर आकारला जातो. (१६.६.२००५)
- ४३) अंतर्गत सजावट सेवा - यामध्ये अंतर्गत, बहिर्गत, वास्तू, मोकळी जागा या सर्वांच्या सुशोभिकरणाचा समावेश होतो. (१६.१०.१९९८)
- ४४) इंटरनेट कॅफे सेवा (Internet Cafe Service) (१.७.२००२)
- ४५) इंटरनेट दुरभाष सेवा - इंटरनेट माध्यमातून दिली जाणारी दुरभाष सेवा (१.५.२००६)
- ४६) जीवन विमा सेवा - यात विमा हप्त्यावर सेवा कर भरावा लागतो (१०.९.२००४)
- ४७) विशेष टपाल सेवा - ग्राहकांची पत्रे लखोट्यात बंद करणे, त्यावर पत्ते घालणे, टपाल हशील चिटकविणे व टपाल कार्यालयात पोहचविणे किंवा अंगडियांना देणे वगैरे (१६.६.२००५)
- ४८) व्यवस्थापन सल्लागार सेवा (Management Consultant Service) (१६.१०.१९९८)
- ४९) व्यवस्थापन, दुरुस्ती, देखभाल सेवा - एखादी वस्तू, उपक्रम किंवा वास्तू, मोकळी जागा यासाठी कोणत्याही कराराप्रमाणे दिलेली सेवा (१.७.२००२)
- ५०) मंडप सेवा - सभागृह, मंगल कार्यालय, मोकळी जागा वगैरे सार्वजनिक, व्यावसायिक किंवा कार्यालयीन कामासाठी तात्पुरती जागा भाड्याने देणे (१.७.१९९७)
- ५१) मनुष्य बळ पुखटा सेवा - ग्राहकाला कामासाठी मानसे पुरविणे किंवा निवडून देणे अशी ही सेवा असून मानसे पुरविल्यास एकीकरण वसूलीवर सेवा कर भरावा लागतो. (७.७.१९९७)
- ५२) बाजारपेठ संशोधन सेवा (Market Research Agency Service) (१६.१०.१९९८)
- ५३) जनमत चाचणी सेवा - निवडणूकीच्या आधीच्या काळात किंवा इतर वेळी घेतलेली जनमत चाचणी
- ५४) धक्का सेवा - नौकानयन विषयक मान्यता प्राप्त व्यक्तीने दिलेली कोणत्याही प्रकारची सेवा
- ५५) अन्य सेवा - स्वतःच्या जागेखेरिज इतरत्र जागी दिलेल्या अन्य सेवेवर तसेच त्या समारंभासाठी लागणारा सरंजाम पुरविण्याच्या सेवेवर (हा सरंजाम पुरवितांना अन्य पुरविले नसले तरी) सेवा कर आकारला जातो. (१०.९.२००४)
- ५६) अवगुंठन सेवा - ग्राहकासाठी त्याचा माल बंदिस्त करून देणे. (१६.६.२००५)
- ५७) मांडव सेवा - यात मांडव, मांडव सजावट, खुर्च्या, रोषणाई यांचाही समावेश होतो. (१०.९.२००४)
- ५८) छायाचित्रण सेवा (Photography Service) (१६.७.२००१)
- ५९) बंदर सेवा - नौकानयन विषयक मान्यताप्राप्त व्यक्तीने दिलेली कोणत्याही प्रकारची सेवा
- ६०) कार्यक्रम निर्मिती सेवा - नभोवाणी, चित्रवाणीसाठी केलेली कार्यक्रम निर्मिती (१०.९.२००१)
- ६१) जन संपर्क सेवा - लोक संपर्क व्यवस्थापन सेवा (१.५.२००६)
- ६२) रेल्वे प्रवासी दलाल - प्रवाशांसाठी तिकिटे काढून देणारे दलाल (१६.८.२००२)
- ६३) स्थावर मालमत्ता दलाल - स्थावर मालमत्तेसंबंधी खरेदी विक्री किंवा अन्य प्रकारची कामे. (१६.१०.१९९८)
- ६४) वसुली प्रतिनिधी - ग्राहकाच्यावतीने थकबाकी वसूल करण्याची कामे करणाऱ्यावरही सेवाकर सुरु झाला आहे. पुर्वी ही सेवा व्यवसाय सहाय्य सेवेचा भाग होता. (१.५.२००६)

- ६५) भांडवली बाजारातील भागविक्री नोंदणी सेवा (**Register to an Issue Service**) (१.५.२००६)
- ६६) गाडी भाड्याने देणे सेवा - या सेवेत ६०% वजावट असून गाडी भाड्याने दिल्यास मिळणाऱ्या एकूण रक्कमेच्या ४०% रक्कमेवर कर आकारला असतो. (१.४.२०००)
- ६७) जाहिरातीसाठी जागा किंवा वेळ देणे - एखाद्या कार्यक्रमात, समारंभात दृकश्राव्य फितीत किंवा तबकडीत जाहिरातीसाठी जागा देणे. (१.५.२००६)
- ६८) शास्त्रीय किंवा तांत्रिक सल्ला (**Scientific or Technical Consultancy**) (१६.७.२००१)
- ६९) सुरक्षा सेवा (**Security Service**) (१६.१०.१९९८)
- ७०) भागभाडवळ हस्तांतरण दलाल (**Share Transfer Agent**) (१.५.२००६)
- ७१) जहाज व्यवस्थापन सेवा - दूरुस्ती, व्यवस्थापन, मनुष्यबळ पुरवठा, मालचढविणे, उतरविणे, इंधन व्यवस्था वगैरे विविध प्रकारच्या मालावर हा कर लागू झाला आहे. (१.५.२००६)
- ७२) भुखंड तयार करणे सेवा (**Site Formation Service**) (१६.६.२००५)
- ७३) प्रायोजकता सेवा - क्रिडा प्रकार वगळता अन्य कार्यक्रम प्रायोजित करून त्यात आपली जाहिरात करणे.
- ७४) ध्वनी मुद्रन सेवा (**Sound Recording Service**) (१६.७.२००१)
- ७५) स्टीमर एजेंट सेवा (**Steamer Agent Service**) (१५.६.१९९७)
- ७६) शेअर दलाल (**Share Brokers**) (१.७.१९९४)
- ७७) भांडार सेवा - इतरांचा माल साठविण्यासाठीची सेवा यात केवळ गोदाम भाड्याने देणे ही सेवा नाही.
- ७८) खनिज सर्चक्षण सेवा (**Surve & Exploration Service**) (१०.९.२००४)
- ७९) सर्वेक्षण आणि नकाशे बनविणे सेवा (**Survey & Map Making Service**) (१६.६.२००५)
- ८०) तांत्रिक तपासणी आणि प्रमाणपत्र देणे सेवा (**Technical Testing & Certification Service**) (१.७.२००२)
- ८१) तांत्रिक तपासणी आणि विश्लेषण सेवा (**Technical testing & Analysis Service**) (१.७.२००२)
- ८२) सहल संयोजन सेवा (**Tour Opertion Service**) (१.४.२०००)
- ८३) हवाई माल वाहतूक सेवा (**Tranport of Goods by Air Service**) (१०.९.२००४)
- ८४) रस्तावरील माल वाहतूक सेवा (**Goods transport Agency Service**)
- रु. १५०० च्या आत भाडे आणि डाग पध्दतीने मालाची वाहतूक झाल्यास, डागांचे भाडे ७५० रुपयांच्या आत असल्यास हा कर लागू नाही. दूध, अंडी, भाजीपाला व फळे यांच्या वाहतूकीवरही कर नाही. एकल व्यावसायिक वगळता इतर सर्वांना सेवा स्विकारणाऱ्यांना (भाडे देणाऱ्यांना) हा कर आपणहून भरावा लागतो त्यासाठी नोंदनी करावी लागते. (१.१.२००५)
- ८५) पेटाऱ्यातून लोहमार्गाने माल वाहतूक सेवा - भारतीय रेल्वे व्यतिरिक्त इतरांनी असे पेटारे पुरविल्यास त्यावर सेवा कर लागू झाला आहे. (१.५.२००६)
- ८६) नलिकांमधून माल वाहतूक सेवा - पाणी वगळता कोणत्याही प्रकारच्या मालाची भाडे तत्वावर नलिकांमधून वाहतूक (१६.६.२००५)
- ८७) विमान प्रवास सेवा - भारतातून विमानाने परदेशी उड्डान करणाऱ्या उच्च वर्गाच्या प्रवासांच्या भाड्यावर हा कर आकारला जातो. (१.५.२००५)
- ८८) आलीशान जहाजातून प्रवास सेवा (**Transport of Person by Cruise Ship Service**) (१.५.२००६)
- ८९) प्रवासी दलाल सेवा (**Travel Agent Service**) (१०.९.२००४)
- ९०) अंडर रायटर सेवा - भांडवळ बाजारातील नव्या भाग विक्रीबाबत खात्री देणे व आवश्यकता पडल्यास तेवढे रोखे खरेदी करणे. (१६.१०.१९९८)
- ९१) दृकश्राव्य निर्मिती सेवा (**Video Production Service**) (१६.७.२००१)
- १ जून, २००७ पासून नव्याने करपात्र झालेल्या सेवा :
- ९२) खनिज उत्खनन सेवा
- ९३) व्यावसायिक कारणसाठी जागा भाड्याने देणे
- ९४) धन संपत्ती व्यवस्थापन
- ९५) रचना सेवा
- ९६) दुरसंचार क्षेत्रातील दृकश्राव्य सेवा
- ९७) वक्स कॉन्ट्रॅक्ट सेवा
- ९८) दूरसंचार सेवा - या मध्ये दूरध्वनी पेजर, टेलेक्स, फॅक्स, लिज्डसर्किट, तार यांचे एकत्रिकरण केले आहे.

१६ मे २००८ पासून नव्याने करपात्र झालेल्या सेवा

- ९९) माहिती तंत्रज्ञान सेवा
- १००) वस्तू भाड्याने देणे सेवा
- १०१) वायदे बाजारातील सेवा
- १०२) युलिप व्यवस्थापन सेवा
- १०३) स्टॉक एक्सचेंज सेवा
- १०४) इंटरनेट सेवा

टिप:- संबंधी सेवांच्या समोर कंसात दिलेली दिनांक ही या सेवांना सेवाकर लागू झाल्याची आहे. सेवाकर लागू असणाऱ्या सेवांमध्ये वेळोवेळी बदल झालेले आहेत आणि होतात.

८.२.२ नोंदणी

काही प्रकार वगळता सेवा देणाऱ्याने दिलेल्या सेवामूल्यावर, ग्राहकाकडून कर वसूल करून तो सरकार जमा करण्याची जबाबदारी कायद्याने सेवा देणाऱ्यावर टाकली असून मिळालेल्या रकमेचा भरणा सरकार जमा करायचा असतो. यासाठी प्रत्येक सेवादात्याने आपल्या व्यवसायाच्या नोंदनी संबंधीत सेवा कर अधिकाऱ्याकडे करणे आवश्यक असते. ही नोंदणी करण्यासाठी एसटी-१ हा अर्ज वापरायचा असून सोबत जागेचा पुरावा म्हणून दूरध्वनी देयक, पेनकार्ड, दुकान परवाना यांच्या प्रती जोडून सदर सेवा करपात्र झाल्यापासून किंवा त्यानंतर व्यवसाय सुरु केला असल्यास व्यवसाय सुरु केल्यापासून ३० दिवसांच्या आत हा नोंदणी अर्ज सरकारकडे सादर रावा लागतो. अर्ज केल्यापासून सुमारे आठवड्यांच्या आत आपणास नोंदणी प्रमाणपत्र मिळते. एक महिन्यात ते न मिळाल्यास आपण नोंदणीकृत सेवादाते झालात असे गृहित धरले जाते.

सेवादाता एकाहून अधिक सेवा देत असेल तर त्या सर्व सेवांचा उल्लेख संबंधीत अर्जात करावा लागतो कालांतराने काही सेवा वाढल्यास अथवा कमी झाल्या तर नवीन अर्ज करून प्रमाणपत्रात तशी दुरुस्ती करून घेणे आवश्यक आहे.

काही कारणाने व्यवसाय बंद करावयाचा झाल्यास आपले प्रमाणपत्र सरकार जमा करावे लागते. एक व्यावसायिक आपली सेवा अनेक शाखामधून देत असल्यास प्रत्येक शाखेसाठी स्वतंत्र नोंदणी करता येते तसेच मध्यवर्ती नोंदणीही करता येते.

काही प्रसंगी कारखाने किंवा सेवा पुरवठा विविध ठिकाणी असून मुख्य कार्यालय इतरत्र असते. व विकत घेतलेल्या सेवांची काही देयके मुख्य कार्यालयाच्या नावाने दिली जातात. सदर मुख्य कार्यालयातून कोणतीही सेवा पुरविण्यात येत नाही. किंवा उत्पादनही केले जात नाही म्हणून त्या कार्यालयाला विकत घेतलेल्या सेवांचा परतावा वापरता येत नाही. हा तोटा टाळण्यासाठी Input Credit Distributor अशी संकल्पना सरकारने सुरु केली असून सदर कार्यालयाला Input Credit Distributor म्हणून नोंदणी ठरवून घेता येते. आणि प्राप्त झालेला परतावा इतर शाखा अथवा कारखाने यांना वाटता येतो. त्यासाठीही एसटी-१ हाच अर्ज भरावा लागतो. आणि त्यामध्ये कोणला आपण परतावा वटणार आहोत याचा तपशिल द्यावा लागतो.

८.२.३ नोंदी ठेवणे

नोंदणी झाल्यावर ग्राहकाला सेवा देण्यास आरंभ करायचा असून देण्यात आलेल्या सेवेचे देयक सेवा दिल्यापासून १४ दिवसांचे आत बनवायचे असते. महिना किंवा तिमाही संपल्यावर पाच दिवसांच्या आत जमा झालेला सेवा कर बँकेत जमा करावा लागतो.

सेवादाता एकल व्यावसायिक किंवा भागीदारी संस्था असेल तर त्याने तिमाही तत्वावर आणि अन्य प्रकारातील म्हणजे कंपनी, ट्रस्ट, सहकारी सोसायटी वगैरे असल्यास मासिक तत्वावर कर भरायचा असतो. कर भरण्याच्या तारखा पुढील प्रमाणे आहे.

- १) मासिक तत्वावर कर भरायचा असल्यास महिना संपल्यावर पुढील महिन्याच्या ५ तारखेपर्यंत आणि मार्च महिन्याचा कर ३१ मार्च पर्यंत जमा करावा लागतो.
- २) तिमाही तत्वावर कर भरावयाचा असल्यास एप्रिल ते जूनचा कर ५ जुलैपर्यंत, जुलै ते सप्टेंबरचा कर ५ ऑक्टोबर पर्यंत, ऑक्टोबर ते डिसेंबरचा कर ५ जानेवारी पर्यंत आणि जानेवारी ते मार्चचा कर ३१ मार्च पर्यंत भरावा लागतो.

८.२.४ व्याज आणि दंड

सेवाकर अधिकाऱ्याने ठरवून दिलेल्या तारखेपेक्षा उशिरा कर भरल्यास दरसाल दरशेकडा १२% दराने व्याजही भरावे लागते. आणि कलम ७६ प्रमाणे प्रतीदिनी किमान २०० रु. किंवा कराच्या रक्कमेच्या २% ऐवढी रक्कम यापैकी जी अधिक असेल तेवढा दंडही होण्याची शक्यता असते. मात्र हा दंड जास्तीत जास्त कराच्या रक्कमे इतका होऊ शकतो.

८.२.५ सेवा कर जमा करणे

सेवादात्याने ग्राहकाला सेवा दिल्यावर मिळणाऱ्या मोबदल्या बरोबरच सेवा कर ग्राहकांकडून वसूल करावयाचा असतो. अशा प्रकारे जमा झालेला सेवाकर सरकार दरबारी भरणे करण्याची जबाबदारी सेवादात्यावर असते.

सामानतः सेवादात्याने सेवा स्विकारणाऱ्या ग्राहकाकडून कर वसूल करून तो ठराविक तारखेपर्यंत सरकार जमा करायचा असतो. मात्र काही ठिकाणी ही कामगिरी सेवा स्विकारणाऱ्यांनाच करावी लागते. विमा कंपनी, म्युच्युअल फंड कंपनी यांना त्याचे प्रतीनिधी सेवा देतात आणि त्यांना काही कमिशन मिळते अशा व्यवहारात सदर कंपन्यांनी कमिशनवर कर भरावयाचा असतो. त्याच प्रमाणे परदेशातून एखादी सेवा स्विकारली असेल आणि ती सेवा पुरविणाऱ्याचे कार्यालय किंवा प्रतीनिधी भारतात नसेल अशा वेळी त्या सेवामुल्यावरील सेवा कर भरण्याचे काम सेवा स्विकारणाऱ्याकडे सोपविले आहे. रस्तावरील माल वाहतूक सेवेबाबतही व्यक्ती, एकल व्यापारी वगळता इतर सर्व ग्राहकांनी, त्यांनी स्विकारलेल्या माल वाहतूक सेवेवर म्हणजेच माल भाड्यावर कर भरावयाचा असतो.

८.२.६ भरणा करणे

महिना किंवा तिमाही काळ संपल्या नंतर त्या काळात आपण वसूल केलेल्या करांचा हिशोब करून नेमून दिलेल्या तारखेपूर्वी दिलेल्या बँकेत भरावा त्यासाठी पिवळ्या रंगाचे GAR 7 नावाचे चलन बनवावे लागते. याची एक प्रत काढून रोखीत किंवा धनादेशाद्वारे बँकेत द्यावयाचे असते. रोख भरना केल्यानंतर ताबडतोब आणि धनादेशाद्वारे भरना केल्यास सुमारे आठवड्याभरात त्यापैकी एक प्रत आपल्याला बँक परत देते. त्याची छायाप्रत सहामाही विवरणपत्राला जोडायची असते.

११मे २००७ पासून माध्यमिक व उच्च शिक्षणकर २% व १% असा आहे आणि सेवा कर १२% आहे. म्हणजेच एकूण १५% सेवाकर भरावा लागतो. देयकामध्ये कर आकारतांना आणि GAR 7 भरतांना १२% आणि २% व १% हे आकडे स्वतंत्रपणे मांडावेत कारण प्रत्येकसाठी एक स्वतंत्र क्रमांक दिलेला असतो. आणि त्या क्रमांकाच्या खात्यात ती रक्कम जमा होत असते.

८.२.७ विवरणपत्र भरणे

सेवाकराचे विवरणपत्र सहामाही पध्दतीने भरावे लागते. एप्रिल ते सप्टेंबर आणि ऑक्टोबर ते मार्च अशा कालावधीत झालेल्या व्यवहाराची माहिती ज्या विवरणपत्रात भरावयाची असते त्याला एसटी ३ अये म्हणतात. यामध्ये दर माह किती रक्कमेची देयके केली, किती रक्कम प्राप्त झाली, त्यापैकी आगाऊ रक्कम किती, परदेशात पाठविलेल्या सेवेची रक्कम किती, सवलत असलेल्या सेवेची रक्कम किती, करपात्र रक्कम किती, त्यावर किती कर भरणे लागेल, त्यापैकी किती रक्कम सरकार जमा केजी, त्यासाठी कर परतावा किती वापरला वगैरेचा तपशिल, दंड, व्याज किती भरले, किती रक्कम थकबाकी आहे तसेच किती परतावा शिल्लक होता, नव्याने किती जमा झाला, त्यापैकी किती परतावा कर भरतांना वापरला आणि किती शिल्लक आहे याचाही तपशिल द्यावा लागतो.

एकापेक्षा अधिक सेवा असतील तर या विवरणपत्रातील सेवा कर भरणे तपशिल प्रत्येक सेवेसाठी स्वतंत्र पानावर भरावा. त्यासाठी स्वतंत्र विवरणपत्र भरण्याचे कारण नाही. या विवरणपत्रसोबत GAR 7 च्या प्रती (परिस्थिती प्रमाणे २ ते ६) जोडाव्या लागतातच शिवाय कर परतावा तपशिलाचे पत्रकही जोडावे लागते.

८.३ स्वयं अध्ययन प्रश्न

- १- 'भारतातील सेवाकर' सविस्तर चर्चा करा.
- २- सेवाकरातील विविध व्याख्या सांगा.
- ३- सेवांची नोंदणी व नोंदी ठेवणे याबाबत माहिती लिहा.

- ४- टिपा लिहा.
- १- सेवाकर
- २- सेवांची नोंदणी
- ३- सेवांच्या नोंदी ठेवणे
- ४- सेवाकर जमा करणे
- ५- सेवाकर भरणा
- ६- विवरण पत्र भरणे
- ७- कर परतावा

८.४ सारांश

भारतात १९९४ पासून सेवा कराच्या वसूलीला सुरुवात झाली. १९९४ च्या अर्थ संकल्पात तीन सेवांवर कर वसूली सूचविण्यात आली. आज जवळजवळ १२५ सेवांवर कर लागू आहे. यात वेळोवेळी वाढ किंवा घट होते.

सेवा कर हा अप्रत्यक्ष कर असून तो सेवा देण्याच्याने आपल्या ग्राहकाकडून वसूल करून सरकारकडे जमा करायचा असतो त्याच प्रमाणे जो पर्यंत सेवा देणाऱ्याला त्याची रक्कम मिळत नाही तो पर्यंत हा कर सरकारकडे भरण्याची गरज नाही. म्हणजेच हा कर आपल्या खिशातून भरण्याची वेळ व्यवसायिकावर येत नाही.

काही ठराविक परिस्थितीत कर भरण्याची कामगिरी सेवा स्विकारणाऱ्यालाच पार पाडावी लागते. त्यात माल वाहतूक सेवा, परदेशातून आलेली सेवा या सेवांचा समावेश आहे. ज्या सेवांवर सेवाकर लागू करण्यात आला आहे त्या सर्व सेवांचा समावेश सेवा कराच्या व्याख्यामध्ये होतो.

सेवादात्याने आपल्या व्यवसायाच्या नोंदनी संबंधीत सेवा कर अधिकाऱ्याकडे करणे आवश्यक असते. नोंदणी झाल्यावर ग्राहकाला सेवा देण्यास आरंभ करायचा असून देण्यात आलेल्या सेवेचे देयक सेवा दिल्यापासून १४ दिवसांचे आत बनवायचे असते. महिना किंवा तिमाही संपल्यावर पाच दिवसांच्या आत जमा झालेला सेवा कर बँकेत जमा करावा लागतो.

८.५ पारिभाषिक शब्द

१- नोंदणी	: Registration
२- नोंदी ठेवणे	: Maintaining Records
३- व्याज	: Interest
४- सेवा कर जमा करणे	: Collection of Service Tax
५- भरणा करणे	: Payment
६- विवरणपत्र भरणे	: Filling of Return
७- दंड	: Penalties

८.६ संदर्भसूची

- 1- Service Tax . R. Mohan Lavi. D. Vardarajan.
- 2- कर व व्यापार विषयक कायदे व जमाखर्च मार्गदर्शिका २००७- २००८
- 3- कर व व्यापार विषयक कायदे व जमाखर्च मार्गदर्शिका २००८- २००९
- 4- व्यापार आणि कर कायदे छाया सुखदाणे व श्रीनिवास जोशी

Website

- 1- www.servicetax.gov.in